

Assembled Articles 2
Symposium on Medieval and Post-Medieval Ceramics
Antwerpen 25 and 26 January 1995

editor
Hemmy Clevis

Gemeente Antwerpen
Gemeente Nijmegen
Stichting Promotie Archeologie

© Digitale versie: Stichting Promotie Archeologie 2002

dtp: Thea Lantau
Fotobewerking: Hidde Heikamp en Cees v.d. Sluis
Productie: Hidde Heikamp
ISBN: 90-801044-9-3

Stichting Promotie Archeologie
Lijnbaan 103
8011 AP Zwolle
Giro 703734

© Stichting Promotie Archeologie 1995
Omslag:
Bodenvondst Antwerpen: majolicategels

Stichting Promotie Archeologie
Lijnbaan 103
8011 AP Zwolle

Nederland Postbank 703734
Nederland SNS bank 948798017

België postrekening 000-1648363-42

Deutschland Sparkasse Kleve
Bankleitzahl 32450000 Konto-nr 5128525

England 771713-23325860

Bestellingen/Bestellungen/Orders
Nederland: fl 27,50
België: Bfr 500
Deutschland: Dm 25,00
England: 10 pound sterling

Inhoud

Eric Antonis Ten geleide	7
Tony Oost, Johan Veeckman Majolica uit Antwerpen. Een Status Quaestionis	9
Bieke Hillewaert Daar men potte vercoept.... Een laatmiddeleeuwse handelaar in aardewerk te Brugge	17
Michiel Bartels Een laat 19de-eeuwse afvalkuil met email gebruiksgoed uit de Piersonstraat te Nijmegen	27
Epko J. Bult Delftse theepotten, de tweede generatie	37
Piet Kleij Aardewerk en glas uit het scheepswrak Texelstroom IV	49
Hans van Gangelen Was Werra-keramiek bestemd voor "Jan met de pet"?	65
Jaap Kottman Glaswerk in het Deventer systeem	77
Hemmy Clevis Maatverhoudingen	85
Henning Stilke Een middeleeuws pottenbakkerscentrum in Meckenheim, Bonn	91
Gerrit Groeneweg Grenzen aan de groei van de Bergse potmakers-nijverheid. Poging tot het identificeren van de 17e-eeuwse concurrent	97
Karel Vlierman Een handelspartij gebruiksaardewerk aan boord van een vrachtpraam, vergaan op de Zuiderzee in het derde kwart van de 19e eeuw. Enkele eerste indrukken.	107
Piet Kleij Oosterhouts aardewerk	113

Ten geleide

Het verbeugt mij bijzonder dat Antwerpen werd uitgekozen als lokatie voor de tweede editie in de reeks internationale symposia, gewijd aan de studie van ceramiek en glas uit de late middeleeuwen en postmiddeleeuwen.

Wat betreft een lang en luisterrijk verleden is Antwerpen een stad bij uitstek, trots op zijn geschiedenis, waarmee het nog dagelijks geconfronteerd wordt. Een van de manieren waarop binnen de stad dit verleden benaderd wordt is de archeologie. Een belangrijk deel van ons historisch patrimonium is immers niet meer zichtbaar, maar licht begraven onder onze voeten. Archeologisch onderzoek brengt het weer aan de oppervlakte en verrijkt er onze kennis mee. Het belang van stadsarcheologisch onderzoek moet dan ook benadrukt worden.

De materiële resten van de stedelijke cultuur uit de voorbije eeuwen zijn een belangwekkende bron voor een beter begrip van het dagelijks leven van onze voorouders. Een symposium, waarin specialisten over een aantal aspecten van deze materiële resten kunnen discussiëren is ongetwijfeld een vruchtbaar initiatief. Dat het onderzoek dat de voorbije decennia hier in de Scheldestad gebeurde daaraan een belangrijke bijdrage kan leveren staat eveneens buiten kijf.

Ongetwijfeld zal dit symposium en de publikatie van deze handelingen meehelpen om de stedelijke Afdeling Opgravingen, die in het verleden al te stiefmoederlijk behandeld werd, een nieuw elan te geven. Een erkenning van deze dienst en van het werk dat deze tot op heden reeds verrichtte, evenals een verdere uitbouw, dringen zich op. Een degelijke aanpak en een consequent beleid zijn primordiaal voor een valorisatie van het eigen patrimonium en als zodanig vormt de (stads)archeologie een materie waarin het stedelijk beleid zijn verantwoordelijkheden moet opnemen.

De vlotte samenwerking tussen de Stichting Promotie Archeologie en de Stad Antwerpen maakte de organisatie, het verloop en de inhoud van dit symposium tot een groot succes.

Eric Antonis
schepen voor cultuur
stad Antwerpen

Majolica uit Antwerpen. Een status quaestionis

Tony Oost, Johan Veeckman

1. Majolica uit Antwerpen of Antwerps majolica?

Binnen de produktie en verspreiding van tingeglazuurd aardewerk in Noordwest-Europa neemt Antwerpen een cruciale plaats in. In onze streken vormt ze immers de belangrijkste katalysator voor de produktie van dit oorspronkelijk Zuid-Europees aardewerktype, voor die ook in andere delen van de Nederlanden van start gaat. De eerste fundamentele vraag die moet worden gesteld luidt: welke majolica is er te Antwerpen geproduceerd? Met andere woorden welke borden, kruiken, kommen, tegels zijn er in de Scheldestad tijdens de 16de en 17de eeuw vervaardigd. Deze vraag moet eerst beantwoord worden, willen we andere probleemstellingen, zoals verspreiding, consumptie en socio-economische achtergronden, aan bod laten komen. De interesse voor het “Antwerps plateel”, zoals de majolica in de oudere literatuur meestal vermeld wordt, gaat terug tot in de 19de eeuw. Volgens de uitgebreide literatuur over dit onderwerp lijkt de produktie goed gekend. Men onderscheidt zelfs verschillende fasen of suggereert het gebruik van een typisch eigen kleurenpalet. Dankzij enkele gemerkte voorwerpen, historische gegevens over bestellingen, toeschrijvingen en opgedolven voorwerpen bestaat er nauwelijks twijfel over wat er in Antwerpen aan “geleyerswerk” uit de pottenbakkersovens komt. Vandaag bekijken we het onderwerp niet meer uitsluitend door deze kunsthistorische bril maar dringt zich vooral een archeologische benadering op. Welke voorwerpen in majolica worden in de Antwerpse bodem aangetroffen? Hierbij gaat het niet uitsluitend om afgewerkte produkten, gebroken en weggegooid, maar is de informatie die produktie-afval kan leveren van nog groter belang. Het archeologisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad is in dit opzicht in de voorbije jaren zeer succesvol gebleken, zodat een nieuw onderzoek naar de majolicaproduktie kon starten. Hierbij werken kunsthistoricus en archeoloog zeer nauw samen. Deze samenwerking maakt het mogelijk het onderwerp opnieuw te definiëren en de eerste resultaten volgens de nieuwe benadering voor te stellen.

2. Bronnen

Om de Antwerpse majolicaproduktie te bestuderen kunnen we steunen op verschillende soorten bronnen. Enerzijds zijn dit de historische gegevens, voortvloeiend uit archiefonderzoek, anderzijds de studie van de voorwerpen zelf, hetzij uit de verschillende museumcollecties, hetzij uit archeologisch onderzoek.

Het meest doorgedreven archiefonderzoek gebeurde door mevrouw C. Dumortier in het kader van de voorbereiding van een doctoraatsverhandeling (1). Jarenlang onderzoek in de Antwerpse archieven zorgde voor een nieuwe kijk op de namen van de verschillende majolicabakkers en hun signaturen, de vestigingsplaatsen, de produktie en de datering. Een aantal bestellingen, onder meer van tegelvloeren, werd nagetrokken: bijvoorbeeld deze voor de kapel van het kasteel “The Vyne” in Hampshire (GB), de bestelling van tegels voor de abdij van Herckenrode bij Hasselt, deze voor het kasteel van de Nassau te Breda (NL) of ook nog de bestelling voor Vila Viçosa, een hertogelijk kasteel in Zuid-Portugal. Op deze manier kon de relatie tussen de maker en de voorwerpen zelf gelegd worden.

Een andere mogelijkheid tot identificatie van een aantal stukken zijn de gesigioneerde of gedateerde voorwerpen. De meeste van deze voorwerpen zijn verspreid over een aantal musea terug te vinden. Vermelden we onder meer de kruik van Jan Bogaert (1562) uit de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel of het tegeltableau met de “Val van Saulus” (1547) uit het museum Vleeshuis te Antwerpen.

De op basis van archiefonderzoek of van signatuur en datering toegeschreven voorwer-

pen lieten op hun beurt toe een reeks objecten aan de hand van een aantal stijlkenmerken door vergelijking aan dezelfde ateliers toe te schrijven. Om ons te beperken tot Antwerpse vondsten signaleren we hier nogmaals de “Val van Saulus”, evenals een aantal andere tegels uit het museum Vleeshuis, alle afkomstig van dezelfde Antwerpse vindplaats of ook nog de tegels en fragmenten van tegeltableaus recent opgegraven in het bisschoppelijk paleis te Antwerpen, evenals een hele reeks voorwerpen, tijdens archeologisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad ontdekt.

De belangrijkste bron voor nieuwe gegevens over de Antwerpse majolicaproductie is zonder twijfel de archeologie. De voorwerpen uit museumcollecties zijn vaak uitzonderlijke stukken die een vertekend beeld geven van de doorsnee majolicaproductie. Archeologische vondsten zijn meer divers en daardoor in een bepaalde mate objectiever. Enerzijds mogen we veronderstellen dat een groot deel van de in de Antwerpse ondergrond ontdekte majolica ook Antwerpse producten zijn. Anderzijds vormt het pottenbakkersafval de belangrijkste en betrouwbaarste bron voor de identificatie van de plaatselijke productie. Bij het onderzoek nemen zowel de technische en typologische als de iconografische studie een belangrijke plaats in.

1. Situering van de in de tekst vermelde sites: 1. Kammenstraat, “Den Salm”; 2. Lange Gasthuisstraat, Sint-Elisabethgasthuis; 3. Het Steen; 4. Kaasstraat; 5. Grote Kauwenberg; 6. “Stadsparking”; 7. Grote Markt; 8. Schoenmarkt, bisschoppelijk paleis; 9. Sint-Jansvliet, “De Tennen Pot”; 10. Schoytestraat; 11. Steenbouwersvest, “De Goudbloem”; 12. Steenplein, waterkering; 13. Raapstraat/Lange Noordstraat.

3. De archeologische gegevens

De archeologische context waarin de majolica uit Antwerpse bodem wordt aangetroffen kan ons een stapje dichterbij de identificatie van de Antwerpse produkten brengen. Voor de oudere vondsten blijft die context meestal zeer vaag. Het tegeltableau met de “Val van Saulus”, evenals enkele andere tegels, zouden aangetroffen zijn op het perceel van het majolica-atelier “Den Salm” in de Kammenstraat. Andere toevalsvondsten gebeurden her en der in de stad of kwamen aan het licht bij de rechtekking van de Scheldekaaien.

Op veel sites waar in de laatste decennia stadsarcheologisch noodonderzoek gebeurde zijn voorwerpen in majolica ontdekt, meestal als onderdeel van de inhoud van afvalcontexten, zoals beerputten en afvalkuilen uit de 16de en 17de eeuw, soms ook in ophogings-lagen of puinvullingen van recentere datum (2). Ter illustratie worden hier enkele van de belangrijkste vondstcomplexen opgesomd. Een afvalput op het terrein van het Sint-Elisabethgasthuis leverde onder andere fragmenten van zalfpotten en siroopkannen (3). Rijk aan majolica zijn ook de inhoud van een afvalput uit het Steen (4), één uit de Kaasstraat (5) en een derde aan de Grote Kauwenberg (6). Een grote hoeveelheid majolica werd opgegraven bij de werken voor de aanleg van de parkeergarage tussen stadhuis en Vleeshuis, het zg. site “Stadsparking” (7). Verschillende sites leverden interessante tegelvondsten op. Dit was onder andere het geval met de vondst van een zg. Anjumtegel in de puinvulling van een kelder aan de Grote Markt (8). Een laat 18de-eeuwse puinlaag in het bisschoppelijk paleis aan de Schoenmarkt, oorspronkelijk het refugiehuis van de abdij van Hemiksem, leverde een grote hoeveelheid tegels en fragmenten van tegeltableaus (9).

Archeologische contexten met produktieafval zijn vanzelfsprekend van het grootste belang. In dit verband konden de laatste jaren nieuwe en fundamentele gegevens verzameld worden. In drie gevallen is er een duidelijk bewijs van produktieafval, al dan niet in relatie tot een produktieplaats of pottenbakkersatelier.

Een eerste site is de Sint-Jansvliet, waar bij graafwerken onder een keldervloer een toevalsvondst werd gedaan, bestaande o.a. uit misbakken tegels in rood aardewerk, proenen, een halfprodukt van een majolicategel en enkele majolicategels van een bijzonder slechte kwaliteit. Alhoewel de context en de relatie tot een atelier erg vaag zijn, verwijzen deze vondsten hoe dan ook naar een pottenbakkersbedrijf ter plaatse dat geïdentificeerd werd als “De Tennen Pot”(10).

Tijdens noodonderzoek aan de Schoytestraat zijn verschillende vondstcomplexen opgegraven waarin niet alleen afgewerkte produkten, maar ook misbaksels, halfprodukten en ovenmateriaal worden aangetroffen (11). Het gros van het pottenbakkersafval is hier afkomstig uit een met puin opgevulde kelder. De relatie met een atelier of produktieplaats is hier nog minder duidelijk, maar de confrontatie met historische gegevens laat een mogelijke identificatie van de produktie toe (12).

Zeer recent kon bij graafwerken aan de Steenhoudersvest niet alleen een hoeveelheid pottenbakkersafval worden opgegraven, maar ook de resten van een majolicaoven (13). Het afval is hier aangetroffen in een egalisielaag die in directe relatie staat tot de afgebroken oven, waardoor het een zeer betrouwbare context voor de interpretatie van dit materiaal vormt. Confrontatie met historische gegevens maakt het mogelijk niet alleen de naam van het huis, nl. “De Goudbloem”, maar ook de naam van de majolicabakker en de datering van de produktieperiode met vrij grote betrouwbaarheid vast te stellen. Een klein aantal halfprodukten zijn eveneens teruggevonden in verschillende contexten met huishoudelijk afval. Dit is het geval in het Steen, op het Steenplein bij de aanleg van de waterkeringsmuur (14) en aan de Raapstraat/Lange Noordstraat. De aanwezigheid van dergelijke halfprodukten in contexten die verder geen verband houden

met een pottenbakkersatelier lijkt merkwaardig. Mogelijk werden deze halfprodukten ook als zodanig in een beperkte mate verhandeld (en gebruikt).

4. Het produktieafval

Het archeologisch materiaal dat op de verschillende sites met pottenbakkersafval aangetroffen werd, kan in verschillende categorieën geplaatst worden. Het bestaat enerzijds uit ovenafval, d.w.z. materiaal van de oven zelf of materiaal gebruikt als hulpmiddel of steunstuk tijdens het productieproces. Anderzijds zijn het fragmenten van het geproduceerde vaatwerk die in drie groepen kunnen verdeeld worden: de halfprodukten of biscuits, de reeds geglazuurde maar misbakken stukken en fragmenten van afgewerkte produkten. Terwijl we van de eerste twee groepen zeker weten dat ze deel uitmaken van de productie is dit voor de derde groep, alhoewel waarschijnlijk, niet met zekerheid vast te stellen.

Zoals reeds vermeld, zijn de enige archeologische gegevens over een oven afkomstig van de Steenhouwersvest. Een deel van de stookruimte van een oorspronkelijk waarschijnlijk rechthoekige oven werd opgegraven. Vergelijking met Italiaanse voorbeelden en andere historische bronnen tonen het duidelijk Italiaanse karakter van de oven aan.

In de oven werden verschillende hulpstukken gebruikt om het efficiënt stapelen van het pottenbakkersgoed te vergemakkelijken, onder meer kokers en daktegels. Van beide types voorwerpen werden aan de Steenhouwersvest resten gevonden. Voor het stapelen van schotelgoed zijn proenen een uitstekend middel om het aanbakken van de geglazuurde voorwerpen te voorkomen. Ze komen voor in verschillende, niet echt gestandaardiseerde formaten op elk site dat in de Antwerpse binnenstad majolica-afval opleverde, d.w.z. zowel Sint-Jansvliet, Schoytestraat als Steenhouwersvest. Tenslotte zijn er nog de fragmenten van kleirolletjes, gebruikt om tegels in de ovenkamer te schikken en eveneens het aanbakken te voorkomen. Voorbeelden hiervan kwamen aan het licht in Schoytestraat en Steenhouwersvest.

Een overzicht van de productie kan geschetst worden aan de hand van de vondsten van halfprodukten aan Schoytestraat en Steenhouwersvest. De kwaliteit van de harde en fijnkorrelige produkten uit de Steenhouwersvest is beter dan deze van de eerder zachte en korrelige voorwerpen uit de Schoytestraat. In beide gevallen overheersen bij het biscuit roodbakkende voorwerpen, dit in tegenstelling tot de afgewerkte produkten, waar witbakkende stukken overheersen. Deze omkering van de verhoudingen vindt mogelijk haar oorzaak in de tweede bakking.

Bekijken we het vormenspectrum van de halfprodukten dan zien we in beide gevallen, Schoytestraat en Steenhouwersvest, een kwantitatief vergelijkbare typologische opsplitsing in overwegend borden met daarnaast albarelli, kommen, kruiken en tegels (zie tabel 1). Bekijken we de grote groep borden wat nauwkeuriger, dan stellen we een opmerkelijk verschil vast. Bij het materiaal uit de Schoytestraat zijn vier verschillende types te onderscheiden, waarbij twee types elk meer dan 40 procent van de stukken voor hun rekening nemen. Bij de Steenhouwersvest gaat het om een zeer homogene productie van quasi uitsluitend één type.

De studie en interpretatie van de afgewerkte produkten die op beide sites in relatie tot het pottenbakkersafval zijn gevonden is problematisch. Zoals reeds hoger vermeld bestaat er voor de vondsten van de Schoytestraat geen zekerheid dat het ook om produkten van dezelfde pottenbakkers gaat. De vondstomstandigheden aan de Steenhouwersvest laten toe deze relatie wel te suggereren.

Voor de Schoytestraat kunnen bovendien enkele bijzondere gegevens onder de aandacht gebracht worden. Opmerkelijk zijn bijvoorbeeld twee bordfragmenten met Chinese motieven en een halfprodukt van een bord met op de rand een geometrische

sgrafito versiering. De enkele geglazuurde misbaksels leveren weinig informatie op. Deze zijn te fragmentair of te zeer misbakken om bruikbaar te zijn. Vermits de afgewerkte produkten van het site Steenhouwersvest met relatief grote zekerheid wel deel uitmaken van de eigenlijke produktie kunnen deze, hoe fragmentair ook, meer licht werpen op de gebruikte iconografie en versieringselementen. Op de drie gekende produktiesites werden ook tegels gemaakt. De gegevens uit de Schoytestraat zijn eerder karig. Naast halfprodukten werden er slechts enkele fragmenten van afgewerkte tegels aangetroffen, waaronder een kwadraattegels met de voorstelling van een dier. De Sint-Jansvliet leverde naast één halfprodukt eveneens een reeks kwadraattegels (van slechte kwaliteit) met een gelijkaardig hoekmotief als bij de tegel van de Schoytestraat. Aan de Steenhouwersvest werden naast een hoeveelheid halfprodukten voorbeelden van verschillende tegeltypen verzameld, waaronder ornamentele tegels met granaatappels en druivetrossen en centraal een leeuwepkop, tegels met een gestileerd bloemmotief binnen een cirkel gevat en ook nog een fragment van een tegel met een arabeskenversiering.

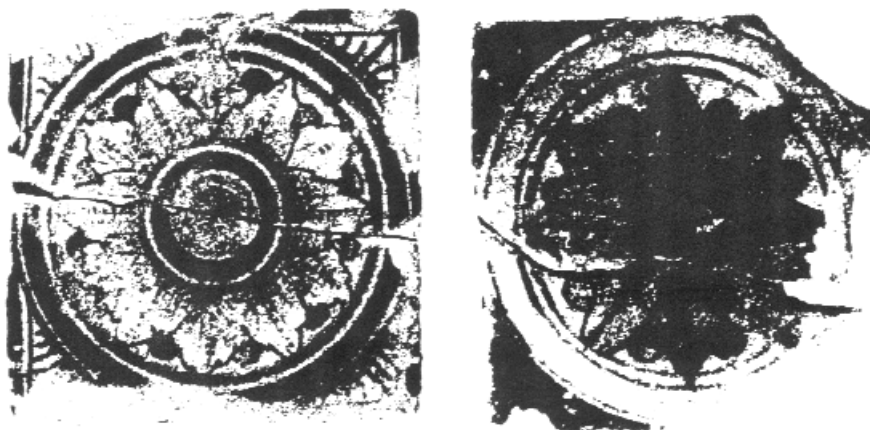
	Schoytestraat	Steenhouwersvest
bord	70,0	84,2
albarello	13,1	07,9
kom	04,2	00,2
kruik	00,8	01,6
tegels	11,5	05,9
onbekend	00,0	00,2
totaal	100,0	100,0

Tabel 1. Typologisch overzicht (procentueel) van de halfprodukten uit Schoytestraat en Steenhouwersvest.

5. Datering en toeschrijving van het pottenbakkersafval

Zoals reeds hoger gesuggereerd kan voor elk van de drie sites waar majolica-afval aangetroffen is tot op zekere hoogte een identificatie van het atelier vooropgesteld worden, telkens gebaseerd op het historisch onderzoek uitgevoerd door Claire Dumortier. Het materiaal van de Sint-Jansvliet kan typologisch geplaatst worden in de tweede helft van de 16de eeuw of het begin van de 17de eeuw. Historisch onderzoek wijst uit dat tot 1577 Pauwels Janssen hier actief was en vermoedelijk rood aardewerk produceerde. Daarna, tot 1615, is het pand in gebruik door twee majolicabakkers, namelijk Guido II Andries en Andries Eynhouts. Het atelier heeft de naam “De Tennen Pot”. De vondsten aan de Schoytestraat passen typologisch in de periode tussen ca. 1575 en 1625/1650. Uit archiefteksten weten we dat aan de noordzijde van de Schoytestraat, waar de vondsten gedaan werden, geen majolicabakkers woonden of werkten. Dit is wel het geval aan de zuidzijde. Henric van Grevenbroeck bezat hier twee nieuwe huizen. Na zijn overlijden ca. 1551 is het zijn zoon Everaerde die het atelier leidt. Dit atelier staakt zijn activiteiten waarschijnlijk reeds voor 1600. Uit de onmiddellijke buurt kennen we echter nog drie majolicabakkers, namelijk Hans Boudewyns, Guiliam van Ophem en Michiel Wils, die actief zijn in de periode van 1595 tot 1629. In de Steenhouwersvest past de produktie typologisch in de tweede helft van de 16de eeuw. Het pand waar het afval en de oven werden gevonden was eigendom van de echtgenote van Lucas Andries, één van de zonen van Guido Andries. Hij was er waarschijnlijk actief van 1556, datum waarop hij meester wordt in het Sint-Lucasgilde,

tot 1562, datum waarop hij de leiding overneemt van het ouderlijk bedrijf “den Salm” in de Kammenstraat. In 1572 vertrekt hij vanuit Antwerpen naar zijn broer in Londen. Waarschijnlijk is hij dus verantwoordelijk voor de vondsten aan de Steenhouwersvest en was hij daar werkzaam tussen 1556 en 1562 of misschien zelfs nog tot 1572.

6. Besluit

Alhoewel de laatste jaren fundamenteel nieuwe gegevens over de Antwerpse majolicaproductie aan het licht zijn gekomen die enkele basisinzichten verschaffen, blijft dit onvoldoende om een grondig inzicht te verkrijgen aangaande dit onderwerp. In de eerste plaats is het dus noodzakelijk om in de toekomst door middel van verder veldwerk nieuwe gegevens te verzamelen. Daarnaast is het belangrijk om al de Antwerpse bodemvondsten systematisch te bestuderen, wat tot op heden nog niet gebeurd is. Het is voorlopig uitgesloten om op basis van het nu gekende afval algemene uitspraken te doen over de Antwerpse productie in zijn geheel. Het merendeel van het pottenbakkersafval bestaat immers uit -onversierde- halfprodukten, die wel een duidelijk beeld geven van het gefabriceerde vormenspectrum maar ons weinig of geen aanduidingen geven over de gebruikte versiering.

Chronologisch bestrijken deze vondsten een vrij lange periode van ongeveer het midden van de 16de eeuw tot en met het eerste kwart van de 17de eeuw. We stellen echter vast dat majolicavondsten uit de eerste helft van de 16de eeuw eerder schaars zijn, alhoewel de startfase van de majolicaproductie in Antwerpen juist in deze periode ligt. De aanwezigheid van vroege majolicavondsten in Antwerpen wordt door veel vorsers als een evidentie beschouwd, terwijl dit zeker niet het geval is.

Een aspect van het onderzoek waaraan tot op heden weinig of geen aandacht is besteed zijn de mogelijkheden van chemische analyses van de vondsten. Wel zijn een aantal majolicascherven opgenomen in het onderzoeksprogramma van het British Museum om door middel van NAA (neutron activation analysis) een inzicht te krijgen in de geografische herkomst van de voorwerpen. De vraag kan gesteld worden of chemisch onderzoek wel zinvol is om lokale verschillen in de majolicaproductie in de Nederlanden op het spoor te komen. De klei werd in grote hoeveelheden bereid en mogelijk, naargelang de economische toestand, afwisselend uit de éne dan wel uit de andere plaats betrokken.

Het blijft moeilijk om de produkten van de verschillende productieplaatsen of ateliers – zowel binnen als buiten Antwerpen - te herkennen. Majolica is een aardewerkprodukt dat binnen zijn verscheidenheid tegelijk een grote eenheid vertoont, zowel in typologie als naar gebruikte versieringspatronen. De oorzaak hiervan ligt onder meer in

de gebruikte produktiemiddelen en -technieken, de directe contacten tussen de betrokken ambachtslui en de gelijklopende achtergronden van de betrokken pottenbakkers. Het was een succesrijk produkt dat gedurende een lange periode niet de noodzaak voelde tot ingrijpende veranderingen of vernieuwingen. Pas als in de loop van de 17de eeuw massaal oosters porselein wordt ingevoerd doet zich de noodzaak voelen om zich aan te passen aan de gewijzigde marktomstandigheden. Het is duidelijk dat de huidige stand van het onderzoek niet toelaat om naast de eerste fundamentele vragen in verband met herkomst en datering reeds complexere processen aan te pakken aangaande gebruik, socio-economische achtergronden, marktmechanismen en dergelijke meer. Een verder doorgedreven studie en een samenwerking tussen de verschillende betrokken disciplines is een noodzaak om een goed inzicht te krijgen in deze ceramieksoort, typisch voor de Nederlanden, maar met een Europese uitstraling.

3. Twee voorbeelden van halfprodukten uit de opgravingen aan de Schoytestraat. Links een kruik, rechts een bord met op de rand een sgraffito versiering. (foto: Stad Antwerpen, afd. Opgravingen)

Noten

1. C. Dumortier, *La majolique anversoise des premières années du XVIe au début du XVIIe siècle. Contribution à l'étude des ateliers, du métier et des productions*, Bruxelles, 1991 (onuitgegeven verhandeling voorgelegd tot het behalen van de graad van Doctor in de Archeologie en Kunstgeschiedenis aan de université Libre de Bruxelles). Zie ook: C. Dumortier, *Les ateliers de majolique à Anvers (1508-1585)*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grottonderzoek*, 1988, nr. 1, pp. 23-38.
2. Voor een eerste overzicht, zie: L. Geyskens, *De Antwerpse majolica*, in: T. Oost (red.), *Van nederzetting tot metropool. Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad*, Antwerpen, 1982, pp. 79-83.
3. T. Oost, *Het archeologisch onderzoek in 1982*, in: *Het Sint-Elisabethziekenhuis te Antwerpen. 750 jaar Gasthuis op 't Elzenveld 1238-1988*, [Brussel] 1988, pp. 381-408.
4. T. Oost, *Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen 1975-1980*, in: *Antwerpen*, jg. 27, nr. 1, p. 37.
5. L. Geyskens, *Opgravingen Kaasstraat 13 / Afvalput 2 te Antwerpen: de majolica*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem en Grottonderzoek*, 1983, nr. 5, pp. 154-165.
6. T. Oost, J. Ackermans, H. Graulus, W. Pottier en C. Vandeweert, *Voorlopig verslag van een archeologisch onderzoek aan de Kauwenberg te Antwerpen*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, jg. 68, nr. 1-4, 1985, pp. 237-240.
7. T. Oost, *De opgravingen "Stadspark" te Antwerpen. Voorlopig verslag (december 1974 - maart 1976)*, in: *Antwerpen*, jg. 22, nr. 2, 1976, pp. 68-76.
8. T. Oost, *Recente Antwerpse vondsten van 16de eeuwse tegelfragmenten in majolica*, in: *Cultureel Jaarboek Stad Antwerpen 1984*, Antwerpen, 1985, pp. 25-27.
9. C. Dumortier en T. Oost, *Antwerpse majolicategels uit het voormalig refugiehuis van de abdij van Hemiksem*, in: J. Veeckman (red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen 1992, pp. 23-29.
10. C. Dumortier en T. Oost, *Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600*, in: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles*, vol. 60, 1989, pp. 203-216.
11. T. Oost, *Halfprodukten, steunstukken en misbaksels: afval van een majolicawerkplaats*, in: J. Veeckman

(red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen 1992, pp. 99-108.

12. C. Dumortier, De “geleyerspotbackers” in de Schoytestraat te Antwerpen, in: J. Veeckman (red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen 1992, pp. 109-111.
13. J. Veeckman, Een majolica-oven aan de Steenhouwersstraat te Antwerpen (Antw.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, vol. 17, Brussel, 1994, pp. 5-7; C. Dumortier en J. Veeckman, Un four de majoliques à Anvers dans le troisième quart du XVIe siècle, in: *Bulletin des Musées Royaux d’Art et d’Histoire de Bruxelles* (in druk).
14. T. Oost, Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen 1975-1980, in: *Antwerpen*, jg. 27, nr. 1, p. 37.

Daer men potte vercoept... (1)

Een laatmiddeleeuwse handelaar in aardewerk te Brugge.

Bieke Hillewaert

Inleiding

Op een terrein in de Brugse binnenstad tussen de Korte Zilverstraat, de Kleine Sint-Amandstraat en de Zilverstraat werden door de Stedelijke Archeologische Dienst enkele jaren geleden waarnemingen verricht naar aanleiding van graafwerken voor de bouw van een nieuw hotel met ondergrondse parkeergarage. Het betreffende terrein is uit historische bronnen gekend als de “Parijse Hallen”, waaruit men meent te kunnen afleiden dat het om de vestigingsplaats van de Franse kooplieden, met andere woorden het Franse natiebuis, gaat (2). In werkelijkheid blijkt dat de “Parijse Hallen”, waarvan de oudste ons bekende vermelding uit 1373 dateert, in 1432 in elk geval - en vermoedelijk al eerder - reeds in handen van lokale privé-eigenaars is (3). Mogelijk kan de “Hallen” geïnterpreteerd worden als een plaats waar kooplui elkaar ontmoeten. Meer gegevens over deze periode ontbreken voorlopig.

Bij de archeologische begeleiding van de graafwerken ging de aandacht vooral naar een aantal structuren met vaste begrenzing, zoals beer- en afvalputten uit de laat- en postmiddeleeuwse periode. Tevens konden enkele kuilen uit de late 12de - 13de eeuw nader worden onderzocht. Door de aard der werken kon het onderzoek in veel gevallen slechts beperkt blijven. Bovendien werden verschillende contexten geplunderd door de bouwlieden en metaaldetectorzoekers.

De contexten

In deze bijdrage wordt speciaal ingegaan op een drietal contexten die bij elkaar lijken te horen. Het betreft een kuil (PAH/B), een dunne compacte laag met puin en vooral veel steengoedfragmenten (PAH/D) en een bakstenen beer- of afvalput (PAH/F).

Alhoewel de drie structuren ten minste een tiental meter van elkaar gelegen waren, dient er rekening mee gehouden te worden dat laag PAH/D zich oorspronkelijk verder uitstreckte, zeker tot aan put PAH/F en mogelijk ook tot in de buurt van de andere context. Het verband tussen laag PAH/D en put PAH/F wordt trouwens bevestigd door het feit dat enkele fragmenten uit beide contexten aan elkaar passen.

De omstandigheden waaronder het archeologisch onderzoek plaats vond, waren verre van ideaal, waardoor uiteraard heel wat informatie verloren ging. Zo is de betekenis van laag PAH/D moeilijk in te schatten. Mogelijk was het een dunne nivelleringslaag - een opengespreide storthoop - in de tuin of op de binnenkoer van het pand. In de vulling van put PAH/F was geen interne stratigrafie zichtbaar; ze wordt door de opgravers eerder als een normale beerputvulling beschreven. Het is ook onduidelijk of het in de drie gevallen om primair afval gaat dan wel om afval dat voordien elders gestort werd. Heel wat kleine fragmenten ontbreken, maar of dit te wijten is aan het feit dat het materiaal verplaatst werd - of in het geval van PAH/D opengespreid - dan wel aan een door omstandigheden niet altijd even zorgvuldig inzamelen, is moeilijk uit te maken.

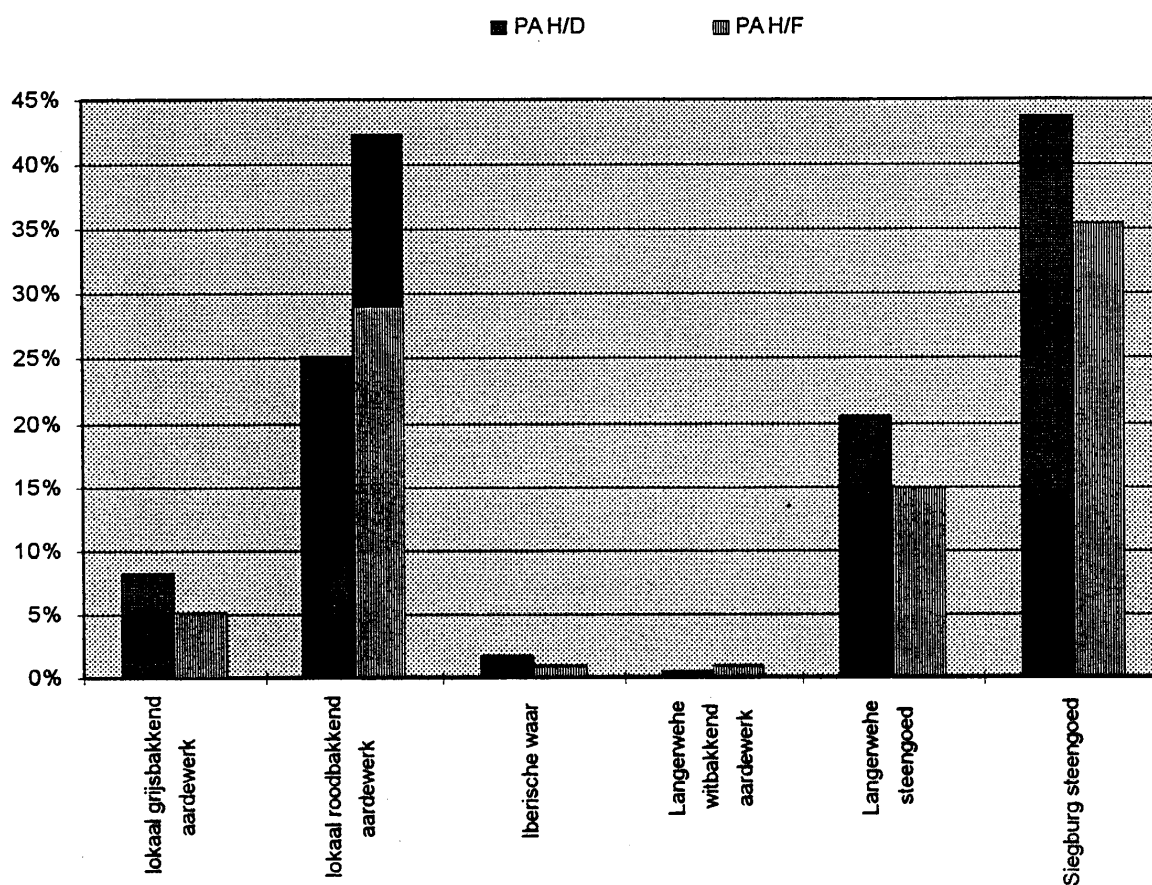
Het aardewerk

De drie vermelde contexten bevatten naast wat organisch materiaal en enkele metaal- en glasvondsten, vooral aardewerk, en meer bepaald een grote hoeveelheid steengoed (4). Deze laatste groep maakt de helft of meer van de totale hoeveelheid aardewerk uit.

Vergeleken met enkele willekeurige, maar gelijktijdige Brugse contexten, kan dit fenomeen als bijzonder bestempeld worden.

Naast Rijnlandse importen - waaronder vooral steengoed maar ook enkele fragmenten witbakkende waar - leverden de complexen ook lokaal aardewerk en zelfs een kleine hoeveelheid Iberische waar op (fig. 1).

VERDELING CERAMIEKGROEPEN

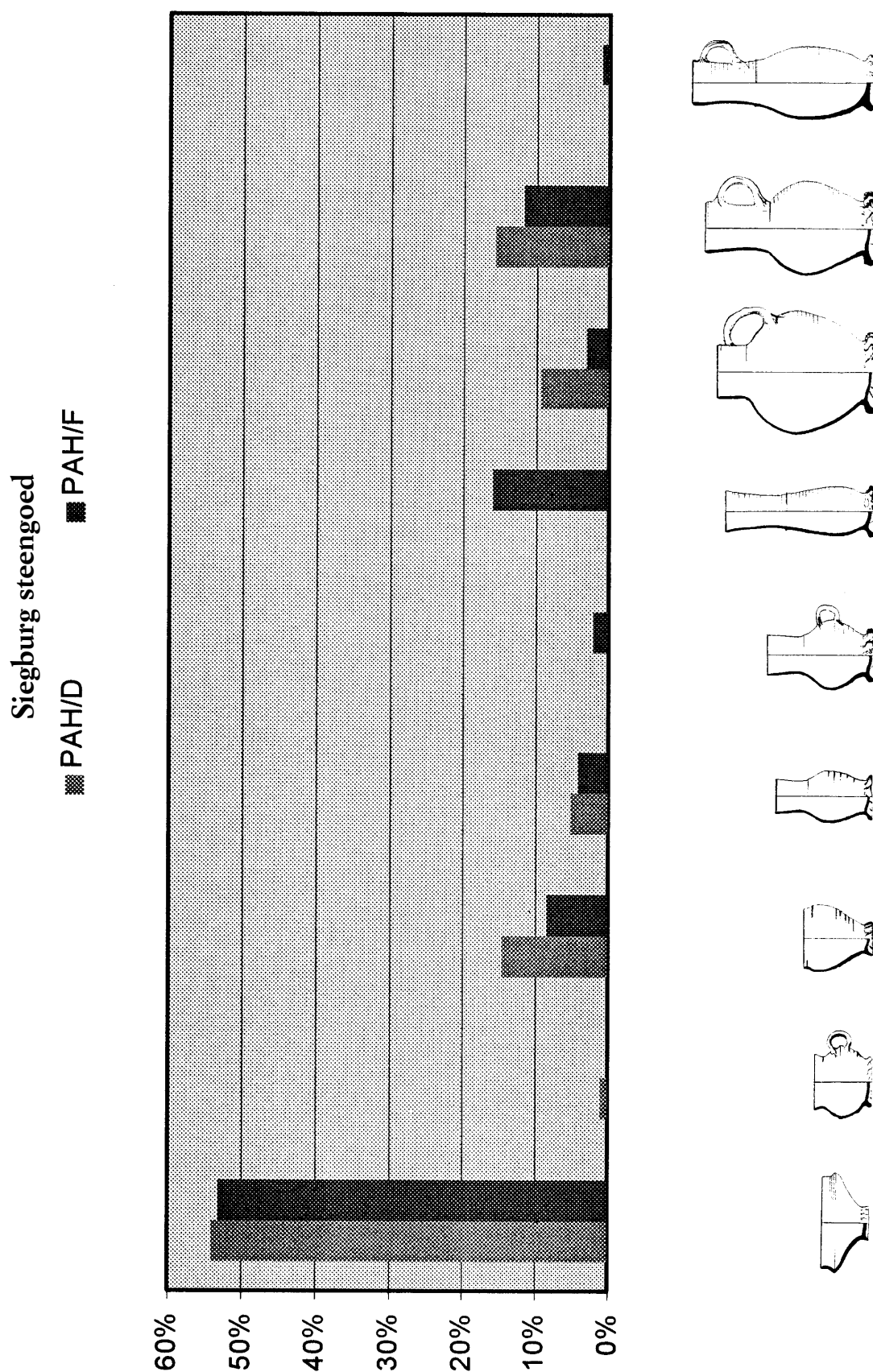

Fig. 2. Vergelijkende tabel van de herkenbare types binnen het Siegburg steengoed in de contexten PAH/D (totaal minimum aantal exemplaren Siegburg is 96) en PAH/F (totaal minimum aantal exemplaren Siegburg is 94)

PAH/D PAH/F

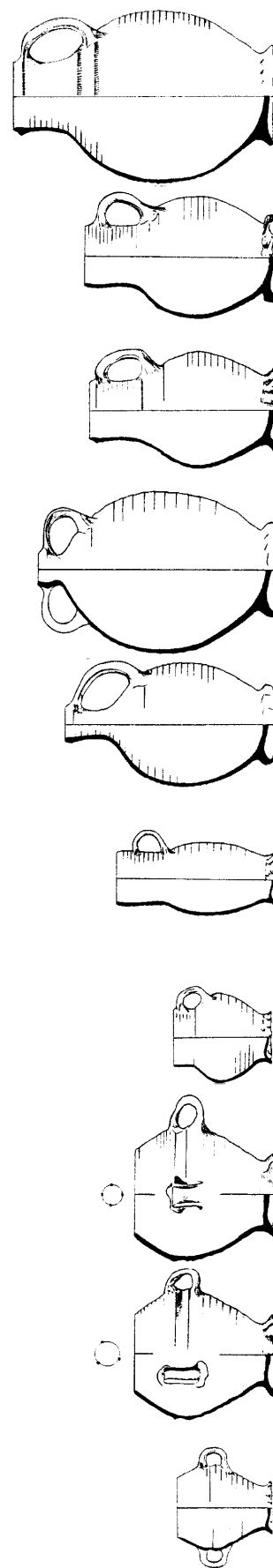
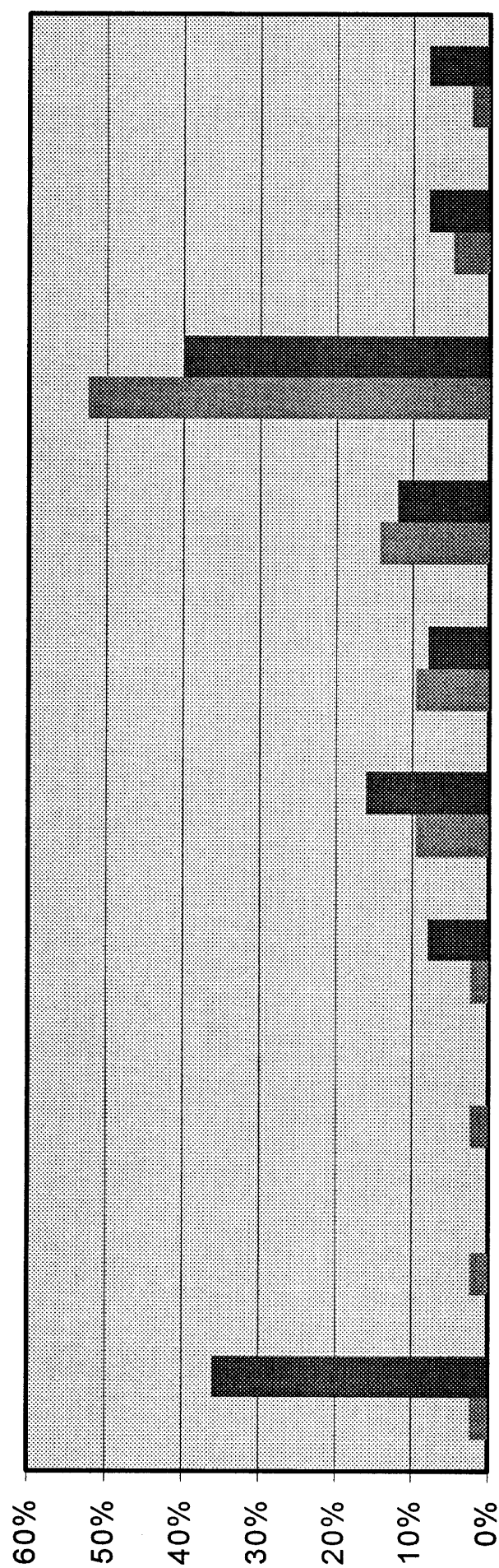

Fig. 3. Vergelijkende tabel van de herkenbare types binnen het Langeruwehe steengoed in de contexten PAH/D (totaal minimum aantal exemplaren Langeruwehe is 42) en PAH/F (totaal minimum aantal exemplaren Langeruwehe is 25).

Het Rijnlandse steengoed valt op te splitsen in twee groepen: een eerste die het typische steengoed uit Siegburg bevat, en een tweede waarbij de produkten bedekt zijn met een ijzer- of leemen-gobe en/of zoutglazuur en die vermoedelijk uit Langerwehe/Raeren afkomstig zijn. De verhouding tussen beide herkomstgebieden in de gekwantificeerde contexten is gelijk: er is dubbel zo veel steengoed uit Siegburg als uit Langerwehe/Raeren (fig. 1).

Wat de voorkomende types betreft, is er uit beide herkomstgebieden een grote variatie. Uit Siegburg (fig. 2) komen de alom bekende drinkschaaltjes of drinknapjes, maar ook diverse types bekers, zoals trechtervormige bekers, dikbuikige bekers met hoge hals en soms voorzien van een verticaal bandoortje op de buik en slanke bekers, opnieuw met hoge hals. Een bijzonder type is een kopje met verticaal bandoortje (5). Verder zijn er kannen, dikbuikige met korte hals - waarvan de kleine exemplaren vermoedelijk ook als beker gebruikt werden - en iets slankere kannen met hoge hals. De zgn. Jacobakan, gekenmerkt door zijn bijzonder slanke lijn en door de plaats van het oor, nl. op of boven de schouderribbel, is in deze contexten uiterst zeldzaam (6). Het steengoed uit Langerwehe/Raeren (fig. 3) bevat de bekende twee-orige bekers, maar ook drie- en zelfs vierorige exemplaren.

Ook een bekertje met geribbelde korte hals en bolle buik is wellicht uit Langerwehe/Raeren afkomstig, evenals een slank exemplaar met geribbelde rand. Tot de Langerwehe/Raeren produkten behoren vermoedelijk ook de één- en twee-orige flessen met kleine randdiameter. De kannen en kruiken uit Langerwehe/Raeren zijn alleen wat hun grootte betreft te onderscheiden. Het bekende type met driehoekig verdikte rand komt in verschillende afmetingen voor. Rand en schouder zijn vaak voorzien van radstempelversiering. Andere kannen uit Langerwehe/Raeren vertonen een geribbelde hals. De witbakkende waar uit Langerwehe omvat onder meer fragmenten van een pelgrimshoorn, een spaarpot en een zuigflesje (fig. 4).

Naast de grote verscheidenheid aan steengoedtypes, valt er voor deze contexten nog een ander merkwaardig fenomeen te vermelden, nl. de aanwezigheid van talrijke misbaksels of tweede-keus produkten; één steengoedfragment is zelfs duidelijk als ovenafval te bestempelen (7).

Wat de Siegburg en Langerwehe/Raeren waar betreft, is het opvallend dat heel wat stukken gekenmerkt worden door de aanwezigheid van deuken, barsten en aanbaksels van allerlei aard. De deuken en aanbaksels op de buitenkant van de potten wijzen natuurlijk niet noodzakelijk op echte misbaksels, vermits vele voorwerpen wellicht nog als tweede-keus produkten konden verkocht worden. Waarom dit hier niet gebeurde, is moeilijk uit te maken. Een probleem stellen echter een aantal drinknapjes die aan de binnenkant aangebakken fragmenten vertonen en waarvan de bruikbaarheid toch wel in vraag kan worden gesteld. Bij voorwerpen die gebarsten zijn, kan er uiteraard van gebruik geen sprake zijn, tenzij de stukken louter als decoratie dienen. Uiteindelijk is de totale hoeveelheid steengoed in haar geheel moeilijk binnen de categorie misbaksels onder te brengen; er kan wel gesteld worden dat er echte misbaksels aanwezig zijn. Het percentage aan eerste-keus - maar vóór de verkoop gebroken - vaatwerk, valt moeilijk in te schatten. Vermits gebruikssporen op steengoed - door de hardheid van het materiaal - vrijwel niet voorkomen, is het onderscheid tussen gebroken ongebruikt en gebruikt vaatwerk immers niet te maken (8).

Naast de misbakken, minderwaardige of gebroken voorwerpen in steengoed, bevat één van de contexten, nl. put PAH/F, ook een hoeveelheid ongebruikt lokaal aardewerk. Het betreft in de eerste plaats een aantal pannen met massieve steel, waarbij de gebruikelijke roetlaag op de onderzijde ontbreekt. Bovendien vertonen een aantal van deze voorwerpen barsten en zijn andere te zacht gebakken. Opnieuw is er geen sprake van echte, volstrekt onbruikbare misbaksels, maar eerder van minderwaardige produkten. Een deel van de pannen lijkt technisch goed gebakken, maar is ongebruikt en kan

mogelijk bij de categorie gebroken aardewerk ondergebracht worden. Enkele roodbakkende schalen en kommen vertonen eveneens een opvallend bleek en zacht baksel en barsten, waardoor ze vermoedelijk eveneens als minderwaardige produkten bestempeld kunnen worden. Wat het overige lokale aardewerk betreft, zijn de gegevens moeilijker te interpreteren. Duidelijke barsten en baksels van slechte kwaliteit werden hier niet vastgesteld. Ongebruikte roodbakkende grappen (9) komen in elk geval niet voor. De roodbakkende kannen en kruiken zijn door de vaak moeilijke identificatie van gebruikssporen niet te beoordelen, evenals de rest van de roodbakkende vormen en het grijsbakkende materiaal.

Discussie

Wat de datering van het geheel betreft, beschikken we over weinig gegevens. Bij gebrek aan externe dateringscriteria, kan alleen de samenstelling van het complex bekeken worden. Een aantal elementen samen genomen, lijkt een datering rond 1400 voor de hand te liggen (10).

Uit vergelijking van de twee contexten blijkt dat de verdeling van de materiaalgroepen gelijklopend is (fig. 1). Wanneer geen rekening gehouden wordt met de minderwaardige produkten en/of niet-gebruikte voorwerpen onder het roodbakkend aardewerk, blijkt het aandeel van de lokale waar - hier dus het consumptieaardewerk - in beide contexten vergelijkbaar te zijn. Ook de verhouding rood-, grijsbakkend aardewerk vertoont geen afwijkingen, evenmin als de hoeveelheid witbakkende Langerwehe waar en het Iberisch aardewerk (fig. 1). Het percentage steengoed kent in beide gevallen eveneens een vergelijkbaar verloop, waarbij de verdeling Langerwehe/Raeren/Siegburg zelfs nagenoeg identiek te noemen is (fig. 1). Is dit alles toeval en heeft de eerder gebrekkige inzameling voor een “vals” gelijk beeld gezorgd? Of werd er ondanks de problemen bij het onderzoek toch een betrouwbaar beeld verkregen en hebben we met een identiek pakket te maken? De aanwezigheid van lokale minderwaardige en gebroken produkten in slechts één context en de types steengoed die in beide contexten een ander beeld geven, lijken dit dan weer tegen te spreken. Wat het steengoed uit Siegburg betreft, zijn er enkele belangrijke verschillen, zoals de afwezigheid van de slanke bekiers met hoge hals in de laag, terwijl ze in de put bijna 15% uitmaken (fig. 2). Verder is er ook het kleinere percentage kannen, zowel met korte als met hogere hals, in de put. Het steengoed uit Langerwehe/Raeren vertoont eveneens verschillen. Er is de grote hoeveelheid twee-orige bekiers in de put en de veel sterkere vertegenwoordiging van de kannen met driehoekig verdikte rand in de laag (fig. 3). Dit om alleen de meest opvallende verschillen aan te tonen. Wat is hier nu uit af te leiden? In de veronderstelling dat het materiaal een betrouwbaar beeld verschaft, is één hypothese dat het hele complex - dus de drie contexten samen - het resultaat is van verschillende wegwerpfasen - gespreid over een korte of middellange periode, wat moeilijk uit te maken is - waarbij op verschillende momenten en/of op verschillende plaatsen verschillende vormen en types weggegooid werden. De parallellen tussen beide contexten zouden dan eerder wijzen in de richting van het bestaan van een wegwerppatroon of zelfs van een patroon in het ontstaan van afval. Dit zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat onder bepaalde omstandigheden de verdeling van de verschillende groepen binnen het totaal van het aardewerkafval gelijk blijft. De verschillen in voorkomende types zouden dan te wijten kunnen zijn aan een variatie binnen de aangekochte vormen, bijvoorbeeld de ene keer bekiers van type x en de volgende keer dan weer type y. In andere gelijktijdige contexten uit het Brugse is, zoals reeds eerder gezegd, het steengoed in veel geringer mate vertegenwoordigd. Bovendien komen heel wat van de beschreven types, zoals de diverse soorten Siegburgbekiers, de Langerwehe/Raeren-flessen en de Langerwehe/Raeren-bekiers met meer dan twee oren, in andere gelijktijdige contexten slechts uitzonderlijk voor.

Een dergelijke concentratie van veel verschillende vormen en types aardewerk, gecombineerd met een voorkomen dat op het wegwerpen of storten van verschillende ladingen afvalaardewerk lijkt, maar vooral de aanwezigheid van misbaksels of minderwaardige produkten, zowel import als lokaal, lijken te wijzen in de richting van productie en/of distributie van aardewerk. Vermits het hier in belangrijke mate om importaardewerk gaat, kan de produktiehypothese uitgesloten worden. Rest nog de distributietheorie. Het is niet onmogelijk dat de aangetroffen contexten verband houden met de activiteiten van één of meer potverkopers, op het terrein zelf of in de buurt. Het verwijzen naar de “Parijse Hallen” als verkoopplaats, is hierbij uiteraard verleidelijk. Andere vaste verkoopplaatsen van aardewerk zijn te Brugge gekend, maar informatie over het soort ceramiek dat er werd verkocht, ontbreekt (11). Jaarmarkten zijn een andere aangelegenheid waarop aardewerk werd verkocht. In Exeter vonden die plaats in de “Merchants Hall”(12), te Brugge ontbreken alle gegevens. De eventuele aanwezigheid van een handelaar in aardewerk verklaart echter nog niet de massa aan aardewerkafval. Als mogelijke interpretatie kan de theorie van verpakkingsmateriaal naar voor geschoven worden. In dit geval zou het aangetroffen materiaal afval uit het productiecentrum zijn dat wellicht in manden (13) tussen de te verkopen waar was opgestapeld (14). Bezwaren hiertegen vormen echter het gewicht en mogelijk ook een verhoogd risico op breken.

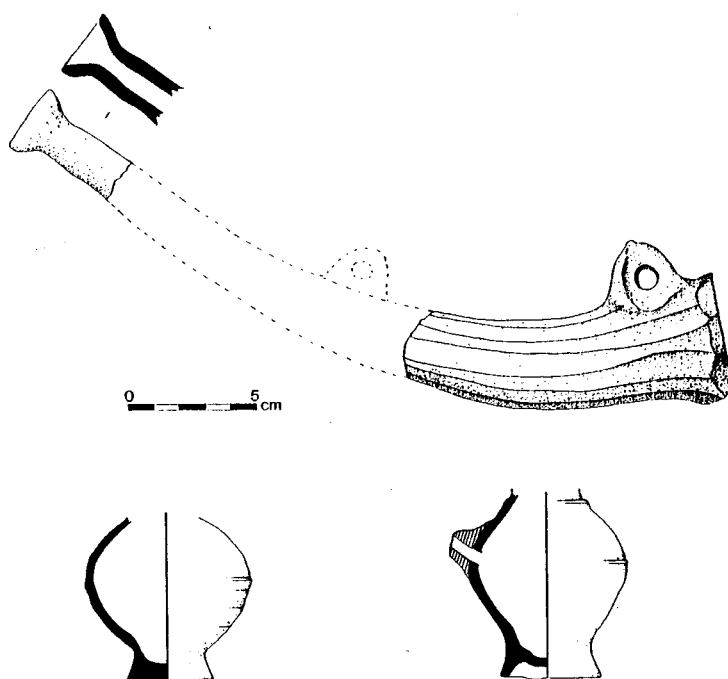

Fig. 4. Witbakkende waar afkomstig uit Langerwehe.

Een andere mogelijkheid is aardewerk dat ter plaatse brak. Zeker is echter dat enkele minderwaardige stukken intact werden aangetroffen, wat er op wijst dat in elk geval niet alles gebroken was. Hierbij blijft dan de vraag waarom een aantal stukken niet als tweedekeus vaatwerk werden verkocht.

De aanwezigheid van een fragmentje gebakken klei - dat duidelijk als ovenafval kan beschouwd worden - en mogelijk ook de minderwaardige stukken zouden er kunnen op wijzen dat men in de Rijnlandse pottenbakkerscentra niet erg zorgvuldig te werk ging bij de selectie en het verpakken van de produkten. Zo kan er in de verpakking - manden? (zie hoger) - ook heel wat onbruikbaar goed terecht gekomen zijn. De selectie zou dan pas bij aankomst gebeurd zijn, met heel wat afval als resultaat.

Wellicht is een combinatie van bovenstaande en andere - mogelijkheden het meest voor de hand liggend.

Andere vergelijkbare contexten die enig licht op de zaak zouden kunnen werpen, zijn zeldzaam. In Bergen-op-Zoom werd een jongere, maar mogelijk gelijkaardige context onderzocht (15). Een gebrekkige inzameling van het materiaal bemoeilijkt echter zeer sterk de interpretatie (16). Uit de gerecupereerde voorwerpen kon in elk geval worden afgeleid dat een aantal stukken die op het eerste zicht nog bruikbaar leken, in werkelijkheid haarscheurtjes vertoonden en dus toch totaal onbruikbaar waren (17).

Een pakket afval uit Amersfoort uit dezelfde periode, dat in verband gebracht wordt met marktafval, doet enigszins aan de hier behandelde contexten denken (18).

Vergelijkbaar is de grote vertegenwoordiging van het steengoed - en dan vooral uit Siegburg - in het pakket, terwijl de variatie aan types dan weer veel kleiner is: het Amersfoortse complex bevatte meer dan 400 drinkkannen en enkele drinknapjes in Siegburg waar. Het aandeel van de Langerwehe/Raeren waar was te Amersfoort merkkelijk kleiner (19).

Ook te Dordrecht werden verspreid over de stad minderwaardige produkten en misbaksels uit Siegburg aangetroffen, maar niet in combinatie met gelijkaardige Langerwehe/Raeren vondsten (20).

Andere bedenkingen kunnen gemaakt worden in verband met de potverkoper(s) en de handel in aardewerk. Geschreven bronnen die dit aspect zouden kunnen belichten, ontbreken helaas. De combinatie van zowel lokaal aardewerk als importwaar tussen de ongebruikte stukken kan twee mogelijke verklaringen hebben. Ofwel verkocht een - wellicht Brugse - koopman zowel import als lokale waar, ofwel hebben we hier te maken met het afval van verschillende kooplieden, en is er sprake van specialisatie (21).

Wie de aankoop in het buitenland en het transport naar Brugge verzorgde, is eveneens moeilijk te achterhalen. Uit geschreven bronnen is gekend dat Dordrecht de plaats was waar het steengoed uit Siegburg over de Rijn naartoe werd verscheept, om dan in een wijde regio verder verhandeld te worden (22). Wellicht was Dordrecht ook de overslagplaats voor het hier besproken steengoed uit Siegburg. Wat het steengoed en de witbakkende waar uit Langerwehe betreft, is er niets geweten over het handelstraject, noch over de organisatie van de export uit het Rijnland.

Ook wat de Iberische importen betreft, tasten we in het duister. Horen de ingezamelde fragmenten tot het consumptieafval, of was het verkoopswaar, en dan met of zonder inhoud?

Besluit

Tot besluit van deze bedenkingen, dient het hypothetische karakter ervan nog eens te worden benadrukt. Bij gebrek aan andere identieke contexten blijven een aantal elementen in de interpretatie onzeker. Enigszins vergelijkbare contexten werden aangetroffen in Bergen op Zoom en te Amersfoort. Ook met materiaal uit Dordrecht kan er tot op zekere hoogte vergeleken worden. Veel vragen blijven echter nog onbeantwoord. Mogelijk kan verder historisch onderzoek nieuw licht op de zaak werpen.

Noten en bibliografie

1. Deze zinsnede dateert uit 1303, maar heeft betrekking op een andere locatie te Brugge, Gilliodts - van Severen, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Introduction, Brugge, 1878, 114.
2. Zie onder meer Duclos, A., *De Parijse Halle*, Rond den Heerd, XVIII, 1983, 245 en Duclos, A., *Bruges, Histoire et souvenirs*, Brugge, 1913, 516.
3. Deforche, S., *De geschiedenis van de "Parijse Halle"*, Brugge, 1989 (onuitgegeven studie, voorgedragen tot het bekomen van het diploma van "gids van de Westvlaamse Gidsenkring").
4. Context PAH/B laten we hier verder buiten beschouwing, omdat deze te weinig materiaal bevatte om statistisch te kunnen verwerken. Het algemeen beeld sluit echter bij PAH/D en PAH/F aan.

5. De vorm van de bodem van dit kopje is onzeker.
6. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Nederlandse steden Dordrecht, Nijmegen, Deventer, Breda, Zwolle en Kampen en verschillende Nederlandse kastelen (zoals Vianen, Nieuwendoorn, De Voorst, Hattem, Rozendaal), Clevis, H., *Juggling Jacobakannen*, Medieval Ceramics, 1992, 16, 55-63.
Janssen, H.L., The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in: Gaimster, D.R.M. e.a., (red.), *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland*, BAR International Series 440, 1988, 311-333.
7. Het betreft een soort "kleikladder" zonder enige vorm.
8. Het spreekt vanzelf dat bij de steengoedproducten ook wel enig -gebruikt- consumptieafval zal vertegenwoordigd zijn. Dit is echter niet van het andere afval te onderscheiden.
9. Meer bepaald graven zonder roetsporen.
10. De combinatie van de verschillende Langerwehe/Raerenvormen die eerder vroeg 15e eeuw lijken en de meestal vroeger gedateerde bekertjes uit Siegburg suggereert een dergelijke datering.
Beckmann, B., The main types of the first four production periods of Siegburg pottery, in: Evison, V., Hodges, H. & Hurst, J.G. (red.), *Medieval Pottery from Excavations*, Studies presented to G.C. Dunning, London, 1974, 183-220.
Beckmann, B., *Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse*, 1, Rheinische Ausgrabungen, 16, Bonn, 1975.
Janssen, H.L., o.c.
Hurst, J. G., Langerwehe Stoneware of the fourteenth and fifteenth centuries, in: Apted, M.R. e.a. (red.), *Ancient monuments and their interpretations. Essays presented to A.J. Taylor*, London, 1977, 219-238.
11. Duclos, A., o.c., 432, 517.
12. Allan, J., Medieval and post-medieval finds from Exeter 1971-1980, Exeter, 1984 (=Exeter Archaeological Reports), 141.
Zie ook de gegevens uit Amersfoort, Krauwer, M. & Snieder, F. (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht, 1994.
13. Gegevens uit het Engelse Exeter suggereren dat het steengoed in manden werd verpakt (Allan, J., o.c., 117, 118). Informatie hierover ontbreekt te Brugge helaas.
14. Mondelinge mededeling J. Hurst.
15. Vandenbulcke, V. & Groeneweg, G., The Stoneware Stock of Jan-Peterss and Cornelis-de-Kanneman: Two Merchants of Rhenish Pottery at Bergen-op-Zoom (NL) during the 2nd quarter of the 16th century, in: Gaimster, D.R.M. e.a. (red.), *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland*, BAR International Series, London, 1988, 343-358.
16. Mondelinge mededeling G. Groeneweg.
17. Mondelinge mededeling G. Groeneweg.
18. Krauwer, M. & Snieder, F. (Red.), o.c., 54-56, 83-87.
19. Ibidem, 87.
20. Mondelinge mededeling H. Sarfatij.
21. Vermeldingen van lokale handelaars, gespecialiseerd in de import van aardewerk zijn bekend uit Engeland, Allan, J., o.c., 119. Ook in Bergen-op-Zoom was er in de 16e eeuw een huis waar "kannemannen" hun handel dreven in Rijnlands steengoed,
Groeneweg, G., *Bergen op Zooms aardewerk*, Waalre, 1992, 35-36.
22. In de abdijstad Siegburg werd de hele steengoedproductie georganiseerd door de abt van de abdij (Seewaldt, P., *Rheinisches Steinzeug*, Bestandskatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier, Trier, 1990, 83) en wellicht ook de export naar Dordrecht (mondelinge mededeling H. Sarfatij).

Een laat-19de eeuwse afvalkuil met email gebruiksgoed uit de Piersonstraat te Nijmegen

Michiel Bartels

Inleiding (1)

Voorafgaande aan een nieuwbouwproject van de Woningvereniging Nijmegen aan de Piersonstraat werd in november en december 1990 door de Sectie Archeologie van de Gemeente Nijmegen het bouwterrein onderzocht. Tevoren was de uit 1914 daterende bebouwing gesloopt. Het ging daarbij om het eerste voorbeeld van sociale woningbouw in het stadscentrum van Nijmegen.

Het gebied van de Piersonstraat ligt tussen twee belangrijke uitvalswegen van de Middeleeuwse stad: de Bloemerstraat en de Molenstraat en komt bij de uitbreiding aan het einde van de 15de eeuw binnen de stadsmuren te liggen. Geleidelijk verandert het open karakter van dit gebied (2). In de 16de eeuw kregen enkele panden aan de Zwanegas of Swaenstraet een hard dak. Bovendien hadden bemiddelde Nijmegenaren hier hun tuinen en zomerhuisjes. Rond het midden van de 17de eeuw waren er nog een tiental. Onder de eigenaren bevond zich bijvoorbeeld een burgemeester, een chirurgijn, een apotheker en een hopman. Maar in 1705 werd er zonder toestemming van het stadsbestuur door de stadsrentmeester een glashuis geëxploiteerd tussen wijngaarden en tuinen waarvan de perken met maagdenpalm waren omzoomd. Desondanks blijft het gebied tot 1800 overwegend landelijk met vruchtbomen, struiken, bloemen en groente. In een van de tuinen bevond zich zelfs een fontein. In 1709 brengen nog maar vier huizen belasting op en alle het laagste tarief. De bewoners van de andere “huizen” (arm volk en soldaten-vrouwen) betaalden niets. Voor een deel woonden ze in de oude tuinhuizen en in goedkope rijtjeshuizen waarvan de kamers afzonderlijk werden verhuurd. Stromend water en riolering ontbraken. De meeste “woningen” beschikten niet over eigen sanitaire voorzieningen. Afval werd in kuilen, vuilnisbakken en oude waterkelders gestort.

In de loop van de 19de eeuw neemt bewoningsdichtheid verder toe. Velen wonen maar een paar weken in dezelfde kamerwoning; velen zijn op zoek naar werk, dat er niet is. De sloop van de Nijmeegse vestingwerken biedt in elk geval gedurende een tiental jaren enige vorm van zekerheid. Een ingrijpend besluit van het stadsbestuur is nodig om de infrastructuur van het gebied te veranderen en dan ook definitief met het imago van de Zwanengas te breken. Daarmee vergeleken is de huidige nieuwbouw aan de Piersonstraat slechts een vervangende nieuwbouw. De opgravingen aan de Piersonstraat op een terrein van 115 x 15 m boden een unieke mogelijkheid om de geschetste ontwikkelingen van het gebied te onderzoeken. Niet alleen de grote lijnen zijn teruggevonden, maar – en zeker zo interessant – de materiële cultuur van een sociale klasse die in de 19de eeuw tot de laagste van de maatschappij behoorde. Tijdens het onderzoek zijn ongeveer 100 vondstcomplexen verzameld, die het algemene, historische beeld uit dergelijk stedelijke achterbuurten met specifieke producten kunnen onderbouwen. Goedkope keramiek en glas, kokosmatten, jeneverflessen, vensterglas, skeletresten van stokvis (kabeljauw) varken en geëmailleerd blik geven, afgezet tegen materiaal uit oudere vondstcomplexen, een indruk van de enorme veranderingen die met de industrialisatie hun intrede deden. Zowel de popularisering van industrieel vervaardigd serviesgoed (Wedgwood en Regout) met voor een deel nog aan het Chinees porselein ontleende motieven, niet meer geschilderd maar nu geprint, als de aanwezigheid van nieuwe materialen en consumptieartikelen als petroleum- en gaslampen, vloermatten en geëmailleerd blik geven aan dat de laagste sociale klasse in toenemende mate gebruik maakten van de mogelijkheden die de nieuwe markt hen bood.

De ontwikkeling en productie van email

In het laatste kwart van de 18de eeuw zijn voorwerpen van blikstaal en gietijzer voor het eerst geëmailleerd. Het technische en chemische proces dat doorslaggevend is voor het succesvol emailleren van voorwerpen verbeterde zich gedurende de eerste helft van de 18de eeuw.

De technische aspecten van het maken van gietijzer en blikstaal veranderen. De brandstof voor het smelten van ijzer uit ijzererts is in aanvang nog houtskool. In de 18de eeuw worden ontzwavelde steenkolen, coaks, als brandstof gebruikt. Het was goedkoper en een grotere hoeveelheid ijzer kon uit het erts gesmolten worden. Later zijn coaks vervangen door het nog hetere steenkoolgas. Gas was vanwege geringe temperatuurschommelingen ook zeer bruikbaar voor het emailleren. Door het werken met hoogovens en walsen was het mogelijk om steeds dunner plaatstaal af te leveren in haast onbeperkte hoeveelheden. De platen blik zijn in fabrieken die half-produkten maakten, op maat gestanst. Om uit dit ruwe blik vormen te krijgen moest machinaal worden gehamerd. Dit hameren was gemechaniseerd door middel van waterkracht, een taak die later de stoommachine overnam. Een grote vooruitgang betekende de blikpers die vanaf 1852 handbediend en rond 1880 gemechaniseerd werd gebruikt. De op maat geknipte stukken blikstaal werden een of meerdere malen verwarmd en geperst totdat de gewenste vorm was verkregen. Dit kon voor vele stukken tegelijk gebeuren als de blikdelen maar door poeder of olie van elkaar werden gescheiden zodat ze niet versmolten of scheurden. Hoe gecompliceerder het voorwerp, des te vaker er geperst moest worden. Bij de laatste persing werden zaken die bij de hoofdvorm hoorden zoals schenklippen meegeperst. Vervolgens zijn de geperste vormen bewerkt. Eerst werden bijvoorbeeld de zeefgaten van theepotten uit het blik gestanst, om daarna de vorm zo te buigen dat de delen met popnagels aaneen geniet konden worden. Het proces van nieten van onderdelen van de hoofdvorm werd halverwege de 19de eeuw verlaten, waarna de vormen gelast of gepuntlast werden. Geniete voorwerpen zijn relatief zeldzaam. Nadat de hoofdvorm alle voorbereidingen voor assemblage had ondergaan, werden de additieven voorbereid. Tuiten van koffiekannen werden geperst uit twee stukken blik die vervolgens zijn samengevouwen. Hetzelfde gebeurde met de oren. Stelen en hengsels en bodems waren vaak uit één enkel stuk blik gefabriceerd. Oren van staaldraad werden in vormen gebogen en platgeslagen aan de uiteinden. Als alle onderdelen klaar waren, werd de hoofdvorm in elkaar gezet. De losse delen zoals bijvoorbeeld de boven en onderzijde van een fluitketel werden in elkaar gevouwen met een mechanische vouwmaschine, een soort omgekeerde blikopener. De hoofdvorm werd op maat gesneden en de scherpe randen afgewerkt. De additieven werden als laatste aangebracht. Meestal zijn deze vastgelast of zoals bij veel oren met een enkele puntlast verbonden. Draadoren en monturen van hengsels zijn tot in de 20ste eeuw nog met nagels vastgezet. Alle niet-bewegende onderdelen zijn gemonteerd vóór het emailleren, de bewegende onderdelen pas als ze afzonderlijk waren geëmailleerd.

De kwaliteit van gietijzer en plaatstaal nam toe, terwijl de prijs daalde. Het proces van vormen en assembleren werd steeds eenvoudiger. Eén punt bleef echter onopgelost; het roesten. Hiervoor was het email tot de uitvinding van het aluminium en het roestvrij staal de meest praktische oplossing.

Email is een op metaal aangebrachte laag van gesmolten glas. Tot in de 20ste eeuw was het nodig om een grond-email en een dekkend email aan te leggen.

Het grond-email bestond uit kobalt- en nikkeloxide dat ervoor zorgde dat de hoofdbestanddelen van het email, kwartspoeder en veldspaat, samen met de smeltpuntverlagende flux die kon bestaan uit borax, soda of potas, goed hechtte aan de schoongebrande en ontvette blikvorm. De melange van het grond-email werd verhit tot 1200

graden Celsius zodat het samensmolt. Deze substantie, frit genoemd, moest zeer fijn vermalen worden en met water en klei aangelengd. In deze pap werden de vormen gedoopt. Bij gietijzer werd de frit niet aangelengd maar als poeder op de gloeiendhete vorm gespoten.

Het blikstaal werd met de fritpap van het grond-email in een ongeveer 840 graden Celsius hete oven gebrand. Zo ontstond het grond-email. Hierop kon na afkoeling het dekkende email worden aangebracht. Het dekkende email is op een vrijwel gelijke manier samengesteld. In plaats van de hechtsubstantie van kobalt- en nikkeloxide is een pigment toegevoegd. Voor blauw is kobaltoxide gebruikt, voor groen chroomoxide en voor roodbruin een combinatie van ijzer- en nikkeloxide. De populaire “wolken” werden verkregen door de kleurstof te mengen met klei. Praktisch alle kleuren waren mogelijk. De vorm werd opnieuw in de fritpap gedoopt en op dezelfde temperatuur verhit. Een boven-email kon met emailverf worden aangebracht. Voor deze derde laag zijn verschillende technieken gebruikt, er werd gepenseeld, gestempeld, geschabloneerd of gespoten. Na het aanbrengen van de decoratie onderging de vorm een derde bakgang op dezelfde temperatuur.

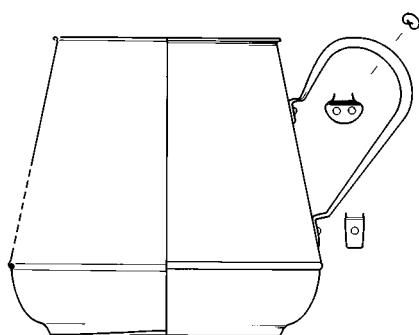
Uiteindelijk onstond een produkt dat in vergelijking met aardewerk, steengoed en porselein zeer duurzaam mag worden genoemd. Het was hittebestendig, praktisch onbreekbaar, licht, goed schoon te houden en slijtvast. Het enige probleem was de schokbestendigheid, het bewegen van de vorm waardoor het email kan barsten en gaan schilferen. Bovendien was het goedkoop.

De produktie van email was geconcentreerd in het Rijnland. Buiten het Rijnland lagen echter ook zeer veel emailfabrieken. De vroegste fabrieken ontstonden in het laatste kwart van de 18de eeuw in Duitsland. In het laatste kwart van de 19de eeuw was er sprake van een ware hausse die duurde tot 1940. Rond 1933 bestonden er in Duitsland 352 emailfabrieken waarvan er 123 huishoudelijke produkten maakten. In Kampen startte H. Berk in 1852 de eerste Nederlandse fabriek waar op grote schaal blikstaal werd bewerkt. Het emailleren van voorwerpen vond plaats vanaf ongeveer 1866. Deze fabriek voerde het merk BK. In Dieren stond de fabriek “de Yssel”, in Terborg “Vulcaansoord” en in Doetinchem “Beccon”. In 1929 telde Nederland elf emailfabrieken. Praktisch elk Europees land had een of meer van deze fabrieken. De concentratie lag echter in Duitsland, Frankrijk en Tsjechoslowakije. Door middel van geschabloneerde beeldmerken onder op de vorm is in een aantal gevallen de herkomst van sommige vormen vast te stellen. De meeste vormen zijn echter ongemerkt of hebben door het gebruik hun merk verloren (3).

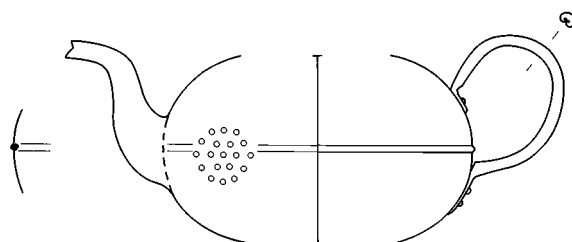
De inhoud van de afvalkuil

De vormen van geëmailleerd blikstaal

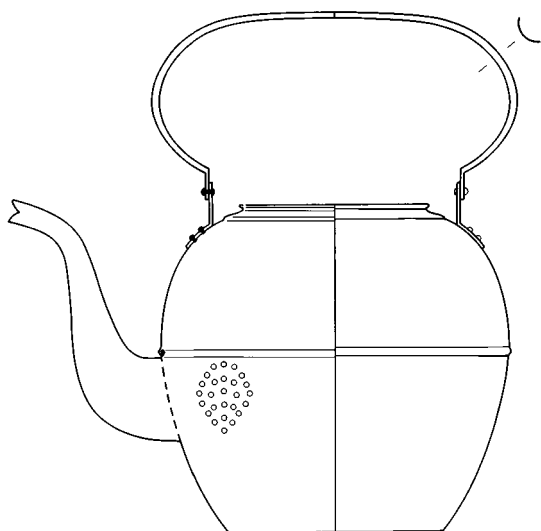
Van de totaal vijftien voorwerpen hebben acht een functie als thee- of koffiekkan. Drie hoofdvormen zijn te onderscheiden. Allereerst de theepotten die op de buik het breedste punt hebben (theepotten typen 1, 2 en 3). De maakwijze van deze drie types theekannen is in aanleg gelijk. De vorm bestaat uit twee blikken plaatdelen. In het onderste deel is reeds het gat voor de tuit, of de zeefgaten gestanst, in het bovenste deel de uitsparing voor de deksel. Over de breedte van de buik is de vouw te zien. De bodem van de vormen is vlak. Alle vormen hebben een aan de hoofdvorm gelaste tuit en vastgeniete oren of hengselmonturen. Het uitwendige email is monochroom in een heldere kleur; roodbruin, donkerblauw of wit. Inwendig is het email wit of grijs. De bloemdecoraties zijn polychroom. Het motief is handmatig aan twee zijden met emailverf geschilderd op de emaillaag. Deze kannen hebben behalve een kookfunctie ook een tafelfunctie, wat blijkt uit de vrolijke bloemdecoratie. De inhoud verschilt tussen de 1,5 liter en de 3,7 liter.

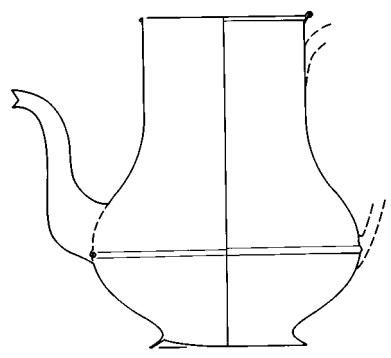
afb. 1. theepot type 1

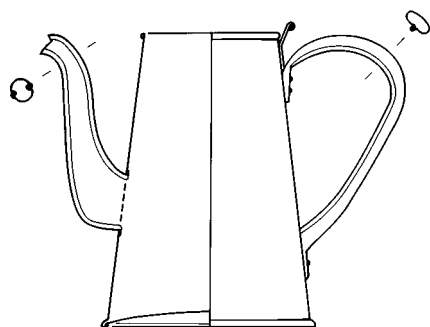
afb. 2. theepot type 2

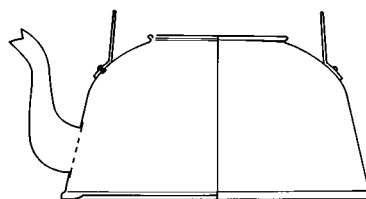
afb. 3. theepot type 3

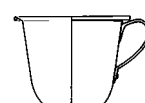
afb. 4. theepot type 4

afb. 5. theepot type 5

afb. 6. theepot type 6

afb. 7. kop type 1

De tweede soort kan heeft een konische vorm en op de bodem het breedste punt (type 5). Deze vorm is uit één plaat gemaakt, waaronder een bodem is gevouwen. Het oor en de tuit zijn met dezelfde techniek bevestigd als de voorgaande types. Deze thee- of koffiekkan onderscheidt zich echter door een gepuntlast montuur voor de deksel. Nadat beide delen afzonderlijk zijn geëmailleerd zijn ze onderling verbonden met een ijzeren asje. Het is mogelijk de deksel te kantelen. De twee kannen hebben uitwendig een monochroom roodbruin of wit email en inwendig een grijs email. Deze vormen hebben geen kookfunctie gehad, omdat hiervoor de bodem te smal is en er zodoende te veel warmte verloren gaat. Een tafelfunctie op een rechaud is wel mogelijk. Dit is een typische kan om op te schenken. De inhoud is ongeveer 0,35 liter.

Het laatste type is een thee- of koffiekkan-variant van de fluitketel (type 6). De ketel heeft een zeer brede bodem. De hoofdvorm heeft een uitsparing voor de tuit. De vlakke bodem is in de ketel geperst zodat een standring ontstaat. Waar een fluitketel een ronde schenktuit heeft waarop de fluit geplaatst kan worden, heeft deze vorm een sierlijke tuit. De ketel had een hengel, gezien de twee geniete monturen voor een hengel. Het uitwendig email van de ketel is gewolkt oud-rose met wit. Inwendig is de ketel wit.

Vormen die bij de thee/koffiekannen horen zijn de deksels van een klein formaat met een knop (deksel type 3). Een van de deksels hoort bij theepot type 5. De deksels zijn uit één plaat geforceerd en hebben uit- en inwendig eenzelfde email. Een van de twee deksels heeft een grijs-wit gewolkt email, een zeer veel voorkomend decor.

Bij de kannen horen ook koppen. In het complex is één kop van een zeer eenvoudig type gevonden. Het is een kopje met een vertikaal plaatje dat met puntlassen is vastgezet. Het kopje heeft een vlakke bodem, is zeer licht van gewicht en heeft een inhoud van 0,04 liter. De pannen en de grote deksels horen bij de voorwerpen met een kookfunctie. De twee pannen zijn uit één plaat gemaakt en hebben standvlakken. De grote pan (pan type 1) heeft een dekselgeul. Geen van beide deksels past hier in. Op de rand zijn twee verticale ijzeren draadoren met een puntlas gemonteerd. Uitwendig heeft deze pan een monochroom helder blauw email, inwendig is deze vorm wit. De inhoud van de pan is 5 liter. De andere pan heeft geen dekselgeul, de oren zijn echter wel identiek. De oren buigen enigszins naar buiten zodat een deksel nog wel op de pan geplaatst kan worden. De pan heeft een grijs-wit gewolkt email en een inhoud van 2,2 liter.

De deksels zijn elk uit één plaat gestanst. De deksel type 1 heeft een ijzeren draadhengel dat aan de uiteinden is platgeslagen en is vastgelast op de deksel. De andere deksel (deksel type 2) heeft een gevouwen plaatshengel dat in de juiste vorm is geforceerd en vervolgens is vastgelast. Deze deksel bezit een extra decoratieve concentrische ring midden op de vorm. Eén exemplaar van een kom is gevonden. Alhoewel deze zeer incompleet is, valt toch vast te stellen dat het hier niet om een pan gaat. Het email is inwendig blauw en uitwendig wit. Op het wit bevond zich een blauw fileet. Voorwerpen van blikstaal die niet waren geëmailleerd, zijn niet aangetroffen. Op alle vormen ontbreken merken. Het is daarom ook niet mogelijk om de herkomst van de voorwerpen vast te stellen. De objecten kunnen zowel van Nederlandse als Duitse origine zijn.

Vormen van zink

In het complex bevond zich een bak van een lepel gemaakt uit zink. De diepte van de bak en de aanwezigheid van een schenklijp op 90 graden op de steel doet denken aan een juslepel. De steel was afgebroken. Tevens zijn fragmenten van een zinken wasbord aangetroffen. De ribbels van het wasbord zijn door zeer intensief gebruik centimeters verplaatst. Aan het materiaal valt zeer goed te zien dat het bord is gebruikt totdat dit

echt niet meer mogelijk was. Tenslotte een zinken plaat met een gat erin gevonden aan de vorm kan geen functie worden gerelateerd.

Vormen van ijzer

Onder de vormen bevond zich één zwaar voorwerp, een gietijzeren tuit behorend tot een thee- of koffiekkan. De kan was niet geëmailleerd. Ook is er een kleine ijzeren theelepel gevonden.

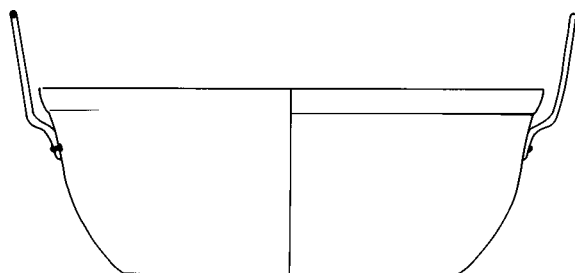
De keramiek

De keramiek uit de afvalkuil bevatte geglazuurd steengoed, Chinees porselein en witbakkend aardewerk, een normaal beeld voor deze periode. Het zijn een paar mineraalwater flessen, wat “Keulse” potten, en een aantal witbakkende kommen uit Frechen en een late vorm van een Chinees porseleinen bord. Uitzonderlijk is echter de groep van het industriële steengoed. Drie verschillende voorwerpen van industrieel steengoed komen in het complex voor. Ze zijn allen nogal dikwandig en hebben in- en uitwendig een zoutglazuur met ijzer/mangaanoxide dat een donker effect geeft. De voorwerpen zijn een kom, een kachelpan en een deksel, die waarschijnlijk tot de kachelpan behoort. De kachelpan loopt aan de onderzijde taps toe en heeft een standvlak. Het zijn voorwerpen met een duidelijke kookfunctie. De herkomst moet gezocht worden in Duitsland. In de Britse vormentraditie ontbreken produkten met een kookfunctie nagenoeg. Deze “*brown-stoneware*” vormen zijn voornamelijk bekers, flessen en siervoorwerpen, alhoewel hittebestendige bedkruiken en incidenteel een kookkan ook voorkomt (4). Deze objecten uit de afvalkuil zijn duidelijk van een gelijke origine. De vormen zijn verwant aan de “Bunzlauer” produkten. Bunzlauer keramiek werd niet alleen in Bunzlau (5) vervaardigd, ook in het Rijnland werd dit produkt gemaakt (6). Alhoewel veel Bunzlauer vormen door het veldspaatglazuur een zachtgeel, wit of beige uiterlijk hebben, komen donkerbruin geglazuurde vormen ook voor (7). Deze voorwerpen zijn een voorbeeld dat de Duitse keramische industrie aan het eind van de 19de eeuw pogingen doet om met nieuwe technieken en produkten een marktsegment terug te krijgen dat men in de anderhalve eeuw daarvoor aan Engeland prijs had moeten geven. Gezien het voorkomen van veel email, kachelpannen van rood aardewerk en latere vormen van Chinees porselein kan de aanvang van de datering rond 1850 gesteld worden. Een zeker einde van het complex is 1913, wanneer de volledige Zwanegas wordt gesloopt en de Piersonstraat wordt gebouwd. Mogelijk ligt de sluitdatum rond 1900 of vroeger, gelet op het ontbreken van voorwerpen die met elektriciteit te maken hebben, die wel in andere sporen van de opgraving gevonden worden.

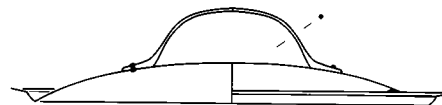
Analyse van de voorwerpen

De grote component van voorwerpen van email laat een verandering in gebruiksvoorwerpen zien. De vraag is waarom juist in dit complex zo veel van deze voorwerpen voorkomen. De rol van het metalen gebruiksvoorwerp en het “oud-ijzer” in huishoudens zal hiervoor bekeken moeten worden.

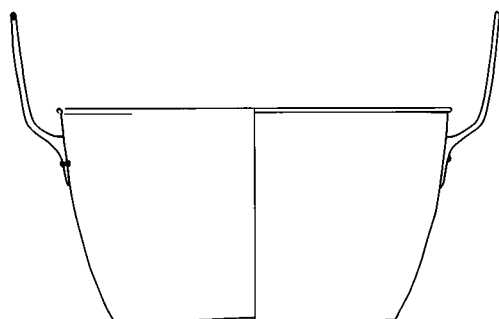
De trend die in de late middeleeuwen en daarna in gang gezet wordt om voorwerpen van keramiek te vervangen door duurzamer maar prijziger metaal, zet zich voort in de moderne periode. De veranderende kookwijze maakt dat de “dure” metalen voorwerpen ook van vorm veranderen. Open vuren in de huizen gaan in het midden van de 18de eeuw plaats maken voor gemetselde fornuizen met kookgaten voor de pannen. Deze gemetselde fornuizen worden later vervangen door gietijzeren fornuizen. Dit brengt een enorme besparing in brandstof en een hogere mate van efficiëntie in de keuken met zich mee. De vormen van het kookgerei passen zich hieraan aan. Een goed voorbeeld hiervan is het verdwijnen van de grappen (8) in stedelijke context en het

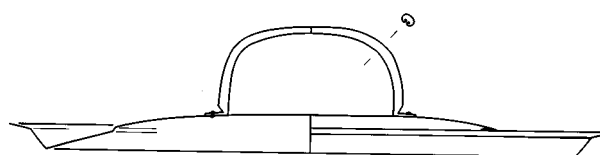
afb. 8. pan type 1

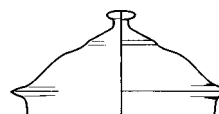
afb. 10. deksel type 1

afb. 9. pan type 2

afb. 11. deksel type 2

afb. 12. deksel type 3

opkomen van de kachel- en sluitpan (9), waarbij ook de transitievorm, de sluitpan die immers met een driepoot nog duidelijke kenmerken van de grape vertoont, in de 19de eeuw zo goed als verdwenen is.

De kachelpan wordt in het complex op drie wijzen uitgevoerd. Allereerst de bekende vorm in rood aardewerk, vervolgens een nieuwe materiaalgroep, de industriële steengoed kachelpan (s3-kap-?) en tenslotte de geëmailleerde pannen. De voorwerpen hebben een dubbele functie. De toelopende onderzijde maakt ze geschikt voor het ophitten op een fornuis, de vlakke onderkant maakt dat ze op tafel kunnen blijven staan. De tafelfunctie wordt benadrukt door de wijze van decoratie, in simpele grijze wolkdekors, of fris blauw. Alleen de grote theepot (bi-the-102) heeft een zelfde duidelijke functie voor op het fornuis.

Deze functie is tevens aan te nemen voor drie andere typen theepotten, de bl-the-100, -104 en -105. De bl-the-101 en -103 hebben vanwege hun smalle basis waarschijnlijk alleen een opdien- of tafelfunctie. De dekors van de theepotten zijn appetijtelijker vormgegeven dan die van de pannen.

Vormen van duurder metaal, zoals koper worden in dit complex van de Piersonstraat niet aangetroffen, gietijzer is slechts met een enkel exemplaar vertegenwoordigd. Dit hangt samen met de prijs van de goederen, de herbruikbaarheid van deze materialen en de lage status van het complex.

In de andere complexen zijn in tegenstelling tot deze afvalkuil weinig blikken en ander metalen vaatwerk teruggevonden. De vrijwel permanente afwezigheid van metalen

voorwerpen kan als oorzaak hebben dat in stadsmilieus al het ijzer hergebruikt of verkocht werd. In grote steden met veel afval is de morgenster tot op heden een bekend fenomeen. De “Oud-IJzerboer” maakte net zoals de schillenboer en de lompenrapers een belangrijk deel uit van het proces van afvalverwerking. Alles waar nog wat uit te maken viel of van enige intrinsieke waarde was, werd verzameld. De verklaring waarom in de afvalkuil zoveel blikken voorwerpen zijn gevonden moet gezocht worden in het feit dat ze aan de attentie van de ijzerboer zijn ontsnapt. Het complex geeft een voor de archeologie zeldzaam beeld van een deel van een huisinventaris. De context van de vondst, een Nijmeegse achterbuurt, plaatst de voorwerpen in het kader van het marginale bestaan van nieuwkomers in de grote stad in de tweede helft van de 19de eeuw.

Noten

1. De inleiding is geschreven door Jan Thijssen, gemeentearcheoloog van Nijmegen.
2. H.D.J. van Schevichaven, Oud-Nijmegen's Straten, Markten, Pleinen, Open Ruimten en Wandelplaatsen. Nijmegen 1896.1, p 259-263.
Kate, ten-von Eicken, B., ZD. z.j. p. 31-40, 43-63, 89-90.
4. Hildyard, R., 1985. afb 317, p 110.
5. Tegenwoordig ligt Bunzlau in Zuidwest Polen en heet Bolejawiec.
6. Löw, L., 1992. p. 354.
7. Horschik, J., 1978. p. 400.
8. r-gra-12b
9. r-slu-1, r-slu-2, r-kap-1, r-kap-2.

Literatuur

Clevis, H. & M. Smit, 1990. *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Urk.
Hildyard, R., 1985. *Browne mugs, English brown stoneware*. Londen.
Horschik, J., 1978. *Steinzeug, 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*. Dresden.
Kate, B. ten-von Eicken, (zj). *Email für Haushaft und Küche*. Ulm.
Lippert, E., 1982. Bunzlauer Braunzeug. Anmerkungen zu seiner Herstellung nach 1800, in: *Volkstümliche Keramik aus Europa* 2, 127- 146.
Löw, L., 1992. “Bunzlauer” Keramik aus Duisburger Bodenfunden, in: G. Krause (Hrsg.) *Stadarchäologie in Duisburg 1980-1990 = Duisburger Forschungen* 38.?
Thijssen, J., 1991. *Tot op de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de “Hof van Batenburg” te Nijmegen, 1375-1850*. Nijmegen.

Inventarislijst:

r = rood aardewerk
p = chinees porselein
s2 = geglazuurd steengoed
s3 = industrieel steengoed

metaal:

objekt	aantal
deksel type 1	1
deksel type 2	1
deksel type 3	2
kom	1
kop type 1	1
pan type 1	1
pan type 2	2
theepot type 1	1
theepot type 2	1
theepot type 3	1
theepot type 4	2
theepot type 5	2
theepot type 6	1
lepel, zink	1
wasbord zink	1
onbekend zink	1
theepot gietijzer	1
lepel, ijzer	1

keramiek

p-bor-?	1 China
s2-fle-4	1 Westerwald
s2-fle-?	1 Westerwald
s2-pot-7	2 Westerwald
s2-pot-?	1 Westerwald
s2-?	1
s3-pan-?	1 "Bunzlau"
s3-kap-?	1 "Bunzlau"
s3-dek-?	1 "Bunzlau"
s3-kom-?	1 "Bunzlau"
s3-?	1 "Bunzlau"
w-kom-?	1 Frechen
w-?	3 Frechen
r-kap-?	2

Delfste theepotten, de tweede generatie

Epko J. Bult (1)

Vindplaats en onderzoek

Tijdens een ingrijpende bodemsanering in 1993 op het terrein van de voormalige gasfabriek aan het Asvest werden incidenteel archeologische waarnemingen verricht (2). Het saneringsterrein strekte zich uit over een gebied buiten de voormalige stadssingel, over de in 1900 gedempte singel en over een strook grond juist erbinnen, op de plaats van de vroegere stadswal. Met name in de met puin, afval en aarde gedempte singel was de bodemverontreiniging groot, waardoor de gehele grachtvulling moest worden verwijderd. Vanwege de vervuiling was het niet mogelijk om systematisch vondstmateriaal uit de vulling te bergen. Dit leek ook niet zo zinvol, omdat er toch geen directe verbinding kon worden gelegd met de huishoudens waarvan het afval afkomstig is. Tussen de singel en de bewoning in de stad lag immers nog de stadsmuur. Eén uitzondering is gemaakt voor de plek waar een kleine concentratie misbaksels en stortafval van een pottenbakker lag (afb. 1). Helaas bleek een groot deel van deze concentratie tijdens de sanering al te zijn afgevoerd of door clandestiene gravers te zijn meegenomen, zodat slechts de hand kon worden gelegd op een kleine groep voorwerpen van het ovenafval. Dankzij de bemiddeling van de heer R. Schapers kon op een later tijdstip inzage worden gekregen in een deel van het overige geborgen materiaal. Deze vondsten werden getekend en gefotografeerd.

Beschrijving van de vondsten

De pottenbakker had zich gespecialiseerd in het vervaardigen van theepotten, voorzien van deksel, schenkruit en oor. Ze zijn wat betreft baksel en uiterlijk vrij karakteristiek en worden regelmatig gevonden in 18de eeuwse vondstcomplexen in Delft en daarbuiten (3).

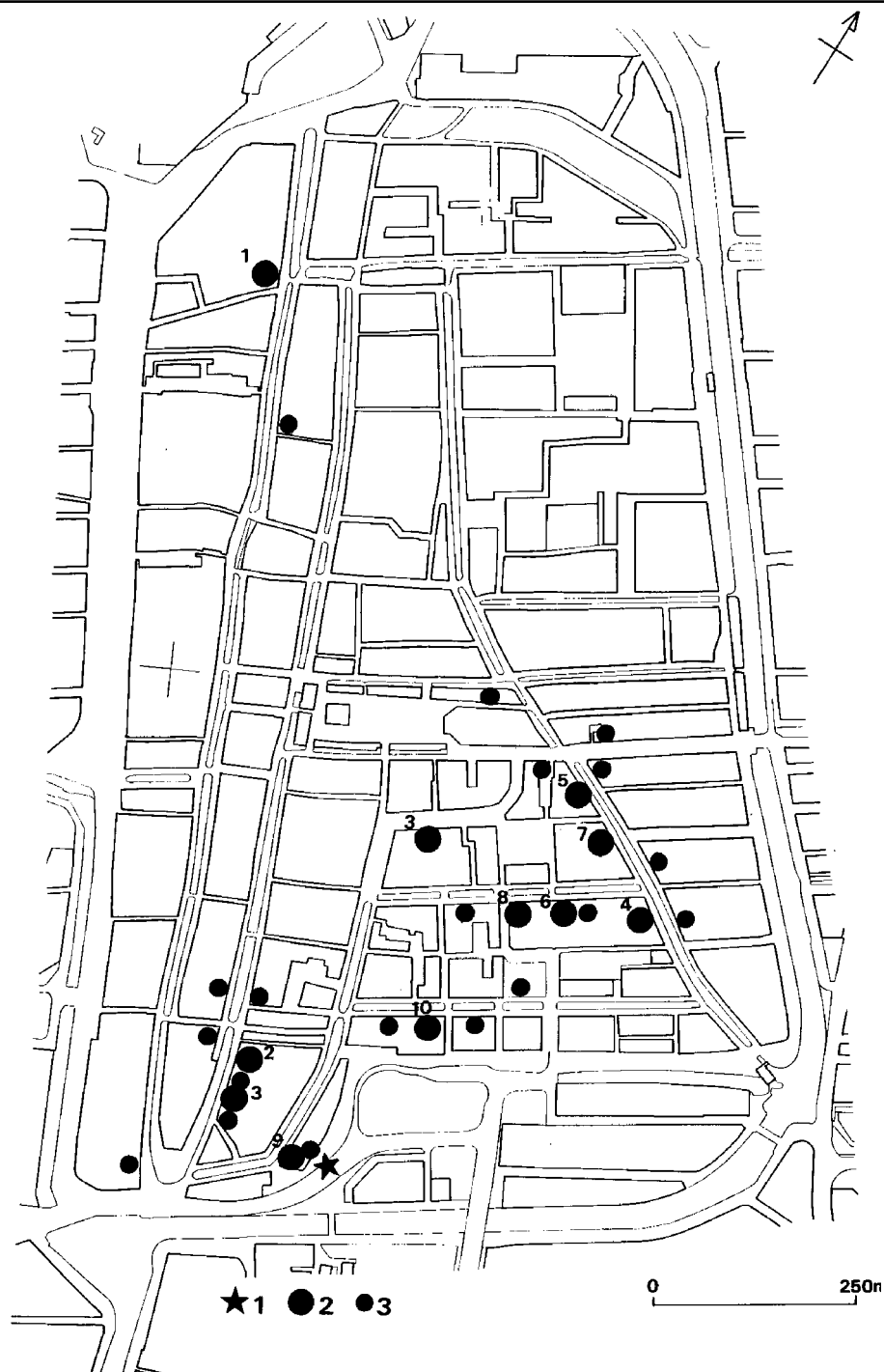
Tot dusverre was het productiecentrum van deze theepotten onbekend.

Het materiaal van de scherf is een vrij hard gebakken ijzerhoudende klei, die gemagerd is met fijne kwartsfragmenten. De scherf heeft een oranje tot helderrode kleur, die bij (te) hoge temperatuur kan verkleuren tot licht en donker grijs. Bij sommige misbaksels die niet zijn geglazuurd, is het baksel veel zachter en heeft het een vuilgele of vuil-oranje kleur. Dit materiaal heeft dan veel weg van biscuit. Hieruit kan worden afgeleid dat het bakproces van sommige theepotten mogelijk in twee fasen is uitgevoerd, waarbij pas na de eerste fase glazuur op de potten is aangebracht. Minuscule holtes op de breuk verraden dat het baksel licht poreus is.

De gemiddelde dikte van de scherf varieert van 3 tot 4 mm. Bij een enkel theepotje is transparant loodglazuur gebruikt waardoor het vaatwerk een helder glanzend uiterlijk heeft gekregen. Bij het merendeel van de theepotten kleurt het oppervlak zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde van middelbruin tot diep bruin-zwart. Waarschijnlijk heeft men voor het verkrijgen van deze kleur bruinsteen (mangaanoxide) aan de transparante loodglazuur toegevoegd (4).

Eén theepotje, dat aan een (te) hoge baktemperatuur was blootgesteld, was groen gekleurd doordat het glazuur koperoxide bevatte.

De vormenrijkdom van de theepotten is tamelijk beperkt, zodat er slechts vier groepen zijn onderscheiden (zie catalogus). Potten van de eerste groep hebben een bolvormig lichaam dat op een lage gladde standing rust. De nek van de theepot is kort, staat recht op het potlichaam en heeft een gladde, onverdikte rand met afgeronde randlip. De diameter van de rand is ongeveer even groot als de diameter van de standing. Op

Afb. 1. De ligging van in bedrijf zijnde plateelbakkerijen in Delft gedurende de eerste helft van de 18de eeuw in relatie tot de vindplaats van het pottenbakkersafval aan het Asvest.

Legenda: 1. vindplaats; 2. plateelbakkerij waarvan bekend of er theepotten van rood steengoed werden gefabriceerd (nrs 1-4), of het merk voor de theepotten in 1680 is geregistreerd (nrs 5-9), of waarvan bekend dat er geglazuurde theepotten werden vervaardigd (nrs 2, 3 en 10) 3. overige plateelbakkerijen.

de schouder van de pot is een korte, rechte tot taps toelopende gladde schenktuit aangebracht. Voor de verbinding tussen tuit en pot heeft men drie gaatjes van buiten naar binnen door de potwand geprikt. De oren zijn -voor zover nog aanwezig- worstvormig en staat recht overeind. De hoogte van deze potjes (zonder deksel gemeten) varieert van ca. 5 tot ca. 9 cm. Andere modellen hebben kenmerken met de hierboven omschreven groep gemeen. Theepotten van de tweede groep hebben een meer klokvormig model, doordat de grootste diameter van de pot onder de helft van de

hoogte van de theepot ligt. De hoogte van dit model varieert van 7 tot 8,5 cm.

Een derde groep heeft eveneens een klokvormig model, maar ook een hogere nek, terwijl de randlip naar buiten is verdikt (hoogte: 7 cm).

De vierde groep is klokvormig, mist een nek terwijl de rand naar binnen is afgeschuind. Bovendien wijkt de bodem van de overige typen af doordat een echte standring ontbreekt.

Bij twee scherven die tot de eerste groep theepotten worden gerekend, is versiering op de wand aangebracht. Eén fragment is versierd met draken, de ander met een prunus-tak met blaadjes. De versiering van deze theepotten moet zijn samengesteld met behulp van kleine stempels. Het reliëf van beide versieringsmotieven is zeer laag en ietwat onscherp, wat nog wordt versterkt door de laag glazuur die erover is aangebracht. De versiering van met name de draken kleurt iets lichter op onder het donkerbruine glazuur, zodat voor de versiering waarschijnlijk gebruik is gemaakt van een klei die een andere samenstelling heeft.

De licht gewelfde deksels hebben een liggende lip die op de nek van het theepotje rust, terwijl de korte verticale of iets naar binnen gestelde rand in de nek valt. In de deksel is van buiten naar binnen een gaatje geprikt, terwijl op de deksel een stevige ronde massieve knop is aangebracht. De hoogte van de deksels varieert van 3 tot 4½ cm, de buitendiameter van de rand van 4 tot 4½ cm.

Behalve de eindproducten van de theepottenmaker werden er ook enige hulpmiddelen gevonden. Zo werden taps toelopende, 3½ cm hoge, holle kegeltjes gevonden. Deze kegeltjes werden op een tegel in de oven geplaatst, er zijn namelijk tegelfragmenten gevonden waarop door oververhitting de afdruk van dergelijke kegels waarneembaar is.

Ook is er een proen gevonden met bruinkleurig glazuur. In tegenstelling tot de punten die men normaliter op de uiteinden van de driearmige proen aantreft, ligt bij deze proen aan de bovenzijde van elke arm een dunne ribbel. Verder werden enige fragmenten van een kwaart aangetroffen. Het is echter onwaarschijnlijk dat er kwaarts werden gebruikt voor het maken van de theepotten. Deze kwaarts zijn gebruikt voor de fabricage van faience-producten door een plateelbakker.

Archeologische datering van het vondstcomplex

De vondsten van de bodemlaag van de singelgracht bieden geen exacte datering van de theepotten. Pijpekoppen die in de vondstenlaag zijn aangetroffen, dateren voorname-lijk uit de periode 1720/1730, met een enkele uitloper tot in de eerste helft van de 19de eeuw (5). Tot het vroegst te dateren aardewerk behoort een theepotje van zogenaamd rood steengoed van ongeveer 1700. Slechts een enkele scherv van oudere datum was aanwezig. Scherven steengoed wijzen op een datering in de 18de eeuw, evenals verscheidene voorwerpen met een rode scherv en een donkerbruine mangaanoxide glazuur, die mogelijk afkomstig zijn uit Nederrijnse pottenbakkerscentra. Deze voorwerpen worden vooral in de eerste helft en het derde kwart van de 18de eeuw gedateerd. Onder het Delftse faience bevindt zich een scherv met een exact jaartal: (1)758. Tot de jongste vondsten behoren fragmenten van mineraalwaterflessen uit de eerste helft van de 19de eeuw. Het zwaartepunt van de dateringen van de meeste vondsten ligt in het tweede en derde kwart van de 18de eeuw.

Historische context van de vindplaats

Zowel de datering als de context van de archeologische bevindingen komen overeen met de historisch bekende gegevens. Het water van de stadssingel langs het Asvest werd na 1915 gedempt ten behoeve van de uitbreiding van de gasfabriek. Deze demping was mede mogelijk door het in 1894 aangelegde Rijn-Schiekanaal. Naast de

stadssingel, ter hoogte van waar het pottenbakkersafval werd gevonden, stond al in de 18de eeuw een barak op het terrein achter het Achterom voor de winterberging van steenachtig puin, dat na tot grof en fijn puin te zijn verwerkt, per schip werd afgevoerd. Aan de buitenkant van de singel stonden barakken waar het overige niet composteerbare stadsvuil werd opgeslagen. Naar deze functie werd dit terrein het As- of Kolenvest genoemd (6). Deze naam komt in de archieven voor het eerst voor in 1750 (7). Of dit terrein al eerder voor de opslag van Delfts' stadsvuil werd gebruikt, is onbekend.

Import of Delfts' pottenbakkersafval?

Het uiterlijk van de theepotten lijkt op de producten die door de pottenbakkers uit Staffordshire werden vervaardigd. Vooral theepotten gemaakt door het samenwerkingsverband van Thomas Whieldon en Josiah Wedgwood (1754-1759) hebben veel gemeen met de in Delft gevonden theepotten: zwarte en rode glanzend geglazuurde theepotten met een bolvormig of klokvormig model (8). Toch zijn er ook karakteristieke verschillen in de details: De Delftse theepotten hebben rechte tuiten, terwijl die uit Staffordshire meer gekromd zijn. De oren aan de Delftse exemplaren hebben bovendien een veel strakkere vorm en geen randen van witte slib. Ook zijn de knoppen op de deksels bij de Delftse theepotten zwaarder uitgevoerd.

Door de wijze van vuilverwerking in Delft, waarbij het ophalen, verwerken en verhandelen van stadsvuil werd verpacht en waarbij het Asvest als een tussenstation fungeerde, is het duidelijk dat het pottenbakkersafval onmiskenbaar van Delftse oorsprong moet zijn, waardoor import van deze producten uit Engeland kan worden uitgesloten. De vraag die daarom gesteld kan worden is, wat voor soort Delfts bedrijf deze theepotten heeft vervaardigd.

Pottenbakkerij of plateelbakkerij

Hoewel de theepotten van roodbakkend aardewerk zijn gemaakt, is het niet waarschijnlijk dat ze in een pottenbakkerij zijn vervaardigd. Rond 1630 waren er nog zeven pottenbakkerijen in Delft in bedrijf, maar vanaf die tijd neemt deze nijverheid snel af, zodat er in 1700 nog maar één bedrijf over is, dat in 1707 wordt gesaneerd (9).

Anderzijds heeft de plateel-industrie in Delft in de loop van de 17de eeuw een grote vlucht genomen, met op het hoogtepunt rond 1670 zo'n 29 bedrijven. Na 1700 neemt dit aantal geleidelijk af tot ca 10 bedrijven aan het einde van de 18de eeuw (10). De vervaardiging van de theepotten in een plateelbakkerij ligt daarom het meest voor de hand.

De voorgeschiedenis: rode Delftse theepotten

Thee werd pas sedert 1610 in Nederland aangevoerd. Tot omstreeks 1670 bleef het een genot- en geneesmiddel dat voorbehouden was aan de hoogste klassen (11). Daarna won deze drank snel aan populariteit. De thee werd oorspronkelijk gezet in kleine thee- of trekpotjes gemaakt van een roodgekleurd steengoed dat vanuit het Chinese district Yixing werd geïmporteerd (12). Deze trekpotten waren een kostbaar luxe-artikel waardoor het financieel aantrekkelijk was om deze trekpotjes na te maken (13). Na lang en intensief experimenteren lukte het sommige Delftse plateelbakkers in het laatste kwart van de 17de eeuw om een samenstelling van klei te maken, die in combinatie met het juiste stookprocedé leidde tot een perfecte imitatie van het Yixing-stengoed. Uit een advertentie in de Haarlemsche Courant van 18 augustus 1678 blijkt, dat Lambertus Cleffius van plateelbakkerij "De Metalen Pot" (afb.1 nr.3) al in 1672 experimenteerde met het vervaardigen van "indiaanse theepotten" (14). In 1679 vragen Ary de Milde van plateelbakkerij "De Gekroonde Theepot" (afb.1 nr.1) en Samuel van

Eenhoorn van plateelbakkerij “De Griekse A” (afb.1 nr.2) zelfs octrooi aan bij de Staten van Holland op het maken en verkopen van de nagemaakte theepotten. Dit patent werd geweigerd, maar in 1680 kregen ze wel bescherming voor hun merk, een medaillon met een naar rechts lopende vos (15). In navolging lieten nog zeven plateelbakkers hun merk beschrijven, maar van geen van hen is bekend dat ze zich in het vervaardigen van theepotten hebben gespecialiseerd (16). Klaarblijkelijk namen ze een optie op de productie van rode theepotten, omdat dit een lucratieve handel in Delft leek te worden. In hoeverre het daadwerkelijk winstgevend voor de Mr. Theepotbackers is geworden, is echter de vraag, want toen Ary de Milde in 1708 stierf bezat hij een vermogen van minder dan f.2000,- gulden en behoorde daarmee tot de op een na armste belastingklasse (17). Hoe de producten van deze Delftse “Mr. Theepotbackers” er hebben uitgezien, is bekend dankzij de aangebrachte merkstempels. Het gaat om de producten van Ary De Milde, Lambert van Eenhoorn, D.W.F. de Rotte, Peter de Loreyn en Jacobus de Caluwe (18). Vrijwel identieke theepotten, gemaakt van hetzelfde materiaal maar dan zonder merk, komen ook voor, o.a. in de stortlaag van de singelgracht aan het Asvest. Het betreft steeds ongeglazuurde, min of meer geslepen en gepolijste theepotten van rood steengoed, die soms pas na gedegen laboratoriumonderzoek met zekerheid van het Chinese rode steengoed kunnen worden onderscheiden. Dan blijkt dat het Delftse rode steengoed rijker aan lood (Pb) mangaanoxide (MnO) en calciumoxide (CaO) is, en een grotere porositeit vertoont in vergelijking tot het rode Chinese steengoed (19). De wat latere theepotten van theepotbakker Jacobus de Caluwe (gestorven in 1730) van plateelbakkerij “De Dissel” (afb.1 nr. 4) zijn minder van kwaliteit en zachter gebakken, zodat ze eerder als rood aardewerk dan als rood steengoed dienen te worden betiteld.

De relatie rode theepotten - geglazuurde theepotten

Wat betreft de vorm van de rode theepotten zijn er veel overeenkomsten tussen deze producten en met name de theepotten van de eerste groep die aan het Asvest zijn gevonden. Het grote verschil is natuurlijk dat laatstgenoemde theepotten zijn overdekt met een laag glazuur van mangaanoxide en dat stempels ontbreken. Ook de versiering die op twee scherven van het materiaal uit het Asvest is aangetroffen, prunustakken en draken, treffen we aan bij zowel de Chinese producten als de producten van Lambert van Eenhoorn, Ary de Milde en Jacobus de Caluwe, met andere woorden: men baseerde zich op dezelfde traditie.

Voor zover uit archivaria blijkt, worden er na 1728 geen theepottenbakkers meer genoemd (20). Toch zal de productie van theepotten zijn doorgegaan. Uit boedelinventarissen blijkt dat in de periode erna pas de grootste hoeveelheden thee-/trekpotten voorkomen (21). Dit kan worden verklaard uit de toenemende populariteit van het drinken van thee in de 18de eeuw, waarbij deze drank vanaf ca 1730 ook door de armste lagen van de bevolking werd gedronken (22).

Het toegenomen gebruik van theepotten in de loop van de 18de eeuw wijst erop dat deze voorwerpen voor iedereen betaalbaar waren. De aanvankelijk exclusieve prijs voor theepotten zal daarom drastisch zijn aangepast aan de beurs van de armen. Om de winstmarges te handhaven, zullen voor dat marktsegment de theepotten soberder zijn uitgevoerd, door o.a. goedkopere productiemethoden. De oven minder hoog stoken kan daartoe een oplossing zijn geweest. Door middel van het toepassen van loodglazuur kan men de daardoor toegenomen porositeit van de scherf hebben bestreden. Aanzetten in de richting van minder hoog stoken zijn al te vinden in de producten van de Caluwe. In die zin zouden de Delftse geglazuurde theepotten met mangaanoxide als de tweede generatie Delftse theepotten kunnen worden beschouwd. Voor het toevoe-

gen van mangaanoxide aan het glazuur om een donkerbruine of zwarte kleur aan het voorwerp te geven, kan de inspiratie zijn gekomen van de Chinese en/of Japanse lakkunst, die zich vanaf het einde van de 17de eeuw als decor over Europa verspreidde (23). Dezelfde vormgeving, ook in de details, en dezelfde versieringsmotieven op de geglazuurde theepotten en op de theepotten van rood steengoed, suggereren voor de bruine theepotten een continuïteit vanuit de productie-ateliers van het rode steengoed. Het begin van de fabricage van de geglazuurde theepotten zal dan ook in het eerste kwart van de 18de eeuw moeten worden gezocht.

Atelier van herkomst?

Op afb. 1 is de ligging van de plateelbakkerijen in Delft aangegeven die in de eerste helft van de 18de eeuw (nog) in productie waren. Daarbij is aangegeven of van de betreffende plateelbakkerij bekend is of er aan het einde van de 17de eeuw theepotten van rood steengoed werden gefabriceerd (afb.1 nrs 1-4), of dat er merken voor theepotten in 1680 zijn gepatenteerd (afb.1 nrs 5-9), of dat bekend is dat er in het begin van de 18de eeuw geglazuurde theepotten werden vervaardigd (afb.1 nrs 2, 3 en 10).

De plateelbakkerijen concentreerden zich in het zuidoostelijke deel van de stad. Deze situering is goed verklaarbaar door het brandgevaar dat deze industrie met zich meebrengt. Bij de in Delft overwegend westenwinden wordt de kans op een omvangrijke brand immers het beste beperkt door brandgevaarlijke industrieën in het oostelijke deel van de stad te vestigen.

Opvallend is dat vlak bij de plek waar de bruine theepotten in het Asvest zijn gevonden, plateelbakkerij “De Romeyn” stond (afb.1 nr.9). Dit bedrijf was in handen van Ary de Milde, één van de aanvragers voor het patent op rode theepotten in 1679. Hij verkocht “De Romeyn” echter in 1671, dus voordat de productie van rode theepotten begon, aan zijn toenmalige compagnon Martinus Gouda.

Laatstgenoemde behoorde tot de plateelbakkers die in 1680 patent aanvroegen op hun merk voor te maken rode theepotten. Twee jaar eerder had hij echter “De Romeyn” al doorverkocht, zodat het onbekend is of hij de productie van rode theepotten al had opgestart (24). Na hem is het bedrijf in handen van respectievelijk Samuel van Berevelt, Reijer Gerritsz. (tot 1724), Jacob Gouverneur (tot 1754) en Petrus van Marum (tot 1773) (25). Onbekend is of zij zich met het theepotbakken bezig hielden.

In de niet veraf gelegen plateelbakkerij “Het Jonge Moriaenshoofd” aan de Gasthuislaan (afb.1 nr.10) vervaardigde Lieven van Dalen tot 1727 theepotten met zwart-, donkerbruin-, of donkergroen glazuur, waarvan enkele fraaie polychroom versierde en van merk voorziene exemplaren in musea bewaard zijn gebleven (26). Het is onbekend of hij ook theepotten zonder versiering maakte, maar de versierde modellen vertonen grote gelijkenis met de theepotten die aan het Asvest zijn gevonden. In dezelfde traditie en met dezelfde vormkenmerken werden er ook theepotten vervaardigd in plateelbakkerij “De Griekse A” (afb.1 nr.2) en “De Metalen Pot” (afb.1 nr.3), twee bedrijven waar ook al rode theepotten werden gemaakt, waardoor de veronderstelling dat de aan het Asvest gevonden theepotten rechtstreeks zijn voortgekomen uit de traditie van het maken van Delfts rode theepotten verder wordt versterkt.

Conclusie

De geglazuurde theepotten die aan het Asvest zijn gevonden, kunnen al in het eerste kwart van de 18de eeuw zijn vervaardigd. Ze zijn rechtstreeks voortgekomen uit de traditie van de Delftse theepotten van rood steengoed. De datering berust vooral op stilontwikkelingen. De datering zal daarom in de toekomst moeten worden gecontroleerd aan de hand van gesloten vondstcomplexen.

Deze datering is duidelijk vroeger dan de er sterk op gelijkende theepotten uit Staffordshire die uit de tweede helft van de 18de eeuw dateren. De suggestie van verscheidene toehoorders die op het tweede symposium Assembled Articles in Antwerpen aanwezig waren als zouden de Delftse producten imitaties zijn van de snel de markt van continentaal Europa veroverende Engelse producten moet dan ook van de hand worden gewezen. Veelbetekenend in dit opzicht is dan ook de vermelding dat de pottenbakkers in het Engelse Staffordshire de kunst van het theepotten vervaardigen hadden geleerd van de Hollandse broers Elers (27).

Plateelbakkerij “De Romeyn” komt als eerste in aanmerking als atelier van herkomst. Deze plateelbakkerij ligt niet alleen het dichtst bij de vindplaats, maar heeft ook een link met één van de plateelbakkers die patent op zijn merk voor rode theepotten heeft aangevraagd. Mogelijk is door zijn opvolgers de traditie van theepotten maken voortgezet.

Omdat niet bewezen kan worden dat men in “De Romeyn” in de 18de eeuw geglazuurde theepotten heeft vervaardigd en het ook onbekend is of het Asvest in die tijd al een overslagstation voor Delfts stadsvuil was, is het niet uit te sluiten dat de theepotten toch afkomstig zijn uit één van de andere bedrijven die op afbeelding 1 zijn aangegeven. Daarbij gaat dan de voorkeur uit naar één van de plateelbakkerijen die is aangegeven met symbool nummer 2.

Noten

1. Gemeentelijk archeoloog van de sectie Algemene Zaken, Monumenten en Archeologie (AMA) van de Dienst Stadsontwikkeling Delft.
2. Bult 1995, 97.
3. zie oa A.P.E.Ruempol & A.G.A. van Dongen 1989, 252, inv.nr. F 5650, vindplaats Delft.
4. A. Mars, 1991, 55.
5. met dank aan Louis Bracco Gartner voor de datering van de kleipijpen.
6. Annema 1992, 101.
7. Van der Krogt 1985, 12-13.
8. Kuiper-Ruempol 1982, 56.
9. Roodenburg 1993, 39, 119.
10. Leeuw 1982, 148-151.
11. Moerman 1985, 279.
12. Kalenborn 1993, 470.
13. Jörg, 1984.
14. Van der Burgh, 1901, 110.
15. Van der Burgh 1901, 113-114.
16. De Jonge 1965, 178.
17. Moerman 1985, 277.
18. Voor een overzicht van verschillende gemerkte theepotten, zie Van Verschuer 1916, De Visser 1927 en De Visser 1957.
19. Anders, Jörg, Stern & Anders-Bucher 1992, 49.
20. De Jonge 1965, 179.
21. Wijsenbeek 1987, 454. Van der Burgh (1901, 107) verwijst zelfs naar de expliciete vermelding van een rode Delftse theepot in een boedelinventaris van 1783.
22. Wijsenbeek 1987, 229-231.
23. De Jonge 1965, 211.
24. Van der Burgh 1901, 103; 116.
25. Leeuw 1982, 150.
26. De Jonge 1965, 215.
27. L. Zoetman & L.v.d. Giessen 1994, 33.

Bibliografie

- Anders, G.J.P.A, C.J.A. Jorg, W.B. Stern & N. Anders-Bucher, 1992: On some physical characteristics of chinese and european redwares, *Archaeometry* 34, 43-52.
- Annema, W. 1992: Diensten van het algemeen nut, in: J.W.L. Hilkhuisen (red.): *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, 99-110. Delft
- Burch, A.H.H. van der, 1901: Delftsche Roode Theepotten, in: *Oud Holland* jrg. 19, 99-120.
- Bult, E.J. 1995: Archeologische kroniek van Delft juni 1993- juni 1995, in: *Delfia Batavorum, Jaarboek* 1994, 95-108.
- Jonge, H. de, 1965: *Delfts aardewerk*. Rotterdam/s-Gravenhage.
- Kuiper-Ruempol, A., 1982: Wedgwood en Nederland in de 18de eeuw, in: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 106/107.

Krogt, P.C.J. van der, 1985: De straat waarin wij wonen. Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Delft. Delft.

Leeuw, R.-A., 1982: Ontwikkelingen in de Delftse aardewerk-industrie, bloei en verval, in: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.): De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813, 143-152.

Mars, A. 1991: Genneps aardewerk. Een 18de-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht. Gennep.

Moerman, A.K.H., 1985: De pottenbakkersfamilie de Milde te Delft, in: H.L.Houtzager e.a. (red.), Facetten in Delft 277-301. Amsterdam.

Roodenburg, M.C., 1993: De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675). De produktie van rood pottengoed. Hilversum.

Verschuer, W.F.K. van, 1916: Ary de Milde, Mr Theepotbacker, in: Oud Holland 1916, 1-37.

Visser, M.A. de, 1927: Rood steenen trekpotsjes met het merk: Ary de Milde, in: Oudheidkundig Jaarboek 1927, 99-105.

Visser, M.A. de, 1957: Roode Delftsche theepotten van Lambert van Eenhoorn en van De Rotte in het Groninger Museum, in: Oud Holland jrg. 72, 104-110.

Wijsenbeek-Olthuis, 1987: Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800). Hilversum.

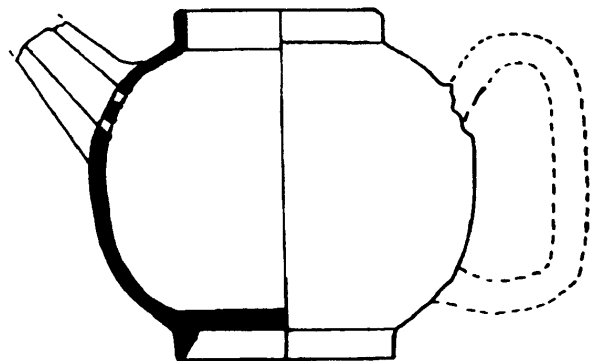
Zoetman, L. & L. van de Giessen, 1994: Thee. Hendrik-Ildo-Ambacht.

Catalogus

Voor de beschrijving van de vondsten die kunnen worden toegeschreven aan het pottenbakkersafval is gebruik gemaakt van het zgn. Deventer-systeem (zie elders in deze bundel). Er is echter in aanvulling op dit systeem de code DFT1 aan het typenummer toegevoegd, dat staat voor het eerste gedocumenteerde pottenbakkerscomplex uit Delft.

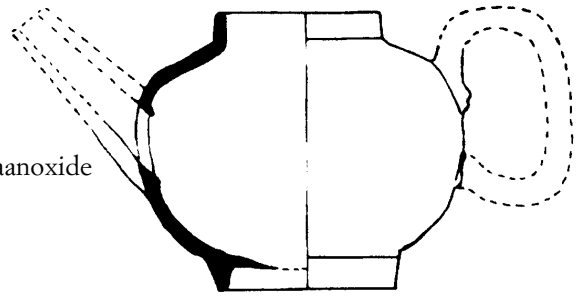
- 1: inventarisnummer
- 2: typenummer
- 3: datering
- 4: afmeting breedte/hoogte
- 5a: baksel
- 5b: glazuur
- 6a: bodem
- 6b: oor
- 6c: diversen
- 7: functie/naam
- 8: productiecentrum
- 9: literatuur

- 1: AV '93-1
- 2: DFT1-ir-the-1
- 3: 18A
- 4: 10.1/9.0
- 5a: biscuit, vuil geel
- 5b: ongeglazuurd
- 6a: standing glad
- 6b: oor, afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

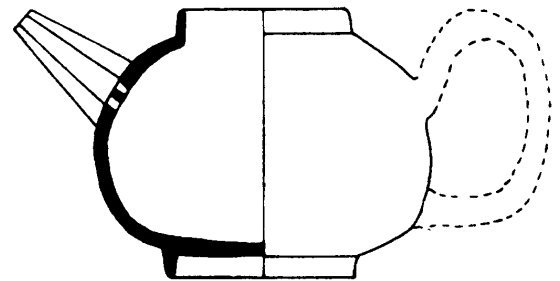
AV 93-1

- 1: AV '93-2
- 2: DFT1-ir-the-1
- 3: 18A
- 4: 8.5/7.0
- 5a: grijs
- 5b: loodglazuur, donkerbruine mangaanoxide
- 6a: standing glad
- 6b: oor, afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

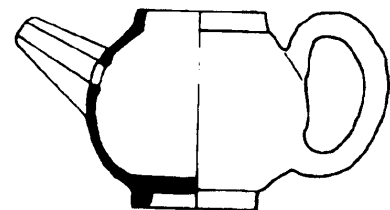
AV 93-2

- 1: AV'93-3
- 2: DFT1-ir-the-1
- 3: 18A
- 4: 9.0/6.9
- 5a: grijs gesinterd
- 5b: groen loodglazuur
- 6a: standing glad
- 6b: oor, afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

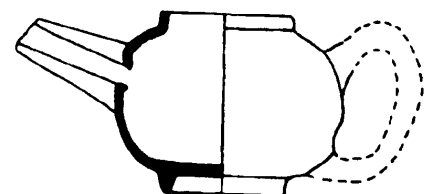
AV 93-3

- 1: AV '93-4
- 2: DFT1-ir-the-1
- 3: 18A
- 4: 6.2/5.6
- 5a: biscuit, vuil oranje
- 5b: ongeglazuurd
- 6a: standing glad
- 6b: worstoor verticaal
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

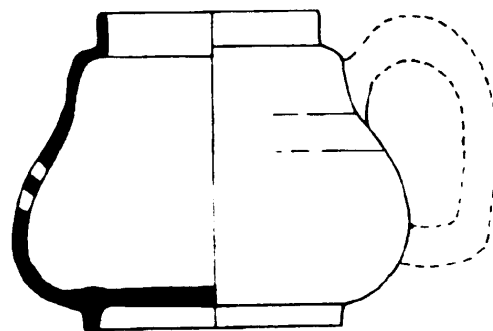
AV 93-4

- 1: AV'93-5
- 2: DFT1-ir-the-1
- 3: 18A
- 4: 5.0/6.5
- 5a: roodbruin
- 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
- 6a: standing glad
- 6b: oor, afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

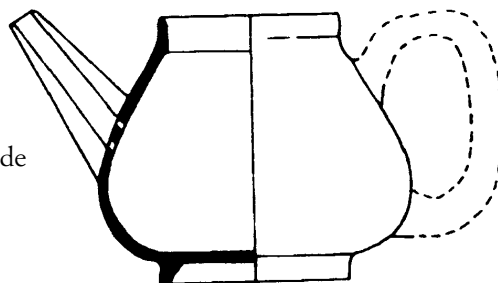
AV 93-5

- 1: AV'93-6
- 2: DFT1-ir-the-2
- 3: 18A
- 4: 11.0/8.4
- 5a: oranje
- 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
- 6a: standing glad
- 6b: oor afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

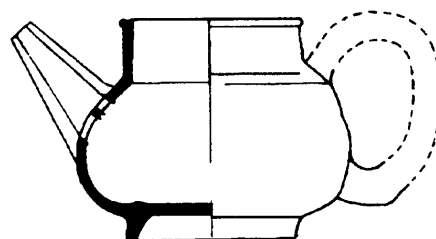
AV 93-6

- 1: AV '93-7
- 2: DFT1-ir-the-2
- 3: 18A
- 4: 8.3/7.0
- 5a: helder oranje
- 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
- 6a: standing glad
- 6b: oor afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

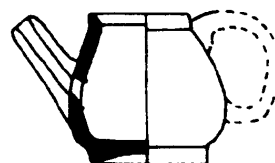
AV 93-7

- 1: AV '93-8
- 2: DFT1-ir-the-3
- 3: 18A
- 4: 8.7/7.0
- 5a: rood, gesinterd
- 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
- 6a: standing glad
- 6b: oor afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

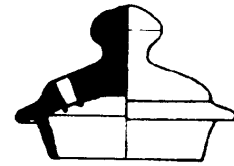
AV 93-8

- 1: AV '93-9
- 2: DFT1-ir-the-4
- 3: 18A
- 4: 4.4/4.3
- 5a: helder oranje
- 5b: loodglazuur, roodbruin mangaanoxide
- 6a: hol
- 6b: oor afgebroken
- 6c: tuit
- 7: theepot
- 8: Delft
- 9:

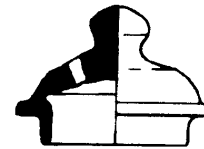
AV 93-9

1: AV '93-10
 2: DFT1-ir-dek-1
 3: 18A
 4: 6.4/4.5
 5a: d.grijs
 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
 6a:
 6b:
 6c: knop
 7: deksel theepot
 8: Delft
 9:

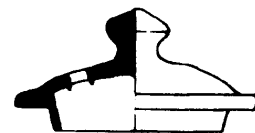
AV 93-10

1: AV '93-11
 2: DFT1-ir-dek-1
 3: 18A
 4: 5.6/3.8
 5a: oranje
 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
 6a:
 6b:
 6c: knop
 7: deksel theepot
 8: Delft
 9:

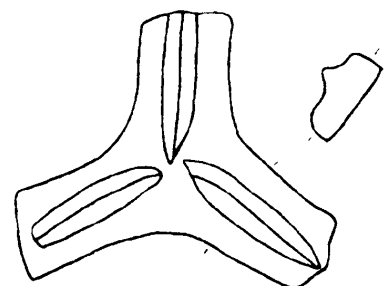
AV 93-11

1: AV '93-12
 2: DFT1-ir-dek-1
 3: 18A
 4: 6.7/3.3
 5a: oranje
 5b: loodglazuur, donkerbruin mangaanoxide
 6a:
 6b:
 6c: knop
 7: deksel theepot
 8: Delft
 9:

AV 93-12

AV '93-13
 Dft1.
 roodbakken proen met mangaanoxide.
 Oveninventaris.

AV 93-13

AV '93-14
 Dft 1.
 oranje-bakke kegel, ongeglazuurd.
 Oveninventaris.

AV 93-14

Aardewerk en glas uit het scheepswrak

Texelstroom IV

Piet Kleij

Inleiding

Scheepswrakken kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het archeologisch onderzoek van vondstcomplexen die op het land thuis horen. Bij landopgravingen gevonden voorwerpen zijn, op een enkele uitzondering na, vrijwel allemaal in de bodem terecht gekomen als puin of afval.

Alleen bij calamiteiten (brand, overstroming) kunnen zaken in de bodem verdwijnen zonder dat zij als afval gezien moeten worden.

Bij vondsten uit scheepswrakken ligt dit anders. Een schip gaat onverwacht ten onder met alles wat er op en aan zit. De spullen aan boord worden midden in het gebruik ineens bedolven onder water, modder en zand en kunnen daarom niet tot het afval gerekend worden.

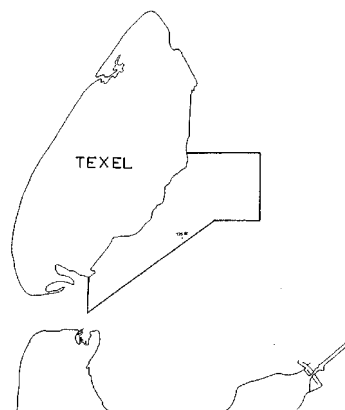
Een tweede punt waarom wrakken voor het genoemde onderzoek van belang kunnen zijn is het feit dat scheepswrakken tijdschapsules zijn, plaatsen waar het leven plots is stil komen te staan.

Het vondstcomplex is in één keer tot stand gekomen. Van de voorwerpen uit een wrak kan met zekerheid gezegd worden dat ze allemaal op een bepaalde dag tegelijk voorkwamen en in gebruik waren. Bij zaken uit landopgravingen ligt dit minder eenvoudig. Beerputten zijn vaak jarenlang in gebruik en ook afvalkuilen en stortlagen kunnen zich over langere perioden uitstrekken. Het is daarom veel moeilijker om met zekerheid te zeggen welke voorwerpen uit een landopgraving tegelijk in gebruik waren en welke vroeger of later gedateerd moeten worden.

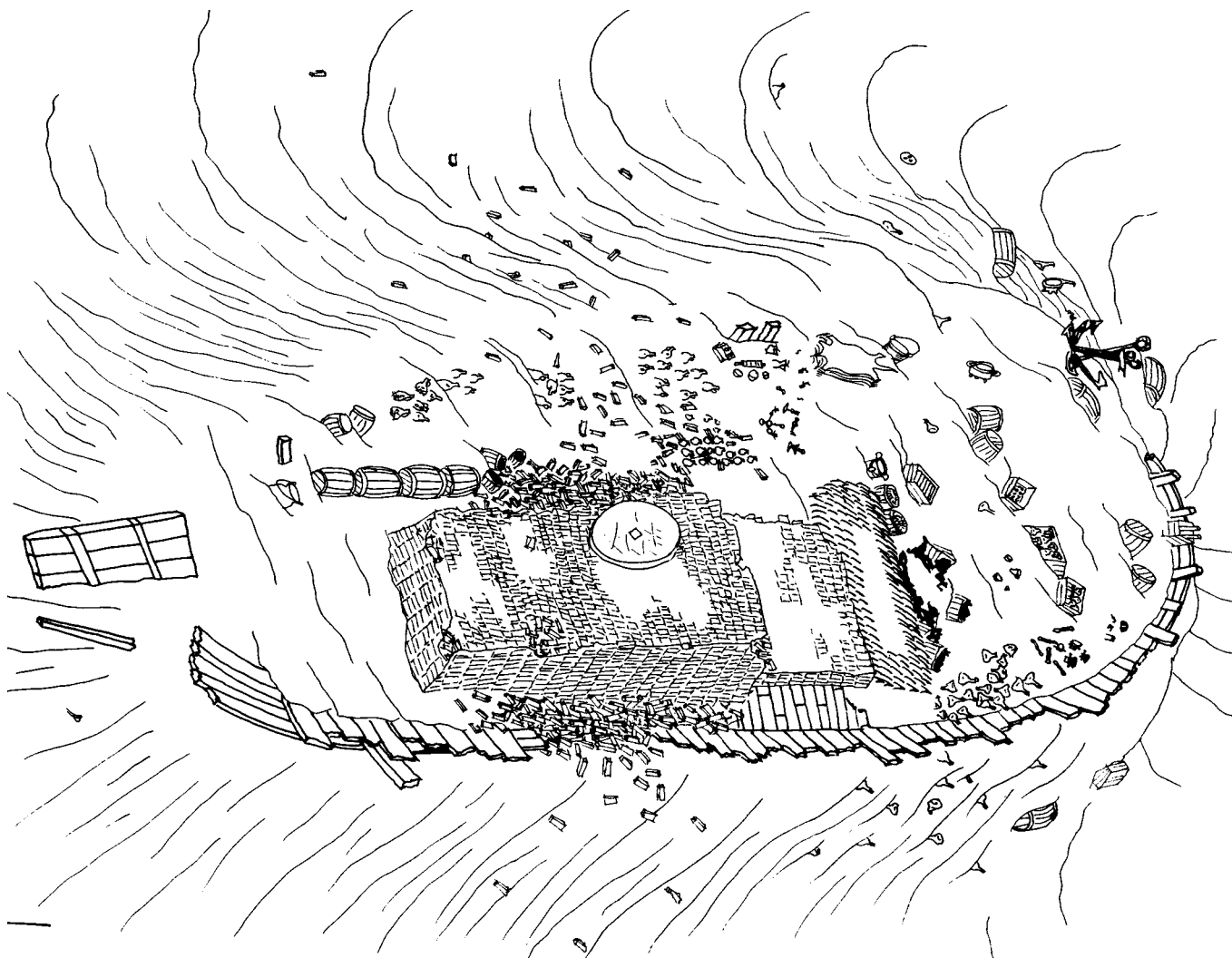
Door vergelijking met andere landcomplexen kan dit natuurlijk wel achterhaald worden maar het blijft een lastige zaak. Scheepswrakken kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het oplossen van dit probleem.

Hierbij moet wel aangetekend worden dat vondstcomplexen uit schepen niet zomaar met vondstcomplexen van het land vergeleken kunnen worden. Een schip is typisch een mannenwereld, aangepast aan het leven op zee. Vrouwen en kinderen spelen een onbelangrijke rol, iets wat in het vondstmateriaal zeker weerspiegeld wordt. Aan de andere kant kunnen in een schip dingen worden gevonden die op het land zeldzaam zijn, zoals half-fabrikaten.

Een mooi voorbeeld van de mogelijkheden die scheepswrakken kunnen bieden voor het archeologisch onderzoek is het vondstcomplex "Texelstroom IV" dat in deze bijdrage behandeld wordt. Gezien de aard van deze bundel zal de nadruk gelegd worden op het aardewerk en glas uit dit wrak.

1. Grenzen onderzoeksgebied en ligging wrak daarbinnen

2. Wrak met de ruwe vondstverspreiding (tekening J. Betsema)

Ligging, staat en erosie

Van 1 maart 1990 tot 1 april 1991 heeft de Afdeling Archeologie Onderwater van het Ministerie van W.V.C. een inventarisatie uitgevoerd van scheepswrakken in de Westelijke Waddenzee bij Texel. In totaal zijn dertien wrakken onderzocht waarvan het wrak "Texelstroom IV" (in het vervolg afgekort als TXS IV) opviel door haar uitgebreide inventaris en redelijk nauwkeurige datering.

Het wrak, dat enige mijlen ten oosten van Texel ligt (fig. 1), is ontdekt in 1985. Sinds de ontdekking is er regelmatig op gedoken. Eén van de duikers, de heer J. Betsema uit Oudeschild (Texel), heeft een betrouwbare overzichtsschets van de vondstplaats gemaakt (fig. 2). Hieruit kan de staat waarin het wrak verkeert en de mate van erosie waaraan het onderhevig is worden afgeleid.

De boeg van het 30 tot 35 meter lange en ongeveer twaalf meter brede, zeegaande schip wijst naar het noorden. De resten van het roer zijn vlak achter het achterschip te zien. Middenin staat een grote stapel gele en rode baksteentjes. Vóór deze steentjes, in de richting van de boeg, staan keurig in het gelid duizenden grijze en rode Hollandse dakpannen. De overige vondsten zijn rond deze centrale bult gedrapeerd waarbij opvalt dat de grotere spullen (kisten en vaten) in de boeg en kont gestouwd zijn en de fijnere (kruiken, koperwerk) vooral aan de bakboordzijde liggen. De stuurboordzijde is

bedolven onder stenen en daarom niet toegankelijk.

Het wrak en haar inventaris vormen een obstakel voor de heersende stroom. Het effect is dat het water rond het wrak langzamerhand een geul uitslijpt. Steeds meer zand verdwijnt van het schip. Inhouten en huidplanken komen bloot te liggen, breken af en worden door de zee meegevoerd. Zware voorwerpen uit de inventaris rollen vervolgens de slijpgeul in. De geul had in 1990 al een diepte bereikt van minstens vier meter.

De inventaris

Door de graafwerkzaamheden is inmiddels een groot deel van de inventaris bekend geworden. Aan de bakboordzijde van de stapel stenen en dakpannen zijn rijen Spaanse olijfkruiken gevonden, soms met houten stoppen erop. Ook liggen aan deze zijde kleine en grote steengoed kruiken waarvan een aantal in gevlochten mandjes verpakt is geweest. Achter deze kruiken zijn kisten en vaatjes met spijkers, scharnieren, bijlen, dissels, flensmessen (voor de walvisvaart), sloten en sleutels aangetroffen alsmede enige lege vaten. Verder is daar, vlak voor hij door de stroom werd meegenomen, een grote koperen ketel gezien. Bovenop de dakpannen en de bakstenen liggen een grote slijpsteen en vier grote roeiriemen gedeeltelijk in het zand en het wrak verborgen.

Aan de bakboordzijde van de riemen, in de richting van het voorschip, bevindt zich de uitrusting van de chirurgijn. Het lijkt alsof deze in een aparte kist of ruimte opgeslagen is geweest. Ditzelfde geldt voor allerlei koperwerk (kandelaars, kaarsensnuiters, kroonluchter) dat dicht bij deze uitrusting is aangetroffen. Een eveneens nabij gelegen pakket met huiden dreigt de slijpgeul in te zakken. Het voorste deel van het schip herbergt nog meer voorwerpen: een aantal vaatjes met steenkool, een steengoed vat met vet, twee kistjes kaarsen, vaatjes Goudse pijpen, losse onderdelen van een porseleinen thee- en koffieservies en enige honderden flessen, deels nog verpakt in kisten. Regelmatig rollen losse flessen over het boord van het wrak de duistere diepte in. Vóór de flessen, bijna in de boeg, zijn vier vijzels en zes stampers gevonden. Een andere stamper lag los op het wrak. Ook lagen hier onderdelen van een klok. Vrijwel in de boeg van het schip staat rechtop, tussen de inhouten, een kist met daarin twee geweren en drie patroontassen.

Gebroken en complete roodaardewerken sluitpannen en steelkommen zijn in de buurt van de boeg, binnen en buiten het wrak en in de slijpgeul aangetroffen.

Aardewerk

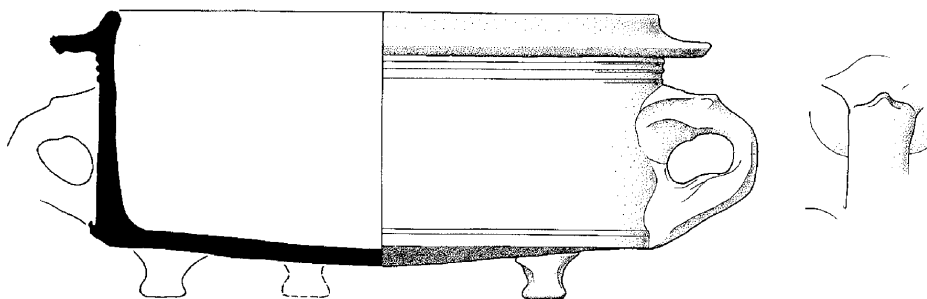
Ongeveer vijftien Spaanse of Portugese olijfkruiken zijn door verschillende personen naar boven gehaald terwijl er nog enige honderden in het wrak liggen. Zo'n groot aantal geeft aan dat ze een deel van de lading vormen. De kruiken liggen naast elkaar in rijen waarvan de totale lengte niet vastgesteld kan worden.

Verschil in type is niet te onderscheiden. Alle tot nu bestudeerde kruiken zijn gemaakt van enigszins grof, wit aardewerk, hebben dezelfde vorm (afb. 3) en verschillen alleen iets in grootte. Wat kleur betreft valt één randfragment uit de toon. Zijn alle kruiken roze-wit, deze is roze-rood. Om evengoed het effect van een witte kruik te krijgen hebben de makers de roze-rode kruik in een bad van witte kleipap gedompeld.

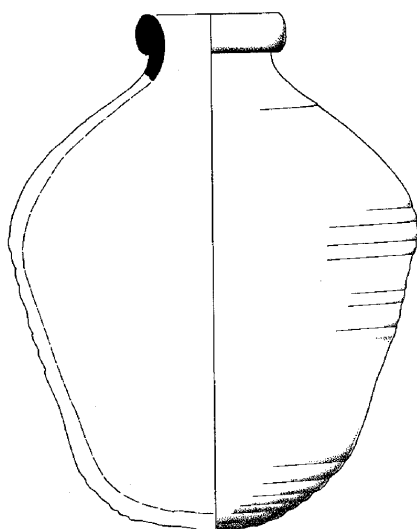
Dit soort kruiken is vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw in gebruik geweest.

Vanuit Zuid-Spanje en Portugal werden ze naar Zuid- en West-Europa, en Midden- en Zuid Amerika geëxporteerd.

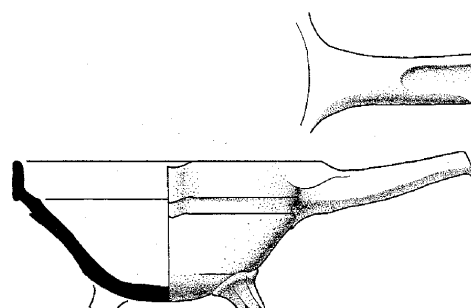
Naast de kruiken zijn door verschillende personen scherven van minstens tien tot vijftien roodaardewerken, met loodglazuur bedekte sluitpannen en één bijna complete sluitpan (afb. 4) meegenomen. Hoeveel er nog in het wrak achtergebleven zijn is onbekend. Noch op de bijna complete pan, noch op de scherven zijn gebruikssporen (roet, krassen e.d.) aangetroffen. De pannen zijn dus geen van allen aan boord in

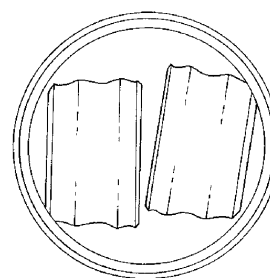
4. Sluitpan, diameter 31,4 cm.

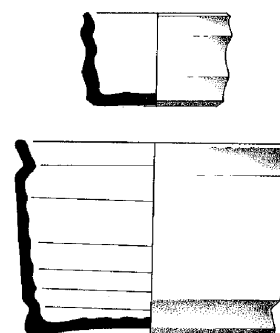
3. Spaanse of Portugese olijfkruik, hoogte 27,5 cm.

5. Bergen op Zoomse steelkom, diameter 16,4 cm.

6. Delfts bord (reconstructie), diameter ca. 22 cm.

7. Delftse zalfpotten, diameter 8,0 en 13,8 cm.

gebruik geweest. Dit geeft aan dat ze tot de lading behoren. Vreemd zijn 2 randscherven met daarin halfronde groefjes. Niet duidelijk is of ze bewust in de rand zijn uitgevild of dat ze door natuurlijke oorzaak ontstaan zijn. Afgezien van kleine variaties in maat, dikte van de wand en kleur zijn de pan en de scherven gelijkvormig. Ze dateren uit de achttiende eeuw en zijn mogelijk afkomstig uit West-Brabants (Oosterhout?). Enige meters buiten het wrak, voorbij de boeg in de slijpgeul, lag een vrijwel gave roodaardewerken, loodgeglazuurde steelkom (afb. 5). In het wrak zelf zijn scherven van soortgelijke exemplaren gevonden. Net als bij de sluitpannen zijn op de kom en de scherven geen gebruikssporen te zien. Zij behoren dus tot de lading. Een soortgelijke kom is gevonden tussen het achttiende eeuwse pottenbakkers afval van pottenbakkerij “De Achterkat” in Bergen op Zoom.

Van roodaardewerken grappen en schalen of kommen zijn alleen scherven aangetroffen, verspreid over het gehele wrak. De fragmenten van grappen vertonen gebruikssporen (krassen, roet). Waarschijnlijk is één grape afkomstig uit West-Brabant. Ook de kommen of schalen zijn gebruikt geweest. Eén schaal heeft een broertje dat gevonden is in het wrak van de “Amsterdam” (1749).

Vreemd was de vondst van scherven van minstens twee Delftse bordes (afb. 6) waarvan het glazuur ontbrak. Ditzelfde geldt voor de bodem van een majolica pannekoekbord. Mogelijk is dit een onderdeel van de lading geweest. In de zeventiende en achttiende eeuw was er een handel in ongeglazuurde, afgekeurde bordes (misbaksels). Drie, van wit loodglazuur voorziene Delftse zalfpotten zijn bij elkaar gevonden. De twee kleine waren verpakt in de grote (afb. 7). Naast deze potten lagen vijf tinnen flesjes (waarvan twee nog gevuld), twee tinnen kannen, een tinnen klisterspuit en een dito schrijfstelletje. Gezien de ligging, netjes bij elkaar, heeft het geheel waarschijnlijk in een aparte ruimte of een kist gezeten.

Later zijn in de buurt van deze plek door andere personen nog minstens vijftien van dergelijke zalfpotten, en scherven hiervan, omhoog gehaald. Eén exemplaar was bespannen met een perkamentachtig vel dat door middel van een touwtje onder de rand van de pot op zijn plaats werd gehouden. De inhoud, een gelige smurrie (zalf?), is tijdens het schoonmaken van het potje netjes in zee gegooid. Uit de zalfpotten en de klisterspuit blijkt dat de spullen aan de chirurgijn toebehoord hebben. De volle zalfpot en de twee gevulde flesjes geven aan dat de medicijnkist tijdens de reis in gebruik was en dus geen deel van de lading vormt.

De potten komen vaak in zeventiende en achttiende eeuwse context voor. Het tin stamt uit de eerste helft van de achttiende eeuw en draagt Amsterdamse merken. De op het eerste gezicht grote hoeveelheid zalfpotten is niet ongevoel aan boord van een schip. Een tiental of meer zalfpotten was zelfs onderdeel van de normale standaarduitrusting van een chirurgijn. Uit een in 1739 uitgegeven instructielijst voor de medicijnmannen aan boord van V.O.C schepen blijkt dat er 25 zalfpotten in de chirurgijnskist aanwezig moesten zijn.

Pijpen

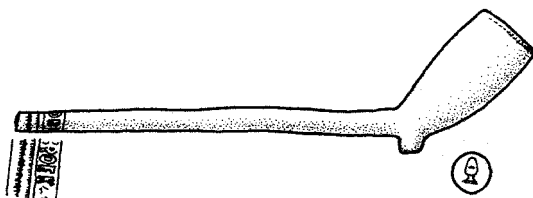
Bij benadering zijn er zo’n 230 stuks ongebruikte kleipijpen door verschillende personen omhoog gehaald. Hoeveel er nog in het wrak aanwezig zijn is onbekend. De pijpen waren verpakt in een vaatje dat vóór de dakpannen was geplaatst. Een tweede vaatje stond ernaast.

Het grote aantal pijpen, het feit dat ze ongebruikt zijn en in een vaatje gezeten hebben, maakt duidelijk dat het hier lading betreft. De stelen van de gave exemplaren (afb. 8) variëren in lengte van 21 tot 25 cm.

De pijpen zijn wat vorm en vormdetails betreft vrij nauwkeurig te dateren. De trechtermodellen komen tussen 1675 en 1740 voor, het ovale model wordt in het tweede kwart

8. Goudse pijp, lengte steel 21,5 cm, lente kop 3,9 cm.

9. Goudse pijp, merk spaarpot en op de steel ...ROEK, lengte steel 10,4 cm, lengte kop 3,9 cm.

van de achttiende eeuw ontwikkeld en blijft populair tot in de negentiende eeuw. De merken zijn eveneens te dateren, soms in combinatie met bandstempels en tekst op de steel. Sommige hebben een vrij lange looptijd gehad. De Gekroonde 9 komt tussen 1713 en 1828 voor, de Gekroonde 18 tussen 1719 en 1873, de Gekroonde 32 tussen 1729 en 1811 terwijl het Molentje zelfs van 1667 tot 1880 in gebruik is geweest (Duco 1982, blz 68, 98-100). Op de steel van de pijp met het merk Spaarpot staat de tekst “ ROEK” (afb. 9). Deze letters zijn een deel van de naam van de pijpenmaker Jan van de Broek uit Gouda die tussen 1731 - 1737 in bezit was van dit merk. De tekst op een andere steel luidt: “.RANSVAN” en “DE VEL..” en slaat op de rijke Amsterdamse wijnkoper, Levanthandelaar en tevens pijpenexporteur Frans van de Velde die werkzaam was tussen 1720 en 1770.

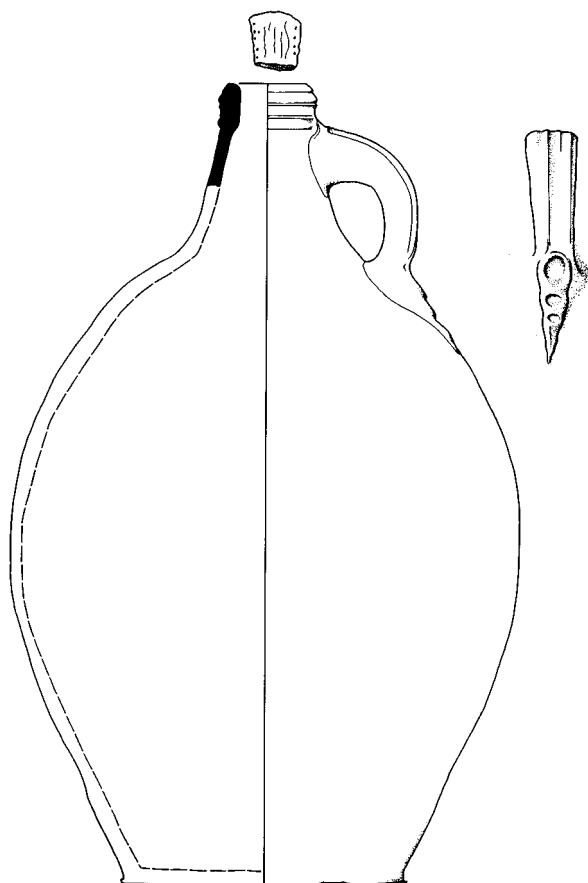
Wanneer we al deze jaartallen combineren dan blijkt dat het vaatje vanwege Jan van de Broek op zijn vroegst in 1731 met deze pijpen gevuld kan zijn. Een aantal andere kenmerken van verschillende pijpen verdwijnt tussen 1730 en 1740. Het is dus aannemelijk dat het vaatje vóór 1740 is gevuld. Dit wil niet zeggen dat het ook voor 1740 aan boord van dit schip is gebracht. Het kan makkelijk nog een paar jaar in een pakhuis gestaan hebben. Zeker is wel dat het schip op zijn vroegst in 1731 vergaan kan zijn.

Alle pijpen lijken wat vorm en maaksel betreft uit Gouda te komen, hoewel sommige merken ook buiten Gouda zijn gebruikt, zoals de Gekroonde 18 in Utrecht en Gorinchem.

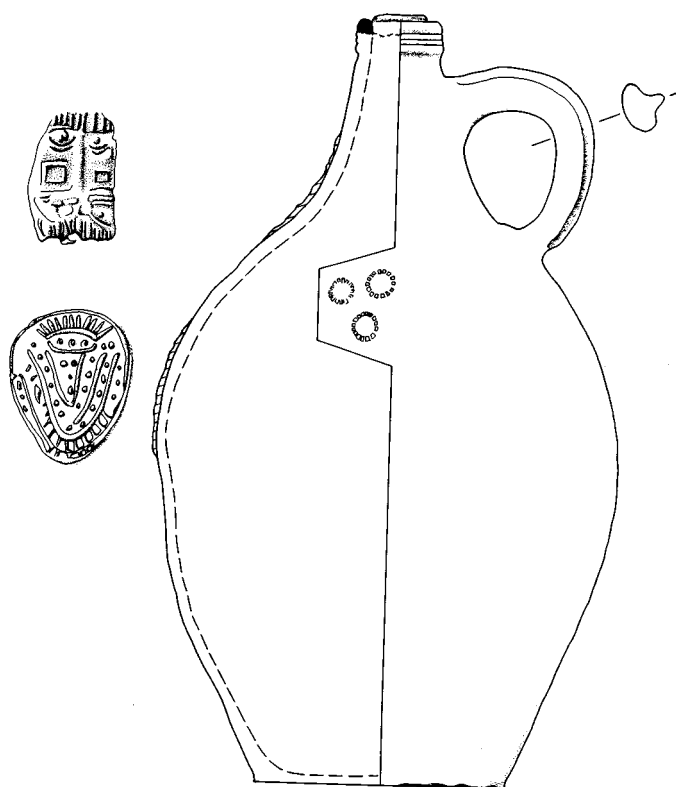
Steengoed (en boter?)

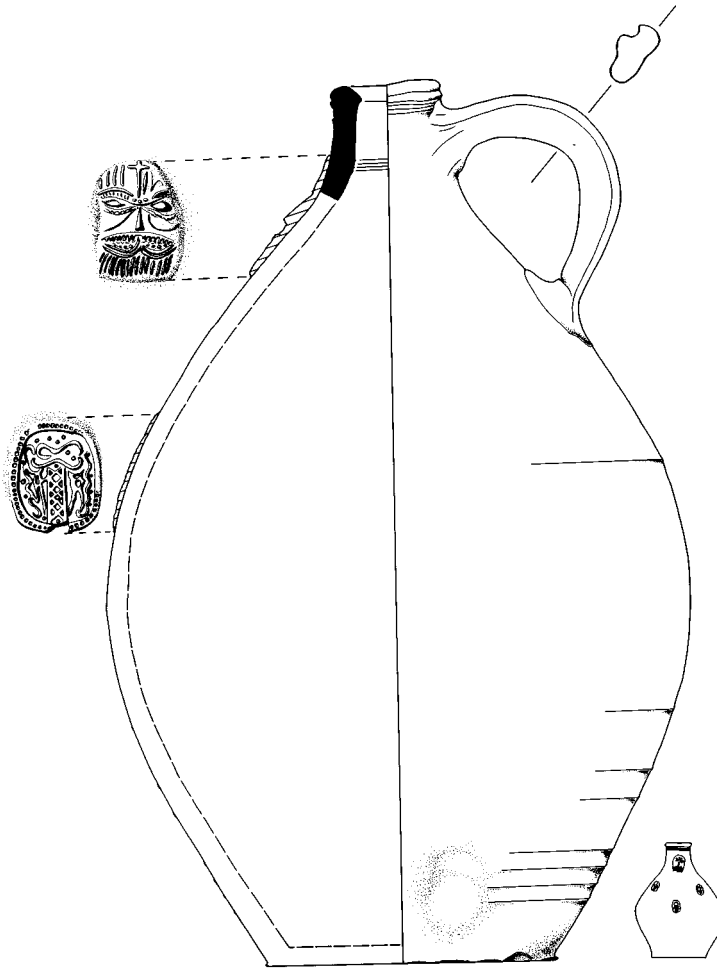
Net als bij de olijkruiken zijn er ongeveer tien tot vijftien steengoed kruiken door verschillende personen naar boven gehaald. Enige honderden liggen nog in het wrak. Sommige baardmankruiken waren afzonderlijk verpakt in een van riet of twijgen gevlochten mandje. Bij aanraking vielen de mandjes uit elkaar. Eén van de duikers deelde mee dat het leek alsof de ingevlochten baardmannen samen in een rechthoek lagen. Misschien zijn ze in een kist verpakt geweest.

De kruiken zijn onder te brengen in drie typen. De indeling is gebaseerd op de vorm, de kleur, de rand, het oor en de aan- of afwezigheid van baardmanmaskers. Het gezicht van het masker wordt hier niet voor gebruikt. Kruik type 1, (afb. 10) is eivormig, bruin, bedekt met zoutglazuur, heeft een sterk geribbelde rand terwijl het

10. Steengoed kruik uit Stadlohn of Vreden, hoogte 42,2 cm.

12. Baardmankruik, Duitse Rijnland of Munsterland, hoogte 40,5 cm.

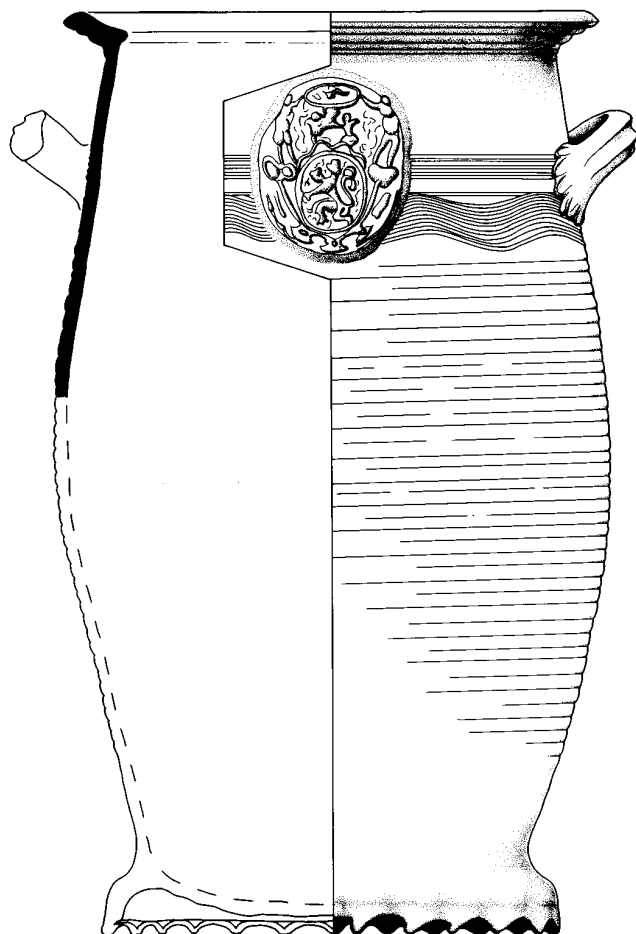
lintoor één tot drie ribben aan de buitenzijde heeft en een onderaanzet met vingerindrukken of een ingeknepen golfversiering. De spaarzame versiering bestaat uit heel kleine v-vormige of hoefijzervormige stempeltjes. Ook komt dit type zonder versiering voor.

Type 2 (afb. 11) is eveneens eivormig, bruin, bedekt met zoutglazuur, de rand is ook sterk geribbeld terwijl het lintoor, net als bij type 1, één tot drie ribben aan de buitenzijde heeft en een onderaanzet met vingerindrukken of een ingeknepen golfversiering. Type 2 verschilt alleen van type 1 door de aanwezigheid van appliques in de vorm van baardmanmaskers, soms in combinatie met grote wapenschildstempels of andere, kleinere stempeltjes. Type 3 (afb. 12) is ook eivormig, wit, bedekt met zoutglazuur, is veel grover afgewerkt, heeft drie groeven in de iets verdikte rand van de hals en een lintoor met één dikke rib aan de buitenzijde en een gladde, puntige onderaanzet. De versiering bestaat uit appliques in de vorm van een baardmanmasker en een wapenschild. Deze appliques worden door kleine stempels geflankeerd. Het masker en de stempels zijn grof gemaakt en onverzorgd afgewerkt.

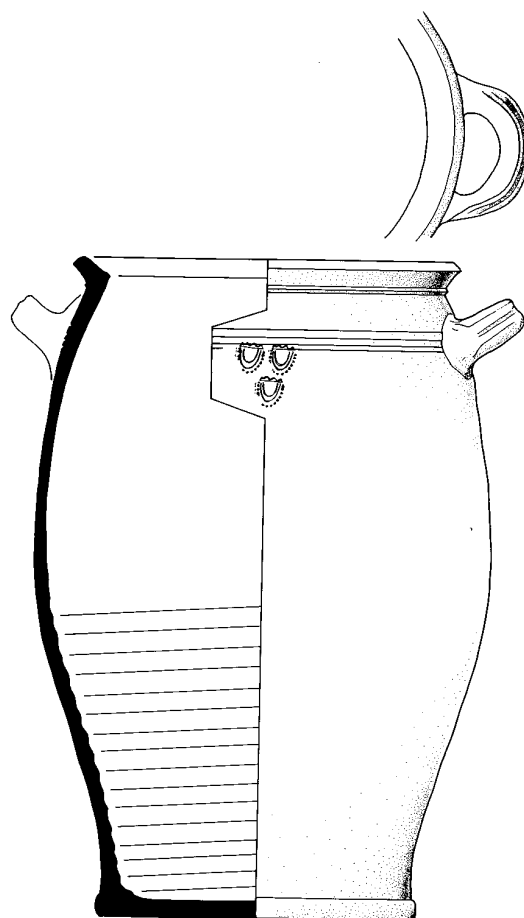
Wat vorm en versiering betreft kunnen alle kruiken geplaatst worden in de tweede helft zeventiende, of de gehele achttiende eeuw. De niet-versierde kruik van het eerste type komt zelfs tot vroeg in de negentiende eeuw voor.

De kruiken type 1 en type 2 vertonen veel overeenkomsten zodat het vermoeden ontstaat dat ze uit hetzelfde pottenbakkercentrum komen. Kruik afbeelding 11 heeft een applique dat een wapenschild voorstelt. Eenzelfde applique, iets beter uitgewerkt,

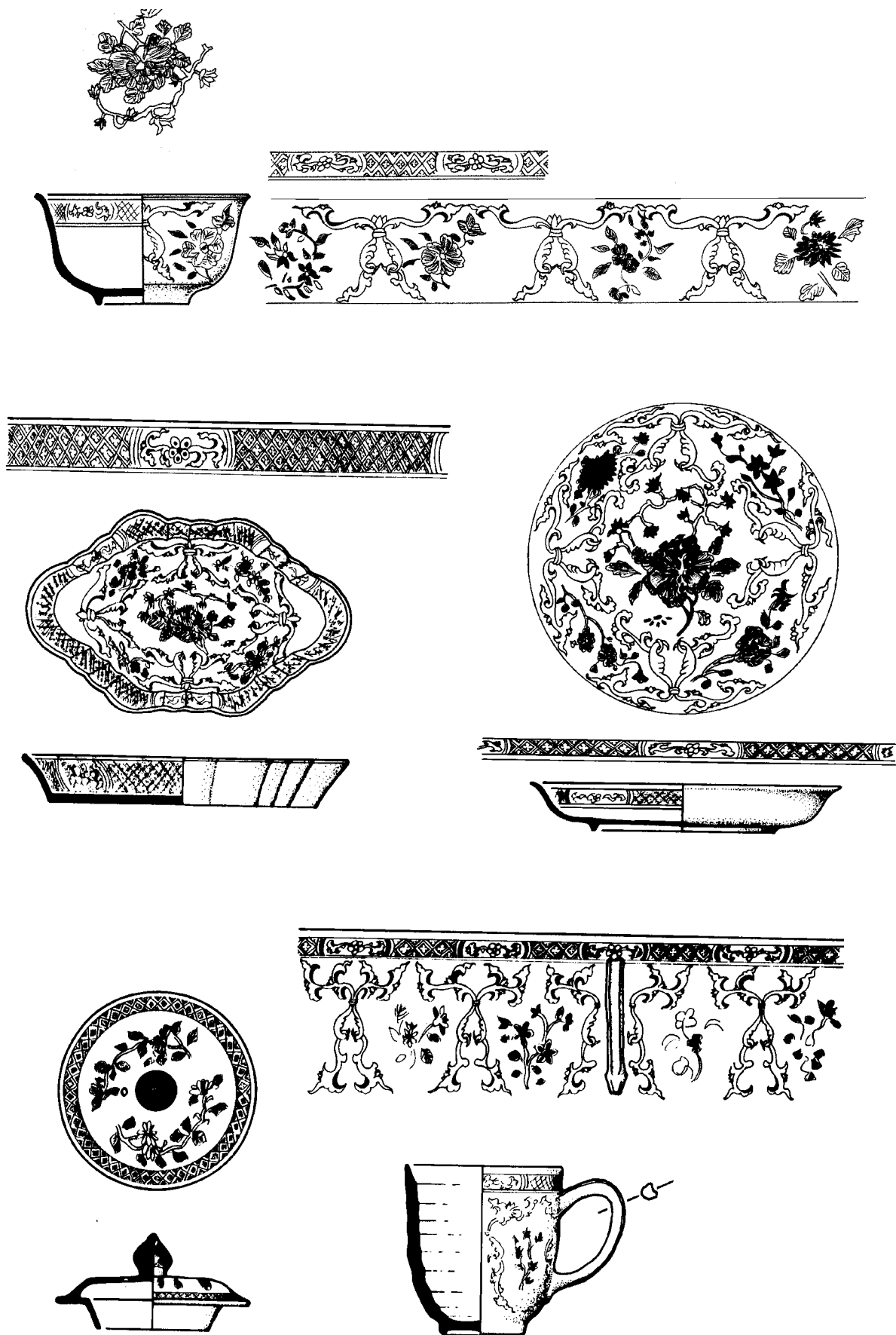
komt voor op een scherf die gevonden is tussen het ovenafval van een pottenbakkerij in Stadlohn (bij Munster in Duitsland). In Stadlohn en het naburige Vreden waren in de zeventiende en achttiende eeuw pottenbakkers werkzaam die kruiken van het type 1 en 2 maakten. De kruiken die in deze twee plaatsjes geproduceerd werden verschillen overigens weinig van de kruiken die in het duitse Frechen gemaakt werden. Type 3 wijkt duidelijk van de eerste twee typen af en komt daarom misschien ergens

13. Pekelvat uit Langerwehe, hoogte 51,2 cm.

14. Pekelvat uit Stadlohn of Vreden, hoogte 36,8 cm.

15. Chinees porseleine koffiekopje, theekommetje, schotelje, dop en pattipan.

anders vandaan. Van het laatste type kruik is de inhoud bewaard gebleven: een vetachtige substantie die veel boterzuur bevatte (boter?).

Twee vrijwel complete, grote steengoed pekervaten zijn eveneens naar boven gekomen. De vaten stonden vóór de dakpannen, naast de pijpen. Ze behoren tot twee verschillende typen. Eén van de vaten (afb. 13) is bedekt met donkerbruine zoutglazuur en heeft een los ingezette bodem wat kenmerkend is voor het pottenbakkerscentrum Langerwehe. Het baksel, het glazuur en zelfs de stempels van het andere vat (afb. 14) tonen veel overeenkomsten met de eveneens in dit wrak gevonden steengoed kruiken van het type 1 en 2. Dit vat komt dan waarschijnlijk ook uit Vreden of Stadlohn. Een soortgelijk vat is ook gevonden in het wrak van de “Amsterdam” (1749). Meestal werden dit soort vaten gebruikt voor de opslag van gezouten vlees of groente. De inmiddels verloren gegane inhoud van vat 2 doet echter het vermoeden rijzen dat deze vaten met boter gevuld zijn geweest. Aangezien de grote hoeveelheid boter die in dit wrak gevonden is tot de lading gerekend kan worden, kunnen deze vaten ook in deze categorie ondergebracht worden. Zij dienen dus niet, zoals de naam suggereert, als voorraadpotten.

Porselein

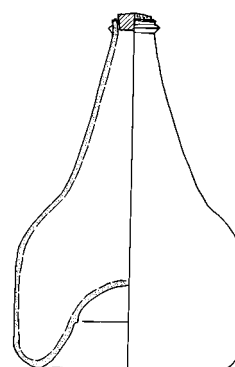
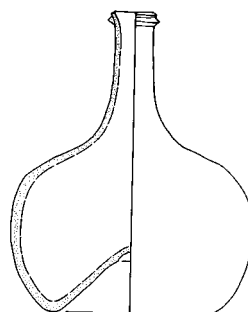
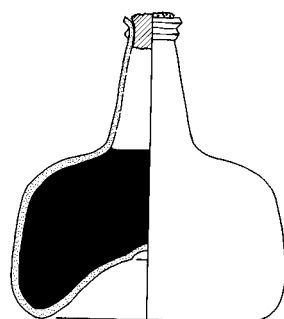
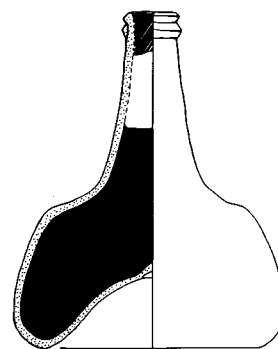
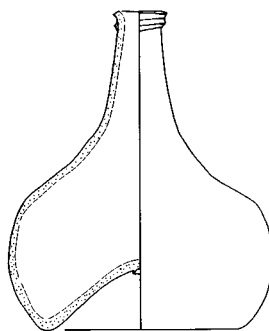
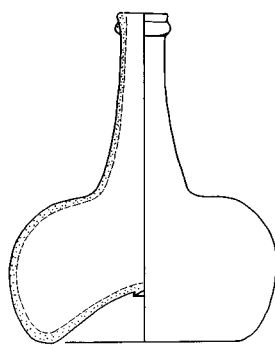
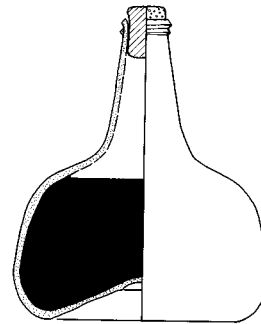
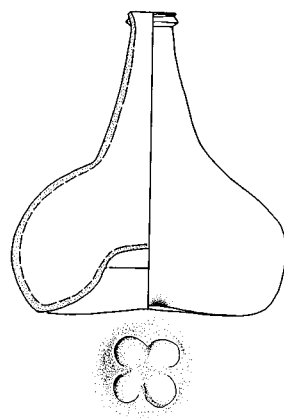
Aan boord is ook een compleet chinees thee- en koffieservies geweest, met donkerbruine of zwarte beschildering en op het glazuur aangebrachte goudlustersversiering (afb 15). Verspreid over het voorschip zijn twee theekommetjes (hoogte 3,9 cm), twee schoteltjes (diameter 11,6 cm), een deksel van een theepot (diameter 7,3 cm), een patti-pan (lengte 12,5 cm) en een koffiekopje (hoogte 6,5 cm) aangetroffen. Gezien de beschildering horen al deze voorwerpen bij elkaar. Was dit in gebruik in de kapiteins- of passagiershut of was dit lading?

Dat dit servies uit de achttiende en niet uit de zeventiende eeuw stamt blijkt uit het feit dat alles in dezelfde stijl is uitgevoerd. Vóór 1700 waren koffie- en thee serviezen een samenraapsel van porseleinen voorwerpen van verschillende herkomst in verschillende stijlen uitgevoerd. Een andere aanwijzing voor deze datering is het kopje met oor. Oren worden pas in de achttiende eeuw, op Europees verzoek, aan kopjes gemaakt. In deze periode worden eveneens Europese randmotieven op het Aziatische porselein geschilderd. Onder invloed van Europa wordt tevens na 1720 met behulp van de mofeloven goudluster aangebracht. De geruite randversiering komt regelmatig voor op porselein uit deze periode.

Glas

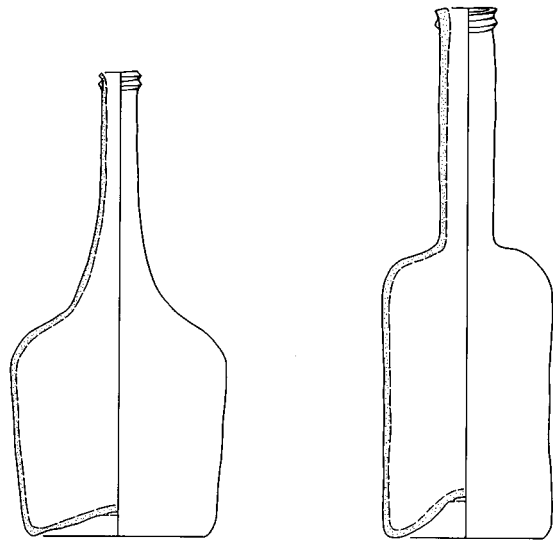
Tot de lading behoren ook enige honderden wijnflessen, waarvan een aantal nog gevuld is met wijn. Van de ongeveer 250 exemplaren die door verschillende personen omhoog zijn gehaald is inmiddels de overgrote meerderheid van de hand gedaan. Een deel van de flessen was nog in kisten verpakt, op dezelfde wijze als de wijnflessen uit de “Amsterdam”. Dit wil zeggen één laag met de halzen naar één kant gericht, daarop een tweede laag met de halzen naar de andere kant. In elke kist zaten ongeveer veertig flessen. Losse exemplaren zijn van de hoge stuurboordzijde naar beneden gerold zodat ze verspreid over het gehele voorschip te vinden zijn. Enkele andere zijn over de bakboordzijde heen de slijpgeul in gedoken.

Alle flessen zijn van groen glas gemaakt. Een aantal verschillende vormen kan onderscheiden worden (afb. 19). Een deel is nog uit de hand geblazen, een ander deel met behulp van een mal (afb. 20). De hoogte van de flessen verschilt van 15,9 cm tot 18,0 cm. De datering van de typen is problematisch. Sommige auteurs baseren zich op vondsten uit beerputten en kunnen daardoor vaak maar tot op een halve eeuw nauwkeurig dateren.

16. Vrij geblazen flessen.

17. *In mal geblazen flessen.*

Ook behandelen zij slechts een beperkt aantal flessen. Van der Horst (1991) heeft flessen uit schepen waar het jaar van ondergang van bekend is op een rijtje gezet en komt op deze manier voor sommige vormen tot een redelijke datering. Ditzelfde geldt voor Henkes en Stam (1990) die van zegels met jaartal voorziene flessen hebben gepubliceerd. Duidelijk wordt uit deze publicaties dat de typen die in TXSIV gevonden zijn zowel uit de zeventiende als uit de achttiende eeuw dateren. Uit het voorkomen van al deze flessen in één wrak kan afgeleid worden dat de verschillende soorten, die uit verschillende perioden dateren, tegelijk in gebruik waren. Een verklaring voor de aanwezigheid van zoveel verschillende typen kan zijn dat flessen door een wijnhandelaar opgekocht en verzameld zijn om ze met wijn te vullen en ze vervolgens per kist te verkopen.

Conclusie

Dat TXSIV een handelsschip is geweest en geen oorlogsschip blijkt afdoende uit de lading. Geweren en musketten, zoals die tussen de inhouten gevonden zijn, waren in de achttiende eeuw heel normaal aan boord van niet-militaire schepen. Menig reder of kapitein rustte zijn vreedzame koopvaardertje voor alle zekerheid ook uit met kanonnen. Zelfs als dus kanonnen op een wrak worden aangetroffen, wil dat niet automatisch zeggen dat het om een oorlogsschip gaat.

De herkomst van het schip kan, doordat er zoveel vondsten zijn, redelijk zeker bepaald worden. Alle vondsten zijn hiervoor bruikbaar op de lading na, die in elke willekeurige haven aan boord genomen kan zijn. Van de voorwerpen die tot de inventaris van het schip behoren en waar het land of het gebied van herkomst van bekend is, komt het merendeel uit Nederland. Veel van het rode aardewerk komt “ergens” uit Nederland. Nauwkeuriger naar een bepaalde plaats van herkomst te herleiden zijn de uit Delft afkomstige Delftse zalfpotten, een deel van het tinnen chirurgijnsgoed dat Amsterdamse merken draagt en de scherf van een grape uit West-Brabant. Voorwerpen die duidelijk naar een ander land van herkomst wijzen zijn er niet. Vandaar dat een Nederlandse, en waarschijnlijk zelfs een Hollandse herkomst, voor dit wrak aannemelijk is.

Voorwerpen uit de lading waar de herkomst van bepaald kan worden blijken ook grotendeels Nederlands te zijn: de rode en gele baksteentjes, de Hollandse dakpannen, de sluitpannen, de steelkommen, het ongeglazuurde Delfts en majolica en de uit Gouda

afkomstige pijpen. Verder zitten er materialen tussen die traditioneel via Nederland werden vervoerd. Voorbeelden van deze laatste soort zijn de steengoed kruiken en vaten en het Chinese porselein.

Omdat het schip zeer waarschijnlijk een Nederlandse nationaliteit had en de lading voor een groot deel bestond uit Nederlandse spullen, of zaken die via Nederland vervoerd werden, kan gesteld worden dat het schip uitvarend was toen het zonk.

Voor welk land de lading bestemd was is niet duidelijk. De onderdelen van de klok zijn van een type klok dat vooral naar Duitsland geëxporteerd werd om daar in houten kasten naar Duitse smaak geplaatst te worden. Kan dit betekenen dat het schip op weg was naar een Duitse haven of langs Duitsland naar het noord-oosten wou varen? Het voorkomen van flensmessen wijst hier ook op. Buiten Nederland was er alleen nog in Denemarken, Hamburg en Engeland walvisvaart. De flensmessen kunnen dus voor Denemarken of Hamburg bestemd zijn geweest.

Het ontbreken van zware militaire uitrusting (kanonnen, kanonskogels, kruitscheppen) is een iets duidelijker aanwijzing dat de bestemming van TXSIV in het noordoosten lag. Er was in de achttiende eeuw maar één gebied dat veilig genoeg was voor Nederlandse koopvaarders om zonder zware bewapening heen te varen: het Oostzeegebied. Dit was dan ook waarschijnlijk de bestemming van de TXSIV.

Pijpen kunnen gebruikt worden voor het vaststellen van de nauwkeurige datering van een bepaald archeologisch complex. Dit is duidelijk aangetoond door Hacquebord op Spitsbergen. Alle in het wrak gevonden pijpen komen uit één en hetzelfde vaatje, dat waarschijnlijk tot de lading heeft behoord. De pijp met het merk Spaarpot van Jan van de Broek is zeker tussen 1731 en 1737 gemaakt. Het schip is dus op zijn vroegst in 1731 gezonken. Andere redelijk nauwkeurig dateerbare voorwerpen bevestigen dit. De pijpekop met het merk Gekroonde 32 komt voor het eerst in 1729 in omloop, de in een mal gegoten flessen worden pas na 1730 gemaakt. De onderdelen van de klok dateren uit het tweede kwart van de achttiende eeuw.

Een ondergang ná 1740 is onwaarschijnlijk. De aardewerken voorwerpen zijn kenmerkend voor de periode tot 1740 en ook de andere voorwerpen kunnen vóór deze periode gedateerd worden. Voorwerpen die overtuigend van na 1740 zijn ontbreken. De ondergang van het schip ligt dus tussen 1731 en 1740.

Waarde

Met behulp van de inventaris van de TXSIV is de nationaliteit van het schip achterhaald plus het feit dat het uitvarend was en zeer waarschijnlijk langs Noord-Duitsland naar het Oostzeegebied wou. Verder kan uit de inventaris worden afgeleid dat het tussen 1731 en 1740 is gezonken.

Omdat de herkomst, route en datering vastgesteld zijn krijgt het wrak opeens een grote meerwaarde. Plots is de mogelijkheid ontstaan om de handel in het tweede kwart van de achttiende eeuw tussen Nederland en Noord-Duitsland en het Oostzeegebied zeer gedetailleerd te bestuderen aan de hand van een originele achttiende eeuwse lading. Dit wrak biedt gelegenheid tot het bestuderen van de handel in Goudse pijpen, in West-Brabants (Bergen op Zooms en Oosterhouts) roodaardewerk, in ongeglaazuurd Delfts en majolica terwijl ook informatie verkregen kan worden over de doorvoerhandel in Chinees porselein en in gevulde iberische olijfkruiken en steengoed kruiken en vaten.

Bekend is dat Bergen op Zoom en Oosterhout aardewerk naar het Oostzeegebied exporteerden. Door de vondst van dit wrak kan nu bekeken worden wat er onder andere geëxporteerd werd.

Van belang hierbij is echter dat de onderzoeker altijd in het achterhoofd houdt dat de inhoud van een schip ruwweg in twee delen gesplitst kan worden: de lading en de

scheepsinventaris. Dit is van groot belang want de voorwerpen uit de scheepsinventaris zeggen absoluut niks over de handel tussen twee verschillende plaatsen. Bij de TXSIV zat tussen het roodaardewerk uit de scheepsinventaris een scherf van een grape uit West-Brabant. Omdat deze scherf tot de scheepsinventaris behoort kan deze niet gezien worden als het bewijs dat dit soorten grappen in het Oostzeegebied of Noord-Duitsland verkocht werden. Van de sluitpannen en steelkommen, die overtuigend uit de lading afkomstig zijn kan dit wel gezegd worden.

Omdat het wrak nauwkeurig gedateerd is kunnen er ook interessante zaken gezegd worden over het gebruik van glazen flessen. Gebleken is dat flessen die uit verschillende perioden dateren en verschillende vormen hebben tegelijk verhandeld werden. Hierbij moet wederom duidelijk vastgesteld worden of de flessen tot de lading behoren of tot de scheepsinventaris. De lading is maar een korte periode (namelijk tijdens de heenreis of de thuisreis) op het schip aanwezig en kan daarom scherper worden gedateerd dan de scheepsinventaris waarvan sommige voorwerpen misschien al tientallen jaren aan boord zijn. Omdat de flessen tot de lading behoren kan daarom met zekerheid gezegd worden dat ze tussen 1731 en 1740 in gebruik waren. Dit geldt niet voor voorwerpen uit de scheepsinventaris. Zij kunnen veel minder scherp worden gedateerd.

Conclusie

Aan de hand van het wrak TXSIV kan gesteld worden dat scheepswrakken een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de bestudering van in opgravingen gevonden voorwerpen. In wrakken worden zaken gevonden die, in tegenstelling tot vondsten uit archeologische complexen op het land, niet als afval in de bodem terecht zijn gekomen. De vondsten uit wrakken waren volop in gebruik toen ze werden bedolven onder modder, zand of klei. Daarnaast leveren scheepswrakken informatie over handel tussen bepaalde gebieden. Ook kunnen vondsten uit schepen over het algemeen nauwkeuriger gedateerd worden dan landvondsten. Tenslotte is het zo dat van voorwerpen uit een wrak met zekerheid gezegd kan worden dat ze tegelijkertijd in gebruik waren, iets wat van een reeks vondsten uit een landopgraving vaak niet gezegd kan worden.

Een nadeel is dat het schip een mannenwereld is, gericht op varen, handeldrijven en/of vechten waardoor de inventaris uit een schip niet zondermeer vergeleken kan worden met een inventaris die afkomstig is uit een landopgraving.

Verder is het van groot belang dat de onderzoeker verschil maakt tussen zaken die tot de lading behoren en zaken die onder de scheepsinventaris vallen. De eerste soort voorwerpen kunnen gebruikt worden voor de bestudering van handel tussen twee gebieden, de tweede soort niet. Ook kan de eerste soort over het algemeen nauwkeuriger worden gedateerd.

Summary

Underwater archaeology can make a great contribution towards the study of archaeological artefacts from landsites. Artefacts from landsites can mostly be seen as household refuse while artefacts from a ship were fully in use when they were covered with mud, sand and clay. In a wreck you never find rubbish. A ship is also a timecapsule in which life suddenly has stopped. From artefacts from such a timecapsule it is sure that they were all in use in a specific time. Artefacts from a landsite were not always in use at the same time. Also about dating of objects and about trade and trade items shipwrecks can give important information.

From March 1990 to April 1991 the Department of Underwater Archaeology of the Ministry of Culture of the Netherlands has undertaken a project to list all the shipwrecks in a specified part of the Texelstroom a deep channel near the island Texel. One of the most interesting wrecks is Texelstroom IV (TXSIV). This is a Dutch trading ship, maybe heading for the Baltic. Claypipes prove that the ship went down

between 1731 and 1740. The earthenware and glass items from the wreck are a good example of the value of inventories of shipwrecks for the study of archaeological artefacts from landsites. The red earthenware pans (fig. 4 and 5) give insight in the trade between West-Brabant and the Baltic, something which was only vaguely known from written sources. The unglazed and unfinished Delft plate (fig. 6) proves an unknown trade between Delft and the Baltic. The glass bottles (fig. 16 and 17) date from different periods but were all in use between 1731 and 1740. Things like this can seldom be detected from landsites.

When using shipwrecks it is important to remind that the inventory of a wreck can be roughly be divided into two parts: shipsinventory and cargo. This is important because only artefacts from the cargo can be used for the study of trade and only the artefacts from the cargo have the same date as the sinking of the ship. Items from the shipsinventory can be on board of a ship for a very long time and they don't have the limited date as the items from the cargo have.

Literatuur

- Baart, J., e.a., *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam 1977.
- Beurdeley, M., *Porcelaine de la Compagnie des Indes*, Fribourg 1962.
- Clevis, H., Kottman, J., *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen*, Kampen 1989.
- Clevis, H., Thijssen J.R.A.M., "Kessel, huisvuil uit een kasteel" in: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek*, Laren 1989.
- Dorsman, W., "FT 8423/8502: een poging tot reconstructie van een kist wijnflessen" in *Gawronski* 1986, blz. 77-80.
- Duco, D.H., *De Nederlandse Kleipijp. Handboek voor het dateren en determineren*, Leiden 1987.
- Groeneweg, G., *Bergen op Zooms aardewerk*, Waalre 1992.
- Elling, W., "Steinzeugtöpferei in Stadlohn und Vreden" in: *Lehnemann* 1975, blz. 105-174.
- Gawronski, J.H.G., (ed.), *Amsterdam project: jaarrapport van de stichting V.O.C.-Schip "Amsterdam"* 1985, Amsterdam 1986.
- Hacquebord, L., *Smeerenburg. Het verblijf van Nederlandse walvisvaarders op de westkust van Spitsbergen in de 17e eeuw*, Proefschrift, Amsterdam-Groningen 1984.
- Henkes, H.E., Stam, G.H., "Glaszegels uit Nederlandse bodem" in: *Westerbeem* 6, 1990. 234-252.
- Horst, A.J. van der, "Wijnflessen uit scheepswrakken uit de zeventiende en achttiende eeuw" in: *Antiek* 5, december 1991, 233-251.
- Hurst, J.G., Neal, D.S., Beuning, H.J.E. van, *Pottery produced and traded in Northwestern Europe 1350 - 1650*, Rotterdam 1986.
- Kleij, P., "Texelstroom IV - herkomst en bestemming van een onbekende koopvaarder" in: *Reinders* 1992, blz. 71-80.
- Lehnemann, W., (ed), "Töpferei in Nordwestdeutschland. Vorträge gehalten auf der Jahrestagung 1974 der Volkskundlichen Kommission für Westfalen", *Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland*, Heft 3, Münster 1975.
- Lunsingh Scheurleer, D.F., *Chine de Commande*, Hilversum 1964.
- Reinders, R., *Scheepsuitrusting en -inventaris. Inleidingen gehouden tijdens het vijfde Glavimans symposium Amsterdam, 5 april 1991*, Groningen 1992.
- Reineking von Bock, G., *Steinzeug*, Museumcatalogus no. IV, Kunstgewerbesmuseum Keulen. Keulen 1971.
- Rooij, H.H. van., Gawronski, J., *V.O.C. Schip Amsterdam "Gebleeven op de kust van Sussex tusschen Hastings en Beachyhead gestrand"*, Haarlem 1989.
- Smiesing, P.K., Brinkerink, J.D., *Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600- 1800*, Utrecht (?) 1988.

Alle tekeningen door de auteur, tenzij anders vermeld.

Was Werra-keramiek bestemd voor “Jan met de pet”?

Hans van Gangelen

Keramiek, zoals besproken op dit symposium, kan gezien worden als onderdeel van de materiële cultuur. In het verlengde hiervan kunnen er diverse vraagstellingen op worden losgelaten met als doel een beeld te reconstrueren van het verleden.

Onder meer zijn vragen mogelijk omtrent de technische aspecten van keramiek. Hoe is het gemaakt? Wat is het scala aan geproduceerde vormen? In hoeverre dragen de produkten technische kenmerken van kleinschalige pottenbakkersnijverheid dan wel van een op massaconsumptie ingestelde industrie? Een belangrijke vraag is natuurlijk ook die naar de functie van het aardewerk, ofwel waar werd het voor gebruikt? Linguïstische vraagstellingen sluiten hierop aan en richten zich op de problematiek van de historische naamgeving (1). Economische vragen gaan weer in op zaken als marktmechanismen van vraag en aanbod, prijs, verspreidingsgebied, etcetera. Ook zijn er sociaal relevante vragen te stellen. Tot welke maatschappelijke geleding behoorden de consumenten? In hoeverre is er sprake van het fenomeen sociale status-indicator? Bij gedecoreerd aardewerk als de Werrakeramiek uit omstreeks 1600 kunnen aanvullend iconografische en iconologische vraagstellingen geformuleerd worden. Wat stellen de afbeeldingen voor? Wat is hun diepere betekenis? Waarom komen juist de gebruikte beeldthema's voor in die tijd en op die plaats? De antwoorden kunnen ons inzicht verschaffen in de esthetische en ethische belevingwereld van de gebruikers van destijds en meer algemeen in de plaats van de onderzochte keramiek in de geschiedenis.

Werra-keramiek mag zich met name sinds de afgelopen 20 jaar in een toenemende belangstelling verheugen. Het betreft een inmiddels algemeen bekende groep van roodbakkend loodglazuuraardewerk, die in ringeloor- en slibkrastechniek is versierd met voorstellingen van vooral mensen, dieren, planten en vruchten.

De keramiek dateert uit de periode tussen circa 1560 en 1660. We weten dit onder meer door de gelukkige omstandigheid dat tweederde deel van dit aardewerk van een jaartal is voorzien. Het werd vervaardigd in een groot aantal Hessische pottenbakkerijen langs de rivier de Werra, een zijrivier van de Weser (2). De oorsprong van Werra-keramiek wordt in Heiligenstadt vermoed (3).

Voorals tussen 1590 en 1630 zijn grote hoeveelheden van dit aardewerk naar ons land geëxporteerd via Bremen als uitvoerhaven. Tussen 1602 en 1610 werd tevens Werra-waar geproduceerd in een pottenbakkerij te Enkhuizen, waarvan de koopman Dierck Claesz Spiegel eigenaar was. Produkten uit zijn werkplaats zijn onder andere te herkennen aan de initialen DCS, waarmee veel stukken zijn gemerkt (afb. 1). Op 5 september 1992 werd in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen de reizende expositie “Spiegelbeelden” geopend, handelend over de plaatselijk vervaardigde Werra-keramiek. Gelijktijdig verscheen de gelijknamige publikatie van de hand van Bruijn, waarin deze onder meer de iconografische aspecten van de decoraties op genoemde keramiek behandelt (4). Wat eenzijdig is hierbij door hem vooral voor een christelijke invalshoek gekozen. Gebleken is dat meer wereldlijke interpretaties van de voorstellingen, ondermeer gericht op de thema's liefde en huwelijk, evenzeer tot de verklaringsmogelijkheden behoren (5). Uitgebreider is op deze iconografie teruggekomen in de vorm van een in 1998 plaatsgevonden tentoonstelling over dit onderwerp in Museum Boymans Van Beuningen te Rotterdam (6), respectievelijk een publicatie van mijn hand uit 2000 (7).

Afb. 1. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een hert, gedateerd 1605. De initialen DCS verwijzen naar Dierck Claesz Spiegel, de eigenaar van de pottenbakkerij. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

Om te achterhalen hoe de consumenten van Werra-keramiek destijds de voorstellingen op dit aardewerk zagen, is het van primair belang te onderzoeken tot welke maatschappelijke groep zij behoorden. De kwaliteit van de decoraties en inhoud van de figuratieve beeldthema's werden immers gewaardeerd en begrepen vanuit de esthetische en morele normen en waarden van de gebruikers. Een aanzet tot dit onderzoek vormt de inhoud van deze bijdrage.

In publikaties uit het verleden hebben veel auteurs zich met betrekking tot Werra-keramiek op lovende wijze geuit over de decoraties. Zo beschreef Grohne in 1940 de versieringen als “charaktervoller und persönlicher Art” (8). In een publikatie uit 1955 typeerde Meyer-Heisig de voorstellingen als “vornehm, fast höfisch” (9). Een in 1974 te Kassel gehouden expositie over onze doelgroep heette lyrisch “Meisterwerke hessischer Töpferkunst”. In de gelijknamige catalogus omschrijft Desel Werra-aardewerk als “kunstvolle Ware aus dem Hessenlande, die offenbar dem Geschmack der Bremer Patrizierhäuser genau entsprach” (10). Over de Nederlandse consumenten merkt hij verder op dat deze zich de luxe van geïmporteerde, betere aardewerksoorten als de Werra-waar konden veroorloven (11). In dezelfde catalogus verbaast Van Beuningen

Afb. 2. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van Adam en Eva, gedateerd 1605. Dit is een goed voorbeeld van de matige kunstzinnige kwaliteit van de figuratieve decoraties op Werra-waar. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, *Spiegelbeelden*. Zwolle, 1992.

zich over het hoge kunstzinnige niveau van de decoraties en stelt hij in meer algemene termen omtrent de Hollandse afnemers: “Gebrauch von reich dekorierten Importmaterial im Haushalt ist am Ende des 16 Jahrhundert eine Wohlstandserscheinung” (12). In de in 1994 verschenen bundel *Assembled Articles I* tenslotte beschrijft Clevis de Werra-keramiek als “eerste klas produkten” (13). Bovenstaande omschrijvingen hebben bij velen het beeld geschapen van Werrakeramiek als een destijds relatief luxe aardewerksoort, bestemd voor de gezeten burgerij die zich de aanschaf ervan kon veroorloven. In feite zeggen de uitspraken echter veel meer over de kunstzinnige smaak van genoemde auteurs of over hun enthousiasme over Werrakeramiek als onderwerp van bestudering, dan over de daadwerkelijke consumenten van omstreeks 1600 en hun beleving van de afbeeldingen op deze keramiek.

Om hier toch een indruk van te krijgen zijn zeker drie invalshoeken mogelijk. Deze zijn het raadplegen van archivalische bronnen uit die tijd, het nader onderzoeken van de voorstellingen op Werra-keramiek zelf en het inventariseren van archeologische gegevens omtrent vindplaatsen van dit aardewerk. Op deze drie bronnen zal nu kort

Afb. 3. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een danspaar, gedateerd 1605. De vierkante halsuitsnijding bij de kledij van de vrouw vormt een indicatie dat zij tot de lagere handwerkersstand behoort. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, *Spiegelbeelden*. Zwolle, 1992.

worden ingegaan.

In de reeds eerder aangehaalde publikatie *Spiegelbeelden* van Bruijn wordt de tekst weergegeven van een archiefstuk uit 1602. Hierin wordt door de Staten Generaal van de Verenigde Nederlanden aan de Enkhuizer koopman Dierck Claesz Spiegel octrooi verleend op het alleenrecht voor de vervaardiging van Werra-waar. Een aardige bijzonderheid is dat in dit archiefstuk ook een uitspraak wordt gedaan over de consumenten van Werrakeramiek. De keramiek zou namelijk bestemd zijn “tot soulagemente van de schamele gemeente, die hen met soodanich aerdewerck moeten behelpen” (14). De omschrijving is afkomstig uit het rekest van Spiegel en moet dan ook gezien worden door de bril van de sociale klasse waartoe hij als welvend ondernemer behoorde, namelijk de bovenlaag van de stedelijke middenklasse. Met de “schamele gemeente” zal dan de toenmalige “lower class” bedoeld zijn, bestaande uit de lagere handwerkersstand ofwel “Jan met de pet”. Een ander, door Stephan aangehaald archiefstuk uit 1597 bevat informatie over enkele door het stadsbestuur van Heiligenstadt opgestelde, beperkende bepalingen ten aanzien van het pottenbakkers-

Afb. 4. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een ruiter, gedateerd 1606. De sjerp om de borst verwijst naar de rang van officier. De voorstelling symboliseert waarschijnlijk de deugd van rechtvaardig, heldhaftig en eervol leiderschap van de man. Het voorwerp onder de arm van de ruiter is mogelijk een luit, die in dat geval minnelust symboliseert. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

bedrijf in die stad (15). Heiligenstadt was in deze periode een van de belangrijkste exportcentra van Werrakeramiek. Er bevonden zich hier in genoemd jaar maar liefst 21 pottenbakkerijen, die zich bezighielden met de vervaardiging van dit aardewerk. De in het archiefstuk aangehaalde beperkingen hielden verband met een ontstaan tekort aan hout ten behoeve van de burgerij als gevolg van het grote brandstofverbruik van de plaatselijke pottenbakkers. Bepaald werd dat voortaan iedere meester-pottenbakker geen grotere oven mocht gebruiken dan die welke 14 of 15 eenheden schotelgoed kon bevatten, gelijkstaand met 840 à 900 stukken.

Verder mocht de oven nog maar maximaal 10 keer per jaar worden gestookt. Uit bovengenoemde gegevens heeft Stephan kunnen berekenen dat de gezamenlijke productie van Werra-keramiek in Heiligenstadt in 1597 tussen de 180.000 en 200.000 stukken aardewerk moet hebben bedragen. Op grond van deze aantallen kan met reden van massaproductie worden gesproken. Aangenomen mag worden dat dit zeker tot uitdrukking zal zijn gekomen in een ook voor de gewone man betaalbare prijs, hoewel hierover exacte gegevens ontbreken.

De tweede bron van onderzoek is die van de afbeeldingen op Werra-keramiek zelf. Gezien het feit dat de decoraties met de hand werden aangebracht en beschouwd tegen de achtergrond van massaproductie, kan het bijna niet anders dan dat de afbeeldingen een matige kunstzinnige kwaliteit bezitten, enkele uitzonderingen daargelaten (16). Reeds in 1918 heeft Ottema zich over de afbeeldingen op Werra-aardewerk op soortgelijke wijze uitgelaten als hij schrijft: “De figuren, die vlot en handig, doch vrij vluchtig gedaan zijn, zijn meest door ingekraste lijnen op de ongebakken schotel geteekend. Het is volkskunst, die voor export werkte, en die de fouten draagt, door de haastige productie veroorzaakt” (17) (afb. 2). Ook Boehlau, die in 1903 voor het eerst over Werra-keramiek (uit het productiecentrum Wanfried) publiceerde, blijkt realistisch ten aanzien van de kunstzinnige decoratieve kwaliteiten van de betreffende meester-pottenbakker als hij stelt: “Die Eintönigkeit seiner Figuren, die Derbheit der Zeichnung und mancher Missgriff lässt uns nicht vergessen, dass Hans König ein Handwerker ist” (18).

Werra-keramiek is dus als massagoed te bestempelen met decoraties van een matig kunstzinnig niveau. Hierdoor zal dit aardewerk destijds weinig aantrekkingskracht hebben gehad voor de beter gesitueerden binnen de stedelijke samenleving. Aangenomen dat Werra-waar voor de “lower class” betaalbaar en dus bereikbaar moet zijn geweest, kan tevens worden verondersteld dat deze consumenten zich niet gestoord zullen hebben aan de in de ogen van de hogere sociale klassen matige kunstzinnige kwaliteit van de voorstellingen. Voor “Jan met de pet” spraken de vlot gepenseelde decoraties kennelijk tot de verbeelding en was men gecharmeerd van het uitbundige, rijk aandoende karakter ervan. Een en ander is te vergelijken met de afbeeldingen van verleidelijk weergegeven zigeunerinnen uit onze tijd, die menig arbeidersinterieur sieren. Voor mensen uit de “middle class”- en “upper class”-milieus zijn dit voorbeelden van pure kitsch. Bij de consumenten zelf echter brengen zij oprecht ervaren gevoelens teweeg van gewaardeerde schoonheid.

Bij een nadere beschouwing van de op Werrakeramiek afgebeelde profane personen kan gesteld worden dat zij op het eerste gezicht rijke Renaissance-kledij dragen. Dit gegeven op zich vormt echter geen indicatie dat door de decorateurs bedoeld is mensen uit de betere milieus af te beelden. De beter gesitueerden uit de 17de eeuw beklagden zich bijvoorbeeld herhaaldelijk over de “klederprael” van hun dienstbodes, die daardoor nauwelijks meer te onderscheiden waren van een burgermans-dochter of zelfs van een adellijke juffer (19). In haar onderzoek naar de kledij van de personen op Enkhuizer Werra-keramiek heeft Hoffman-Klerkx daarnaast beschreven dat de bij de afgebeelde vrouwen voorkomende, vierkante halsuitsnijding als typerend kan worden gezien voor meisjes uit de lagere burgerstand (20) (afb. 3). Mogelijk kan hierin opnieuw een aanwijzing worden gezien dat Werrakeramiek bestemd was voor “Jan met de pet”. Bij de afgebeelde mannen komen we regelmatig officieren tegen, te herkennen aan de sjerp om de borst. Ze zwaaien met vaandels of rijden op paarden (afb. 4). Officieren waren zeker niet afkomstig uit de “lower class”. Hoe is hun voorkomen op Werra-keramiek dan te verklaren? Ik ben van mening dat dergelijke afbeeldingen iconografisch gezien tot doel hadden romantisch ervaren, adellijke deugden te tonen, zoals in dit geval die van rechtvaardig, heldhaftig en eervol leiderschap van de man. Bij afbeeldingen van officieren gaat het mijns inziens dus om een voor de lagere klasse nastrevenswaardig voorbeeld en niet zozeer om een indicatie dat officieren tot de consumenten van Werra-aardewerk gerekend kunnen worden.

Een andere aanwijzing dat we de gebruikers van Werra-keramiek vooral in de lagere maatschappelijke kringen moeten zoeken, vormen de vele levenslustige afbeeldingen van het glas heffende en dansende personen (afb. 5). Waarschijnlijk kunnen deze activiteiten in verband worden gebracht met verlovings- of huwelijksfestiviteiten. De

Afb. 5. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek uit de pottenbakkerij van Dierck Claesz Spiegel (DCS) met de voorstelling van een man met een drinkbeker in de hand, gedateerd 1605. De voorstelling houdt waarschijnlijk verband met de festiviteiten rond verloving of huwelijk. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

gevestigde, meer stoïcijnse ingestelde burgerij, die overwegend tot de officiële Hervormde Kerk behoorde, was deze braspartijen en “lichtveerdighe dansserijen” vanuit moreel en godsdienstig oogpunt een doorn in het oog (21). Het is dan ook niet erg aannemelijk dat de stedelijke “middle class”-bevolking zich in grote getale Werrakeramiek met bovengenoemde afbeeldingen zal hebben aangeschaft. Bekend is dat de hogere klassen soms prenten en schilderijen in hun bezit hadden van boerenbruiloften en herbergscènes waarop uitbundig werd gedronken en gedanst. Deze afbeeldingen waren echter bedoeld ter lering en vermaak van de eigenaars en hun gasten. Ze dienden om het onderscheid te onderstrepen tussen het in hun ogen bespottelijke gedrag van de lagere klasse en de verfijnde zeden van henzelf. Dat Werra-keramiek op deze wijze gefunctioneerd heeft binnen de betere milieus lijkt onwaarschijnlijk vanwege de reeds eerder besproken matige kunstzinnige kwaliteit van de decoraties. Bovendien zou bijvoorbeeld een voorstelling van een dansende Adam en Eva, zoals die op Werra-keramiek is aan te treffen (22), nooit acceptabel zijn geweest voor “middle class”-consumenten. “Jan met de pet”, en dan met name de

huwbare jeugd van deze klasse, zal zich meestal weinig hebben aangetrokken van het afkeurende oordeel van de Hervormde Kerk en gezeten burgerij ten aanzien van drinken en dansen. Eerder was men gericht op de tot de verbeelding sprekende Bourgondische levensstijl van de adel als voorbeeld. Ook Van Deursen stelt in zijn boek over de gewone man in de 17de eeuw dat het schijnt alsof voor de “persoonen van kleine conditie” de publieke moraal geen sterke rem heeft gelegd op de menselijke begeerten (23).

De derde en laatste bron van onderzoek vormen de opgravingen waarbij Werra-keramiek is aangetroffen. Hoewel de gegevens hieromtrent nog niet uitputtend zijn onderzocht, zijn er zeker de nodige aanwijzingen die wederom in de richting wijzen van de lagere burgerstand als consumentengroep van Werra-aardewerk.

Opvallend is bijvoorbeeld dat archeologisch onderzoek binnen relatief armoedige militaire nederzettingen als de Oost-Groningse schansen Bourtange en Oudeschans grote hoeveelheden Werra-waar heeft opgeleverd. Lenting noemt voor deze vindplaatsen respectievelijk aantallen van 102 en 231 afzonderlijke stukken (24)! Ook andere voormalige militaire schansen als de redoute bij Coevorden en die bij Oudeschild op Texel worden door hem als vindplaatsen van Werra-keramiek genoemd (25). Clevis en Kleij beschrijven een kom van Werra-keramiek, afkomstig uit het Celehuisje te Zwolle, waar bij zij het vondstcomplex typeren als “één van de armste van Nederland” (26). Het Celehuisje diende namelijk als huisvesting voor arme alleenstaande vrouwen. In Leiden zijn bij opgravingen op het Ingenieur Driessenplein enkele stukken Werra-keramiek gevonden. In de publikatie van Bitter over deze opgravingen wordt onder meer gesteld dat bij archiefonderzoek naar de bewoners van deze lokatie is gebleken dat het merendeel tot de “lower class” kan worden gerekend, afgeleid van de lage huur die men voor de woning betaalde (27). In Dordrecht zijn in een beerput op de locatie Pompstraat - Riedijk een aantal stukken Werra-aardewerk aangetroffen. In een publicatie van Bartels over dit vondstcomplex wordt gesteld dat de toenmalige gebruikers tot de rijkere uit de armste groep of juist de onderkant van de middengroepen behoorden (28). Mondelinge mededelingen van de Delftse stadsarcheoloog Bult tenslotte wijzen uit dat in genoemde plaats Werra-keramiek vooral in het oostelijk stadsdeel wordt aangetroffen, waar omstreeks 1600 met name de lagere handwerkersstand gehuisvest was. Was Werra-keramiek bestemd voor “Jan met de pet”? Ik ben geneigd deze vraag bevestigend te beantwoorden, hoewel met name nader onderzoek naar archeologische vindplaatsen van dit aardewerk hier meer duidelijkheid over zal kunnen verschaffen.

Noten

1. Zie bv.: Van Dongen 1994 en Smit 1994.
2. Voor een algemeen overzicht over Werrakeramiek, zie bv.: Stephan 1987, 85-100, en Stephan 2000.
3. Stephan 1991, 595.
4. Bruijn 1992.
5. De auteur van dit artikel heeft hierover in 1993 te Deventer en Enkhuizen en in 1994 te Antwerpen een lezing gehouden onder de titel “Minnelust en reine liefde op Enkhuizer Werrakeramiek”.
6. Rotterdam 1998.
7. Van Gangelen 2000
8. Grohne 1940, 54.
9. Meyer-Heisig 1955, 19.
10. Desel 1974, 15.
11. *ibidem*.
12. Van Beuningen 1974, 22, 23.
13. Clevis 1994, 133.
14. Bruijn 1992, 131.
15. Stephan 1991, 594.
16. Zie bv. een tweetal pronkschotels afgebeeld in: Naumann 1974 cat.nr. 67 en kleurenafb. VI. Deze stukken waren niet bedoeld voor de export.
17. Ottema 1918, 78.
18. Bochlau 1903, 4.
19. Dresen-Coenders 1989, 42.

20. Hoffman-Klerkx 1992, 147.
21. Van Deursen 1991, 106.
22. Stephan 1987, 97, afb. 90 onder; het betreft hier een Nederlandse bodemvondst, gedateerd (15)95.
23. Van Deursen 1991, 107.
24. Lenting 1995, 239, 240.
25. ibidem, 237.
26. Clevis en Kleij 1990, 76.
27. Bitter 1988, 118.
28. Bartels 1999, 336.

Literatuur

- Bartels, M., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Zwolle/Amersfoort 1999.
- Beuningen, H.J.E. van, "Niederländische Bodenfunde und Wanfrieder Schüsseln" in: J. Naumann (Red.), *Meisterwerke hessischer Töpferei. Wanfrieder Irdenware um 1600*, Kassel (1974) 20-24.
- Bitter, P., "Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het ir. Driessenplein en de ontwikkeling van de oever van de Oude Rijn op het Waardeiland te Leiden" in: *Bodemonderzoek in Leiden*. Nr. 10, Leiden (1988) 85-130.
- Boehlau, J., *Eine niederhessische Töpferei des 17. Jahrhunderts*. Marburg (1903).
- Bruijn, A., *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*. Zwolle (1992).
- Clevis, H. en P. Kleij, "Het Zwols Celhuisje, de bewoners en hun afval 1550-1650" in: *Zwols Historisch Tijdschrift*. Jrg. 7, nr. 3 (1990) 76-93.
- Clevis, H., "Naam, functie en vorm. Een discussie aan de hand van enkele borden van Werrakeramiek" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 133-138.
- Desel, J., "Export und Verbreitung der Wanfrieder Irdenware" in: J. Naumann (Red.), *Meisterwerke hessischer Töpferei. Wanfrieder Irdenware um 1600*. Kassel (1974) 15-19.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het "kopergeld" van de Gouden Eeuw*. Amsterdam (1991).
- Dongen, A.G.A. van, "Medieval and post-medieval pottery and the search for authentic terminology of utensils" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 29-34.
- Dresens-Coenders, L., "Wegh-wyser ten houwelijk" in: P. van Boheemen e.a. (red), *Kent, en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800*. Zwolle (1989) 20-56.
- Gangelen, H. van, "Stomme beelden, ende nochtans sprekende" in D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ten Molen (red), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 11*. Rotterdam (2000) 152-163.
- Grohne, E., *Tongefässe in Bremen seit dem Mittelalter untersucht auf Grund von Bodenfunden*. Bremen (1940).
- Hoffman-Klerkx, E., "De kostuums op Enkhuizer keramiek" in: A. Bruijn, *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*. Zwolle (1992) 141-163.
- Lenting, J.J., "Werra-keramiek uit Groninger bodem" in: Boersma, J.W. en C.J.A. Jörg (red.), *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G.Overdiep*. Groningen (1995) 233-250.
- Meyer-Heisig, E., *Deutsche Bauernhöfe und landschaftliche Gliederung*. München (1955).
- Ottema, N., "Het aardewerk in Friesland in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw" in: *De Vrije Fries*. Dl. 26 (1918) 63-102.
- Rotterdam, *Uit het leven gegrepen. Minnelust & Reyne Liefde*. Tentoonstellingsvouwblad Museum Boymans Van Beuningen. Nr. 046 (1998).
- Smit, M., "Historical names of late and post-medieval objects" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 35-44.
- Stephan, H.G., *Die bemalte Irdenware der renaissance in Mitteleuropa. Ausstrahlungen und Verbindungen der Produktionszentren im gesamteuropäischen Rahmen*. München (1987).
- Stephan, H.G., "Heiligenstadt als Herstellungszentrum reich verzierter Keramik der renaissance" in: *Die Kunde*. Nr. 41/42 (1991) 575-601.
- Stephan, H.G., "Die Werraware der Renaissance. Eine Zwischenbilanz zum Forschungsstand, ins besondere zu Entstehung, Handel und Verbreitung sowie der Rolle der Niederländer" in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 11*. Rotterdam (2000) 328-340.

Summary

Were Werra-ceramics intended for the ordinary man?

Medieval and post-medieval ceramics belong to the material culture of that period. With regard to this subject questions can be asked about the technical, functional, linguistic (note 1), economic and social aspects of ceramics with the aim to reconstruct the past. In the case of decorated pottery like Werra-ware supplying iconographical and iconological questions can be formulated.

Werra-ceramics nowadays are a well-known group of lead-glazed slipware, dating from

about 1560 until 1660 (note 2). It was made in numerous hessian potteries along the river Werra. The origins are supposed to be manufactured in Heiligenstadt (note 3). Especially between 1590 and 1630 large amounts of Werra-pottery were exported to the Netherlands. Between 1602 and 1610 these ceramics were also made in Enkhuizen. The owner of this potter's workshop was the dutch merchant Dierck Claesz Spiegel (see the letters DCS on fig. 1 and 5).

Bruijn discussed the Enkhuizen Werra-ware in his book *Spiegelbeelden* published in 1992 (note 4). With regard to the iconography of the figurative pictures on those ceramics he used rather one-sided the christian symbolism. It is obvious that more secular interpretations, related to love and marriage, are also possible (note 5). In 1997 an exposition about this subject was held in museum Boymans van Beuningen at Rotterdam (note 6), followed by my published essay in 2000 (7). In this connection it is important to investigate who were the consumers of Werra-ceramics at that time in order to reconstruct their understanding of the pictures on this pottery from the esthetic and moral requirements of their social class. Many authors in the past did describe the artistic quality of the decorations on Werra-pottery as high-level and their presence in the households of those days as an indication for prosperity (note 8-13). In this way they have created an image of Werra-ware being a comparative luxury type of pottery, intended for the prosperous civilians who could afford it. However it can be doubted if this image is correct. To investigate this we can consult at least three kinds of sources. These are the archives of that time, the pictures on Werra-ware themselves and last but not least the archeological data of find-spots of this pottery.

In the book *Spiegelbeelden* a mention of 1602 is quoted in which is spoken about the consumers of Enkhuizen Werra-ware as the poor people who must manage themselves with this pottery (note 14). With this quotation the lower class people or ordinary man is meant. Another archive quotation dates from 1597 and concerns some limiting ascertainments from the municipality of Heiligenstadt with regard to the potters in that town (note 15). They were allowed to fire their kilns only 10 times a year and one kiln shouldn't contain more than 14 or 15 units of dishes, that is from 840 to 900 pieces. At that time 21 potteries were located at Heiligenstadt. Referring to these data Stephan calculated the total production of Werra-ware in Heiligenstadt in 1597 from 180.000 to 200.000 pieces. Obvious there can be spoken of massware and therefore we can assume that it was attainable for the ordinary man.

The second source of research are the pictures on Werra-ware themselves. Because they were handmade and Werra-pottery was massware, the artistic level of the decorations was inevitable poor, exceptions excluded (note 16). Several authors support this opinion (note 17-18). The pictures on Werra-ware can be seen as folkart, intended for export and bearing the mistakes of hasty production (fig. 2). Therefore these ceramics didn't have very much attraction for the middle and upper class population. The ordinary man on the contrary did appreciate the Werra-ware decorations and didn't mind the artistic opinion of the higher social classes.

Secular persons on Werra-ware bear luxurious clothes. However this cannot be seen as an indication that these ceramics were meant to be for the rich people. In those days middle class people complained often that their servant-girls were frequently clothing themselves like the daughters of their mistresses or even like upper class girls (note 19). Furthermore the square cutted neck of the bodices of women clothes, occurring frequently at the pictures on Enkhuizen Werra-ware, can be related to girls from the lower artisan class (note 20)(fig 3). Where officers are represented on Werra-ware, recognizable on their sash, these pictures can be interpreted as the noble virtue of righteous, heroic and honourable leadership of the man, which was pursued by the ordinary man (fig 4).

There are many pictures on Werra-pottery of dancing and drinking persons (fig 3 and 5). These pictures can probably be seen as related to betrothal or marriage ceremonies. Activities like drinking and dancing were strongly rejected by the stoical middle class people on grounds of the christian religion (note 21). Also for this reason Werra-ceramics must have been not very attractive for this social class because of the outrageous pictures on it. It is known that people of the higher classes sometimes owned engravings and paintings of country-weddings and tavern-scenes. These pictures served for edification and enjoyment of the owners and their guests. On this way the distinction was underlined between the different classes. It is unlikely that Werra-ware functioned that way in the interiors of the higher classes because of the poorly artistic level of the decorations. Besides a picture of Adam and Eve dancing, as it occurs on Werra-ceramics (note 22), should never have been accepted by the strong religious middle class people at that time. For the lower class people on the contrary the public moral on this issue didn't mean a very strong drag on the acting-out of their human desires (note 23).

The third and last source of research is that of archeological data about find-spots of Werra-ceramics in the Netherlands. Although this source is not yet examined exhaustively, there are certainly indications again that Werra-pottery was used by the lower class people. For instance it is striking that comparative poor military settlements like Bourtange and Oudeschans in the east of the province Groningen are rich find-spots of Werra-ware. For Bourtange 102 individual pieces could be counted, for Oudeschans even more: 231! (note 24). Also in other military fortresses like those at Coevorden and Oudeschild Werra-pottery has been found (note 25). Furthermore a Werra-bowl from Zwolle is known, dug up at the spot of the Cele-house, which was a building where once unattached poor women were housed (note 26). In Leiden Werra-pottery has been found on a spot where the rent for houses was very low as a research of archives revealed (note 27), again an indication that this pottery was used by lower class people. In Dordrecht Werra-ware has been found on a spot where once people lived who belonged to the richest of the lower class group or the poorest of the middle class group (note 28). According to oral information of the town-archeologist of Delft finds of Werra-ware can be located especially in the east part of this town, where the lower artisans were housed at that time. Were Werra-ceramics intended for the ordinary man? It looks like but further research of the archeological data of find-spots of Werra-ware is needed to gain more clarity.

Glaswerk in het Deventer Systeem

Jaap Kottman

In de late- en postmiddeleeuwen hebben wijd verspreide stromingen in cultuur en kunst zoals de Gotiek en Renaissance een sterke invloed op de uitvoering en vormgeving van glaswerk gehad. Bekend zijn de groene glazen afkomstig uit de Woudglasgebieden met Gotische kenmerken die we in onze streken veelvuldig tegenkomen. Evenzeer bekend zijn de kleurloze Venetiaanse glasprodukten met stijlenmerken van de Renaissance. Zoals bekend, bereikte men in Venetië in de 16de eeuw een hoogtepunt in glasvervaardigingskunst. Deze Venetiaanse glazen werden over heel Europa begeerd. De techniek en vormgeving van deze produkten werd nagevolgd door bestaande of nieuw opgerichte ateliers verspreid over Europa, met de hulp van uit Venetië en Altare overgekomen glasblazers. Op deze wijze speelden de Europese ateliers in op de stijgende vraag naar deze produkten en probeerden daarmee hun afzet te bestendigen. Op stilistische gronden worden er glazen, het zogenaamde “à la façon de Venise”, aan deze Europese ateliers toegeschreven.

In grote lijnen is het herkomst- en verspreidingsverhaal van glaswerk uit de hier te bespreken periode algemeen bekend. De invulling hiervan aan de hand van opgegraven gebruiksglazen is geen gemakkelijke taak. Toch zien we in archeologische publicaties dat er vaak van die algemene ideeën uitgegaan wordt. Dit valt meestal niet hard te maken. Een groot deel van deze informatie is gebaseerd op theorieën die niet zonder meer toe te passen zijn op opgegraven glas. Het is aanmerkelijk dat een groot aantal van deze Europese ateliers naast de kleurloze glazen ook de markt wilden blijven voorzien van traditionele glazen en flessen. Stilistisch worden ook wel mengvormen geconstateerd, maar de herkomst daarvan is nog onzeker.

Regelmatige aanvoer van grondstoffen kan in het verleden niet vanzelfsprekend geweest zijn. Vermoedelijk was men afhankelijk van de op dat moment voorhanden zijnde mogelijkheden tot grondstoffen aanvoer. Te meer daar de ovens om praktische redenen dag en nacht moesten kunnen blijven branden zou de ene keer wel eens soda uit Spanje gebruikt kunnen zijn en de andere keer potashoudende as uit Polen.

Toch is het niet de bedoeling het glaswerk door zo'n archeologische benadering te laten vervreemden van de bestaande ideeën die zijn gevormd uit historische en kunsthistorische bronnen. Integendeel, de benadering vanuit de archeologische discipline d.m.v. het Deventer systeem geeft door het consequent toepassen van gegevensbeschrijving een handgreep voor kunst- en sociaaleconomisch historisch onderzoek.

Hoe verkrijgen we de bruikbare gegevens?

Er zal nog véél meer vergelijkend onderzoek gedaan moeten worden naar herkomst en voorkomen van archeologisch opgegraven glaswerk voordat er uitspraken over gedaan kunnen worden, uiteraard gesteund door informatieve schriftelijke bronnen.

Opgegraven ovens met afval en ovenafval van halffabrikaten zijn hierbij van groot belang. Analyses van chemische samenstelling van zowel het ovenafval als van opgegraven glaswerk zou hierbij betrokken kunnen worden. De waarde van dergelijke analyses is nu nog moeilijk in te schatten. In ieder geval heeft het waarde voor de bepaling van het soort glas gemeten aan de aanwezigheid van bijvoorbeeld lood, soda of potas. De benoeming van de glassoorten kan bepaald worden door de verhouding van in het glas voorkomende scheikundige elementen, in samenspraak met specialisten in de archeometrie.

Indeling van opgegraven glaswerk

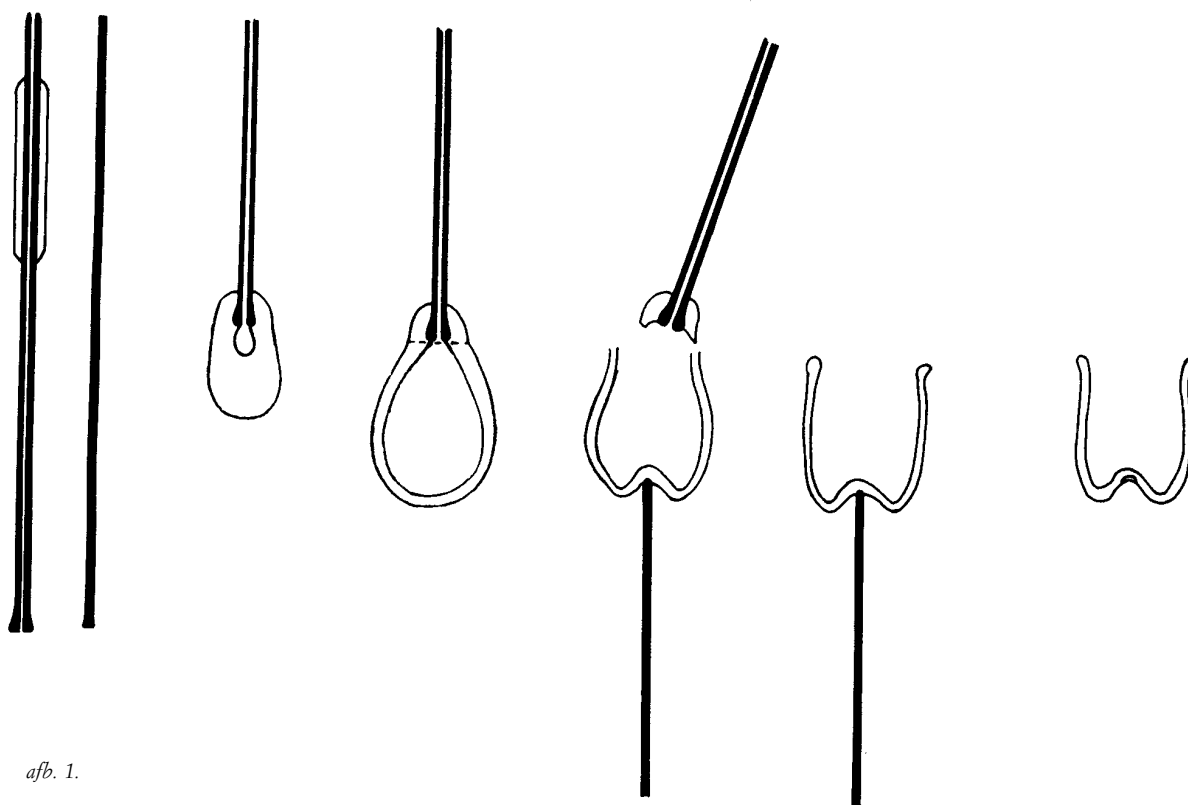
Uit de handleiding blijkt al dat het indelen van glaswerk voor een goed werkend klassi-

fikatiesysteem niet eenvoudig is. Een mijns inziens heel belangrijke gedachte op de achtergrond van zo'n indeling is het praktische gebruik ervan. In de meeste gevallen vinden we bij opgravingen namelijk geen complete glazen. Vaak is alleen een herkenbaar randstuk of bodemdeel met een minimaal wandgedeelte alles wat er van een glas teruggevonden wordt. Het doel is zo'n fragment zo goed mogelijk aan een type toe te kunnen schrijven in plaats van een algemene toeschrijving zoals glasfragment beker-?. Enkele voorbeelden hiervan zijn te vinden onder het hoofdje typologie.

Vervaardigingstechnieken als criteria bij het Deventer Systeem

De techniek om glas te blazen tot holle vormen is een uitvinding, neemt men aan, uit de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus door de Feniciërs. Deze methode van blazen door middel van een ijzeren holle staaf, genaamd de "blaaspijp", is door de eeuwen heen onveranderd gebleven en tot op heden in gebruik.

De bij een temperatuur van 1350 tot 1600 graden gesmolten en gelouterde (schoongebrende) glasmassa wordt bewerkt bij een lagere temperatuur van zo'n 600 à 700 graden waarbij een beetje glas met de top van de blaaspijp uit de oven wordt geplukt. Dit glaskluitje het zogenaamde "postje" bevindt zich in een dikke stroperige toestand en wordt om het uiteinde van de blaaspijp gedraaid. Door hier met kracht wat lucht in te blazen en daarna ogenblikkelijk het uiteinde van de blaaspijp af te sluiten met de duim (de zogenaamde duimblaas) wordt een luchtbel in het glaskluitje geperst. Geholpen door de uitzettingskracht van de lucht ontstaan door de hete blaaspijp wordt de luchtbel groter. Na opnieuw opwarmen kan de luchtbel nu verder uitgeblazen worden, waarbij in feite spontaan een peervormig glasmodel ontstaat (zie afb. 1). Deze peervorm is de uitgangsvorm van bijna alle geblazen objecten, waarvan juist bij de seriematige vervaardiging van gebruiksglas dankbaar gebruik werd gemaakt. Dit kunnen we zien bij de meest eenvoudige vervaardiging van drinkglazen en flessen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een geschikte afwerkingsmethode, het zogenaamde "overnemen" na het uitblazen van het glas. Deze methode bestaat uit het aansmelten

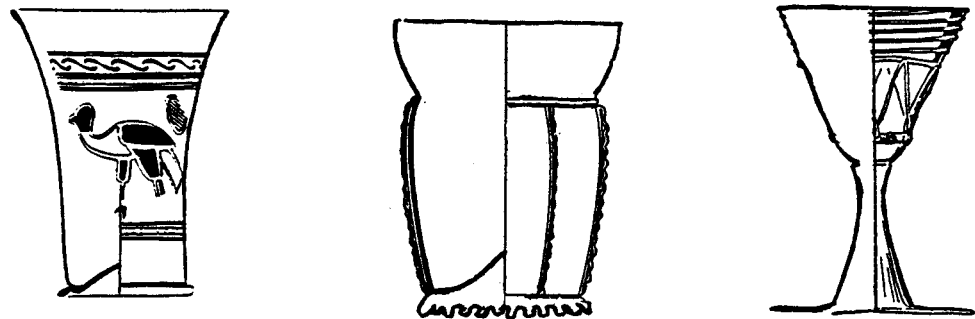

afb. 1.

van een tweede massieve ijzeren staaf, genaamd het hechtijzer, aan de onderzijde van het object. Hiervoor wordt ook wel een blaaspijp gebruikt. Een veel toegepaste manier om de hechting te vergroten is een klein klompje glas aanbrengen op de top van het hechtijzer. Dit overnemen heeft twee doelen:

1. De blaaspijp die de glaspeer vormde wordt verwijderd zodat de daarbij ontstane opening af te werken is tot bijvoorbeeld een mondrand.
 2. Bij het aandrukken van het hechtijzer ontstaat een eenvoudige en snelle mogelijkheid om de bodem van het object te vormen door een meer of mindere opsteking. Zo'n bodemmodel is gunstig voor het afvloeien van spanningen in het glas, waardoor het glas tijdens afkoeling beter tegen breuk bestand is.
- Wanneer bij de laatste fase van vervaardiging van het geblazen object het hechtijzer van de bodem verwijderd wordt door breking, ontstaat op die plaats een afdruk of lichte beschadiging, genaamd het pontilmerk. Dit pontilmerk is een aanwijzing voor de ambachtelijke vervaardigingstechniek.

afb. 2.

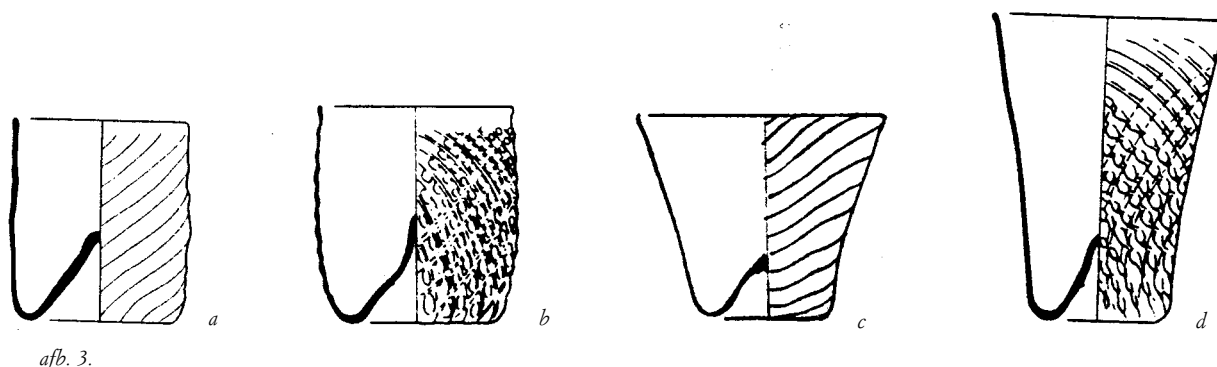

Een extra dimensie wordt gegeven aan glas geblazen in een mal. Een in de late Middeleeuwen populaire vorm is ontstaan door blazen in een mal met verticale ribben, (zie afb. 3). Zo'n glas is nadat het uit de vorm kwam naar rechts of links getordeerd of wordt na tordering opnieuw in de vorm geblazen zodat een kruisribbelpatroon ontstaat. Een voordeel van het blazen in een mal is, dat minder geoefende glasblazers toch een standaardmodel konden afleveren en bovendien werd het op maat blazen van glas eenvoudiger en kostte dus minder tijd en moeite. Een bijkomend voordeel is dat de versiering, het reliëf dus, in dezelfde handeling, of twee handelingen, aangebracht kon worden.

Dergelijke bekers zijn de vroegste tot nu toe in onze binnensteden gevonden massaproducten. Ze komen veelvuldig voor in beerputten uit de vijftiende eeuw. Hierbij kunnen wij ons afvragen waardoor er juist in het laatste kwart van de 14de eeuw kennelijk een gat in de markt kon ontstaan wat glasblazerijen de gelegenheid biedt deze producten "en masse" te vervaardigen. De periode die hieraan voorafgaat (13de - eerste helft 14de eeuw) laat in onze streken meer verfijnde of arbeidsintensievere glazen zien zoals bijvoorbeeld dunwandige kleurloze bekers versierd met opgebrachte nopjes of glasdraden met lusjes, geëmailleerde glazen, of glazen met een hoog loodpercentage. (zie afb. 2) Dit waren geen massaproducten in onze contreien. Van de herkomst van deze tot nu toe zelden voorkomende glazen is nog weinig bekend.

Typologie

In het Deventer systeem worden de hierboven genoemde vormgeblazen bekers ribbelbekers genoemd. Onderscheid in typen kon worden gemaakt aan de hand van vondstcomplexen waar bepaalde vormen in grote aantallen voorkwamen en andere ontbraken. Deze ribbelbekers kunnen ingedeeld worden in 5 groepen:

1. cilindrisch, met links of rechtsdraaiende ribbels (gl-bek-1) afb. 3a.
2. cilindrisch, met gekruist ribbelpatroon (gl-bek-2) afb. 3b.
3. conisch, met links of rechtsdraaiende ribbels (gl-bek-17) afb. 3c.
4. conisch, met gekruist ribbelpatroon (gl-bek-3) afb. 3d.

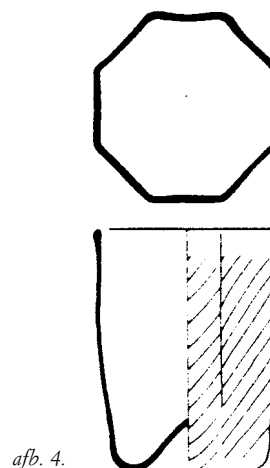
Wanneer deze bekertypen met een speciale kantige mal nabewerkt zijn en op die manier zeven- of achtzijdig worden, vallen ze onder een ander type:

5. meerzijdig, met links of rechts draaiende ribbels (gl-bek-18) afb. 4.

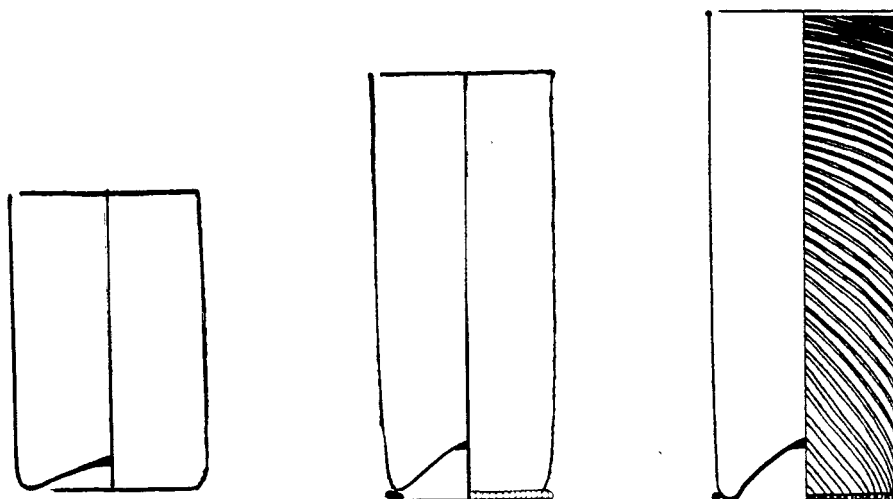
Er bestaan ook detailverschillen in uitvoering van bepaalde ribbelbekers die vermoedelijk een ontwikkeling in tijd of bijvoorbeeld een lokaal verschil aangeven. Deze glazen zijn niet tot een nieuw type benoemd, omdat ze binnen de variatiebreedte van één van de vijf hierboven genoemde typen kunnen vallen. Overigens worden deze detailverschillen wél vastgelegd door een tekening en door het tekstblok met de gegevens van het glas. De typetoeschrijving van ribbelbekers wordt dus bepaald door een combinatie van versiering en vorm. Vindt men slechts een fragment van een ribbelbeker dan blijft hierdoor de mogelijkheid bestaan het fragment aan een type toe te schrijven, zonder dat teruggevallen moet worden op een vagere omschrijving zoals: "ribbelbeker-?".

Een uitzondering hierop vormt een apart ribbelbekertype met een verbrede voet waarover de ribbels afbuigen.

De variatie binnen de groep kleurloze cilindrische bekerglazen uit de 16de en 17de eeuw is zeer complex. Dit komt door verschillen in afwerking van de bodems zoals diverse voeten, pootjes of voetringen, die daarbij nog eens gecombineerd kunnen worden met variaties in versiering van de glaswand; knobbel- of netwerkversiering, met ribben, in ijsglas uitgevoerd, met opgelegde glasdraden etc. Uit de inventarisatie van een groot aantal vondstcomplexen is gebleken dat er reeksen zijn af te leiden, uit al

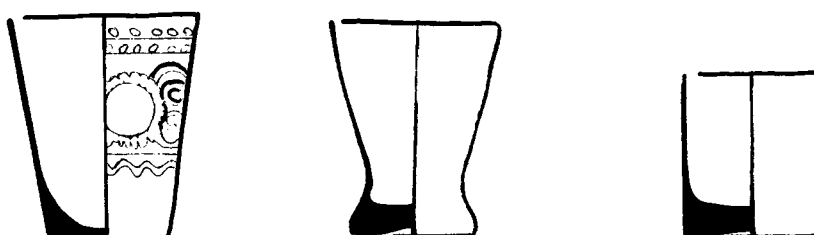
afb. 5a, 5b, 5c.

deze ogenschijnlijk door elkaar voorkomende vormen van glasbewerking. Bij de indeling in typen is een keuze gemaakt die geënt is op vaak voorkomende combinaties. Ter verduidelijking worden hieronder enkele overwegingen besproken om een bepaald soort glas aan een bepaald type toe te kennen. De eenvoudige cilindrische beker is een type. De diameter of hoogte ervan is niet bepalend om ook in de praktijk incomplete stukken hieraan toe te kunnen schrijven. Bovendien is gebleken dat een hoge lage beker hoger is dan een lage hoge beker. Wel kunnen er pootjes aan toegevoegd zijn. Het blijft dan hetzelfde type (gl-bek-5). Zie afb. 5a. Is er echter een voetring aan toegevoegd dan is het een ander type. Een cilindrisch glas met een voetring is namelijk altijd een relatief hoge beker. Dit zou bijvoorbeeld iets over functie kunnen zeggen (gl-bek-8). Zie afb. 5b. Bij verschillende versieringstechnieken schrijven we het glas toe aan een ander type zoals bijvoorbeeld bij op de wand ingewalde opaak witte of gekleurde glasdraden. (gl-bek-9). Zie afb. 5c.

Specifiek is ook de beker met de dikke bodem. Deze komt pas tegen het eind van de 17de eeuw voor het eerst voor. Er is een ontwikkeling in tijd zichtbaar van conisch, via getailleerd naar cilindrisch. Dat zijn dus drie typen. (zie afb. 5d. 5e. 5f.). De mode om het pontilmerk weg te slijpen in de late 18de eeuw, wat een technisch aspect is, maar ook een tijdsaspect, telt niet mee bij de toeschrijving aan een type omdat bij de overgang op dit gebruik het de ene keer wel en de andere keer niet is toegepast op dezelfde modellen. Een ander voorbeeld zien we in afb. 5g. Van dergelijke glazen zijn ovenafvalprodukten teruggevonden in Duitsland in een glashut in het Bienwald bij Jockgrim in de buurt van Karlsruhe. Toch wordt dit type glas veel in Nederland teruggevonden, maar ons in de Middeleeuwen door de vele steden dichtbevolkt gebied, zal dan ook een interessante afzetmarkt geweest zijn. Ook het Duitse steengoed is in grote aantallen teruggevonden; soms voorzien van appliques met het wapen van Amsterdam of in modellen die zelfs in Duitse context onbekend zijn. Het is niet ondenkbaar dat

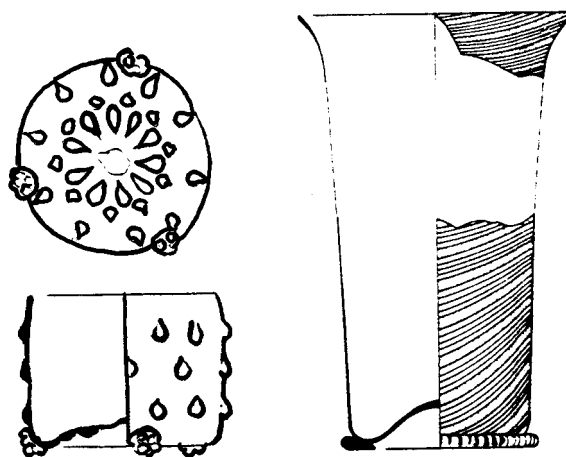
afb. 5d, 5e, 5f.

bepaalde glasmodellen speciaal voor de Nederlandse markt gemaakt zijn. Misschien zijn ze ook in de Nederlanden vervaardigd, maar daar hebben we nog geen aanwijzingen voor. In afb. 5h zien we glazen waarvan ook ovenafvalprodukten zijn teruggevonden, maar dan in Amsterdam. Het bewijst nog niet dat al dit soort glazen Amsterdams zijn, maar we onderbouwen een mogelijkheid en dat is iets wat we voor de meeste glasvormen helaas nog niet hebben.

Uiteraard zijn technische ontwikkelingen bepalend voor een typetoeschrijving, zoals bijvoorbeeld de vervaardigingstechniek van flessen mede de typen ervan bepaalt. Voorbeelden hiervan zijn de twee- of driedelige vorm waarin de fles is geblazen. Aan de hand van de zojuist genoemde voorbeelden heb ik hopelijk kunnen aantonen dat bij de bepaling van glastypen met verschillende argumenten rekening gehouden is, voornamelijk met het oogpunt op de praktische verwerking ervan. Het Deventer systeem is zeker te verwezenlijken maar door nog onbekende glasvormen die eventueel te verwachten zijn moet de keuze voor sommige al gemaakte typetoeschrijvingen waarschijnlijk achteraf toch nog bijgesteld worden. Gelukkig waren we ons hier vanaf het begin af aan van bewust wat hielp om in relatief zeer snelle tijd een werkzaam systeem op te bouwen.

afb. 5g, 5h.

Summary (3)

In main lines the story about origin and spreading of glass is commonly known for the period discussed here. It is not an easy task to complete this story by looking at excavated users-glass. Still we see that in archaeological publications people often use these commonly ideas, but these are usually not applicable. A big part of this information is based on theories which cannot simply be used on excavated glass.

It is not our intention to alienate glass from the existing ideas formed through historical and art-historical sources by using a merely archaeological approach. We see to consistency in data-description. For that very reason the approach used in archaeology through the Deventer System gives an opening for art- and socio-economical historical research. Much more comparative research will have to be made into origin and occurrence of archaeological glass before assumptions can be made, of course supported by exploratory written sources. In this aspect excavated kilns with waste-products and kilnwasters of unfinished products are of major importance. Analysis of the chemical composition of the waste-products and the excavated glass could also be used. The value of such analysis is hard to foretell at this point. In any case it has value for the determination of the kind of glass measured by the proportions of the chemical element in the glass, in dialogue with specialists in archaeometry.

As appears from the manual the division of glass into a good working classification system is not easy. In my opinion an important thought behind such a classification is the practical use of it, because in most cases we do not find complete glass objects at excavations. Often the only thing we retrieve from a glass is a recognizable rimpiece or bottompiece with a minimal sidepart. Our goal is to be able to ascribe such a fragment to a certain type as good as possible instead of giving a general description like “glassfragment beaker-?”.

The distinction of types could be made on the basis of findassemblies in which certain shapes appeared in great quantities and others did not appear at all. As a good example of the system we can use the mouldshaped so called “ribbelbekers”. These ribbeakers can be divided into five groups:

1. cylindrical, with ribs rotating to the left or right (gl-bek-1, drawing 3a)
2. cylindrical, with crossing rib pattern (gl-bek-2, drawing 3b)
3. conical, with ribs rotating to the left or right (gl-bek-17, drawing 3c)
4. conical, with crossing rib pattern (gl-bek-3, drawing 3d)

If these types afterwards have been put into a special angular mould and in that way got seven or eight sides they can be ascribed to a different type.

5. multi-angular, with crossing ribs rotating to the left or right (gl-bek-18, drawing 4)

There are also detailed differences in design of certain ribbeakers which probably are a result of a development through time or which are for instance an indication of a local difference. These beakers have not been ascribed to a new type because they can fall under the width of variation of one of the five types mentioned above. For that matter these differences in detail will be recorded in a drawing and in the textpart with data accompanying every glass. So the type-ascription of ribbeakers is determined by a combination of decoration and shape. When one only finds a fragment of a ribbeaker one still has the possibility to ascribe the fragment to a certain type without having to fall back on a vague description like “ribbeaker?”.

It goes without saying that technical developments are decisive for a type-ascription, but this does not mean that different arguments are not taken into account when determining glass-types. The emphasis in the first place lies on the practicality of the system. The Deventer System can surely be completely realized but because there are still unknown glass shapes to be expected it is probable that the choice for some already made type-ascriptions have to be adjusted afterwards. Fortunately we were aware of this from the beginning so we could take this into account and build a working system in a relatively short period.

Noten

1. Isings 1966, 21.
2. Schwartz 1992, 114.
3. Met dank aan Aranea Dijkmans voor de vertaling naar het engels en het kritisch doorlezen van de tekst.

Literatuur

- Isings, C., *Antiek Glas*, Amsterdam 1966.
- Kottman, J.F.P., Glasvondsten uit Kampen, in: *Verscholen in Vuil*, Red. H. Clevis & M. Smit, Kampen 1990, 59-69, 217-235.
- Kottman, J.F.P., Flessen, glazen en een tazza, in: *Tot de bodem uitgezocht: glas en ceramiek uit een beerput van de “Hof van Batenburg”*, ed. J.Thijssen, Nijmegen 1991, 32-39, 128-158.
- Kottman J.F.P., Zeventiende-eeuws glazen drinkgerei uit het adellijk vrouwenstift van Susteren, in: *Vormen uit Vuur*. 1992, 3-15.
- Kottman J.F.P., Glasvondsten uit de beerkelder van Cruydenborgh, in: *Westerbeem* 41, 1992, 210-226.
- Kottman J.F.P., Glas uit een Hasselter beerput, in: *Van huizen en huisafval in Hasselt*, red. M. Bartels, H. Clevis en F.D. Zeiler, Kampen 1992, 69-78.
- Schwarz, A., Die Bienwaldglashütte, in: *Pfälzer Heimat*. jrg. 43 heft 3. 1992, 109-117.

Maatverhoudingen

Hemmy Clevis

Op het eerste symposium in Nijmegen heb ik kunnen laten zien dat op grond van maatverhoudingen groepen Jacobakannen als aparte verzamelingen te onderscheiden zijn.

Eveneens lijkt het er op dat borden, kommen en kopjes op basis van bepaalde maatverhoudingen aparte groepen vormen.

Eén en ander is onderzocht in het streven om op basis van objectieve gegevens een voorwerp aan een bepaalde hoofdvorm toe te schrijven. Ik refereer nog even aan de hoofdvorm bord: een bord is een voorwerp dat een open vorm heeft, geen oren of stelen en geen schenklip. Dit betekent dat kom- of kopvormen zonder oor, steel of schenklip ook bord genoemd zouden kunnen worden. In het rijtje bord-kom-kop neemt de hoogte toe t.o.v. de maximale diameter.

Borden zouden die voorwerpen kunnen zijn indien ze bovendien nog beantwoorden aan de formule $\{(\emptyset \text{ rand} / \emptyset \text{ basis} + \text{hoogte})\} + \{(\emptyset \text{ basis} / \text{rand} + \emptyset \text{ hoogte})\} > 0,815$.

Indien de uitkomst $> 0,815$ is, is het voorwerp een kom of een kop.

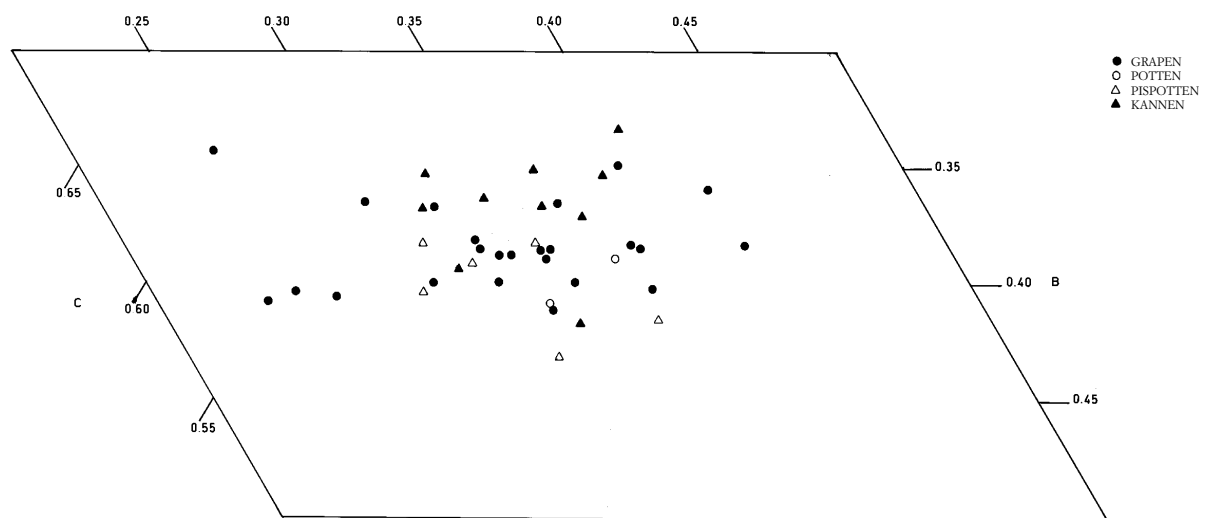
Ik heb in het afgelopen jaar geen tijd gehad om verder te werken aan het vormspectrum bord-kom-kop. Dit kost tijd.

Wel verkeerde ik deze maand in de gelukkige positie om 60 uur arbeid te laten uitvoeren aan het vormspectrum kom-grape-pot-pispot in het rood-, wit- en grijsbakkend aardewerk. Ik wilde weten of er binnen de maatverhoudingen van deze voorwerpen parameters zijn die de voorwerpen binnen de hoofdvorm onderscheiden van voorwerpen van een andere hoofdvorm. Het zouden gemakkelijk meetbare parameters moeten zijn. Dus niet bijvoorbeeld de "hellingshoek van de schouder".

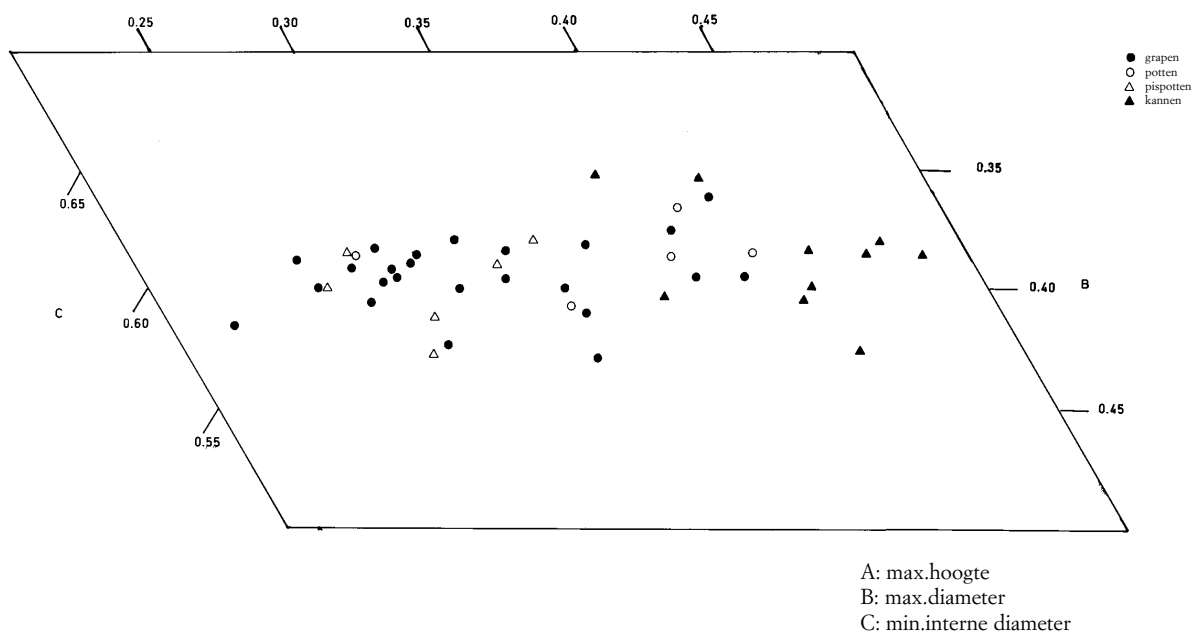
Ik heb gekozen voor de parameters hoogte, maximale diameter, diameter rand, en inwendige halsdiameter. De basis viel als parameter af, evenals de inhoud.

Vervolgens zijn voor de verschillende steden die gebruik hebben gemaakt van het

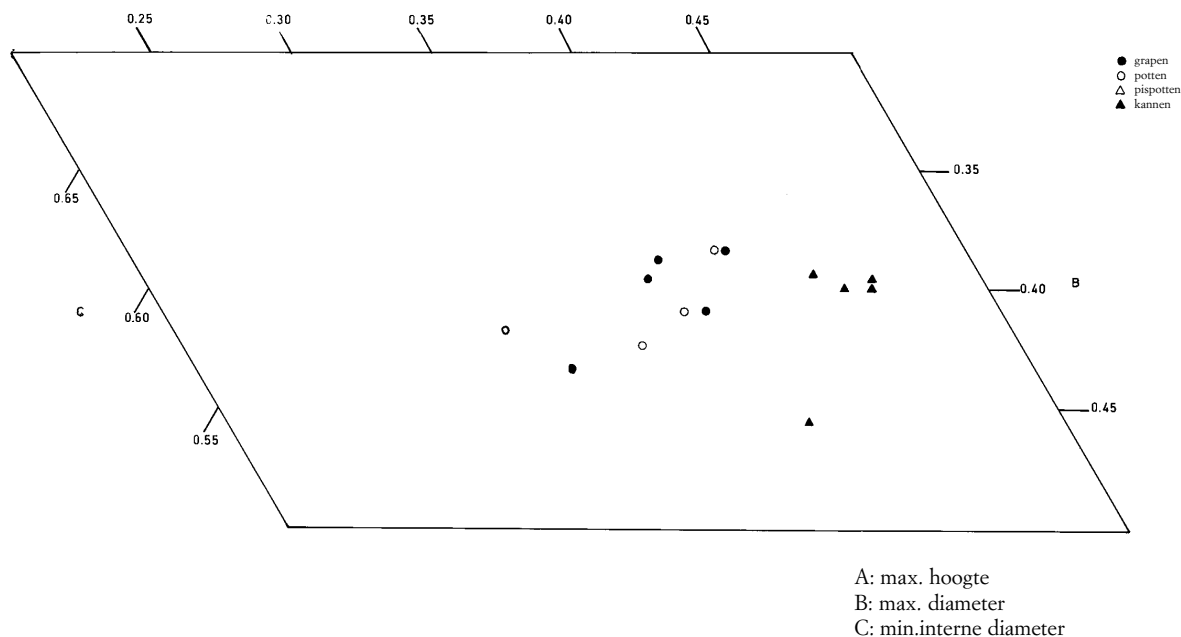
Deventer
Aardewerk: potten & kannen

Nijmegen
Aardewerk: potten & kannen

Amersfoort
Aardewerk: potten & kannen

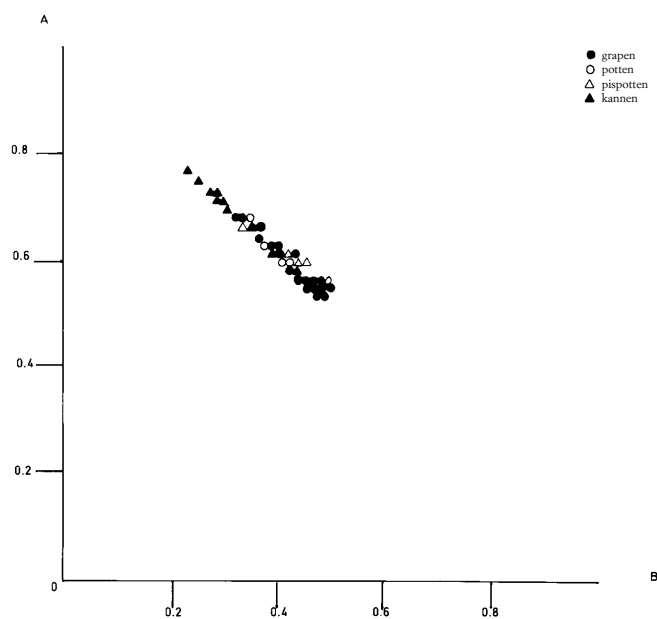

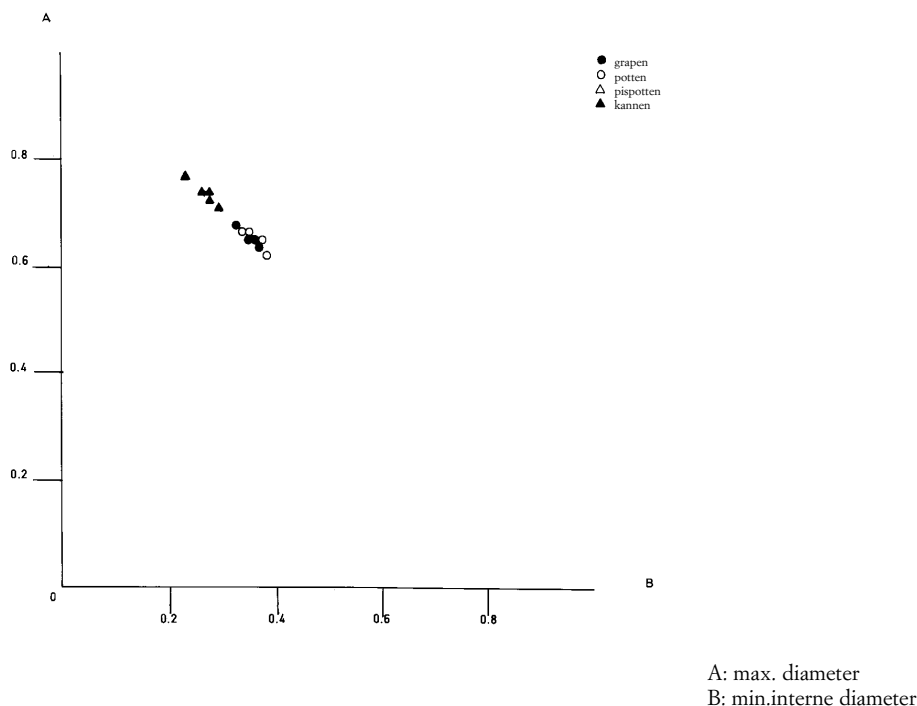
Deventer klassificatiesysteem driehoeksdigrammen gemaakt met als parameter $H \times \varnothing M \times \varnothing R$ en $H \times \varnothing M \times \varnothing$ Hals inw. Voor de tweedimensionale diagrammen is gekozen voor de parameters $\varnothing M \times \varnothing$ Hals inw. op basis van de maatverhouding.

Dan blijkt dat er op grond van al deze parameters, in de verschillende diagrammen tegenover elkaar uitgezet, geen duidelijk van elkaar te onderscheiden clusters van hoofdvormen ontstaan.

In Pottersvuren langs de Vecht maakt Bruyn niet alleen onderscheid tussen kookpotten (grappen met twee oren), kookkannen (grappen met één oor) en kannen, maar hij constateert ook een duidelijk onderscheid in de verhouding $\varnothing$ max. x $\varnothing$ hals inw. voor de kookpotten en de kannen. Dat is correct. Wel is het zo dat de kookkan (grape met één

Nijmegen:
Aardewerk: potten & kannen

oor) de éne keer bij de verzameling der kookpotten hoort en de andere keer bij de verzameling der kannen.

Bruyn had hier echter te maken met een heel klein aantal vormen van één specifiek centrum, vroeg in de late middeleeuwen. In latere tijden neemt niet alleen het vormen-spectrum toe, maar breidt het aantal (sub-)functies zich ook uit. Daarmee vloeien de vormen in elkaar over. In eerste instantie levert dit onderzoek dus een teleurstellend negatief resultaat op.

Kijken we naar het steengoed dan blijkt dat de groep der kannen-kruiken-flessen zich globaal van elkaar onderscheidt, maar dat er overlooptypen zijn. Het steengoed laat zich wat dat betreft beter onderscheiden dan het lokale roodbakken.

Wat kunnen wij hier nou mee?

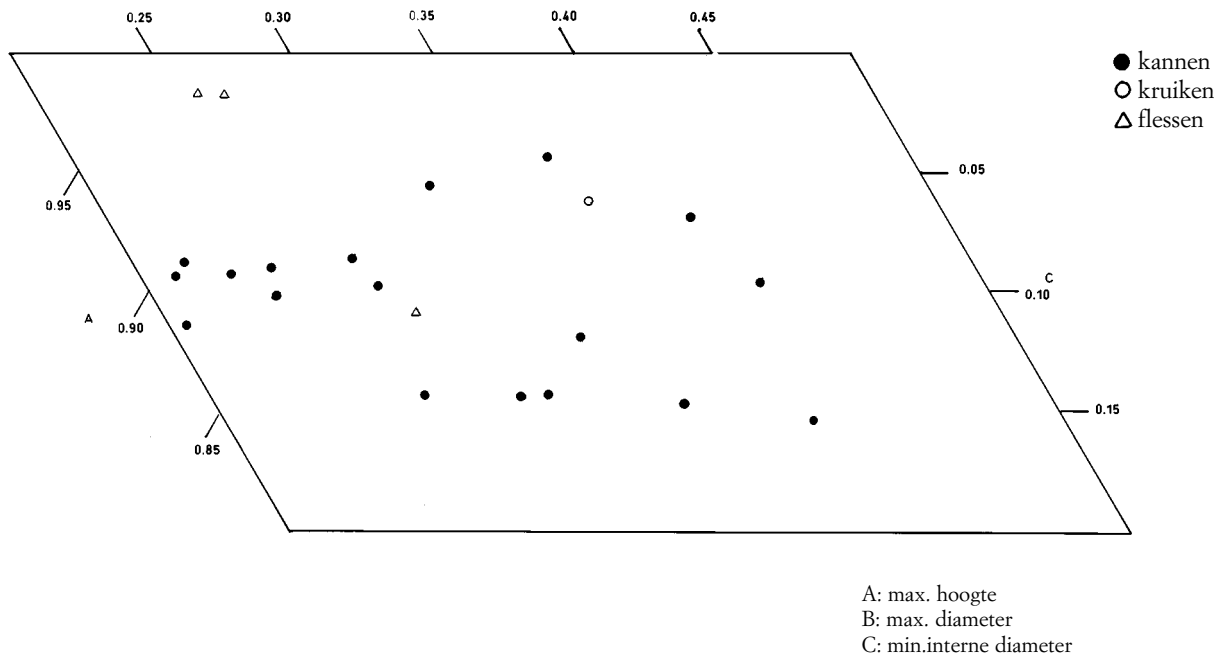
In de zoektocht naar zo objectief mogelijke omschrijvingen van hoofdvormen moeten we ons voor de groep der kannen/grappen/(pis-)potten in eerste instantie richten op de aanwezigheid van een aantal kenmerken en in de tweede plaats op visueel objectief waarneembare aspecten.

Ik stel daarom voor om allereerst die voorwerpen die een gesloten vorm hebben en drie pootjes een grape te noemen; dus geen onderscheid tussen kookkannen en kookpotten. Een randoorfragment zou anders van een kookkan of van een kookpot (grape) afkomstig kunnen zijn. Naast deze voorwaarden kan een grape één oor, twee oren of een steel hebben. Heeft de grape één oor of een steel, dan kan er eventueel een schenklip voorkomen. Op deze toevoegingen op de hoofdvorm kom ik straks nog even terug.

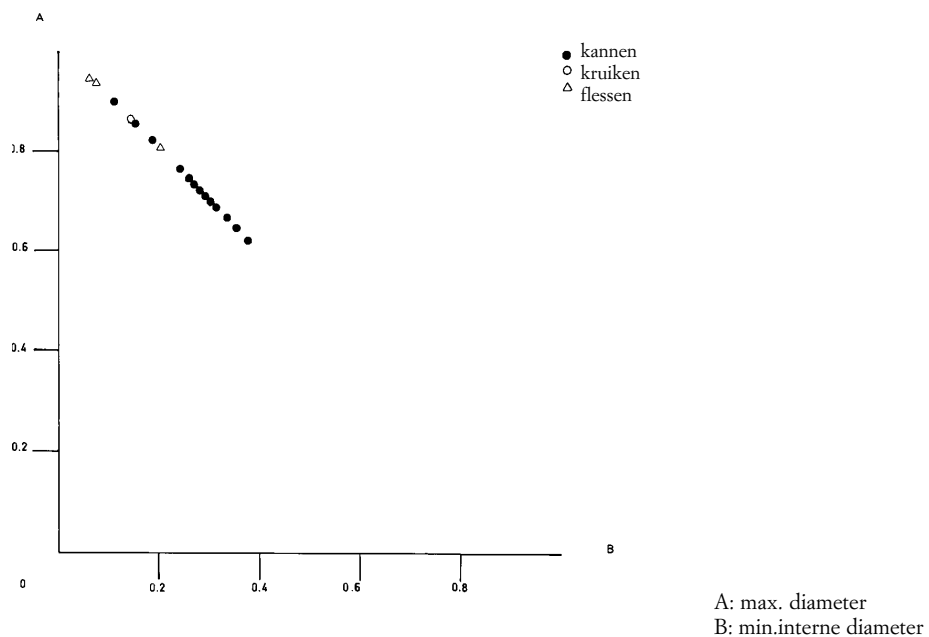
In eerste instantie is hiermee de groep van grappen uit de kan-grape-pispot- en potvormen gelicht. Een deel van de pispotten kunnen we ook uit de grote groep lichten: de gesloten vormen met één oor en een standring. Maar er is nóg een kenmerk.

Een pispot heeft in ieder geval géén schenklip. De kannen hebben in ieder geval altijd één oor en -meestal- een schenklip tegenover het oor. Kannen hebben nooit pootjes of een ziel. Potten kunnen géén, één of twee oren hebben, maar hebben nooit een schenklip,

Steengoed: kannen, kruiken & flessen

Steengoed: kannen, kruiken & flessen

pootjes of een ziel. Maar dan zijn we wat de toevoegingen betreft uitgepraat en moet er naar maatverhoudingen gekeken worden. Dan blijkt dat 14e en 15e eeuwse kannen zich nog relatief gemakkelijk laten onderscheiden van grappen en potten, maar daarna lukt dat niet meer. Pispotten uit deze periode hebben voor het overgrote deel nog een ziel. Later veel minder.

Dit betekent helaas dat het overloopgebied qua maatverhouding tussen de hiervoor besproken hoofdvormen erg groot is. De onderzoeker zal dan vaak gewoon een beslissing moeten nemen over hoe hij het voorwerp noemt.

Nu nog even terug naar de toevoegsels of addities aan een hoofdvorm. In de opzet voor de handleiding van het Deventer classificatiesysteem staat een hele lijst van oor-

en steelvormen. Dit zal uiteindelijk leiden tot een additieven-typologie. En het voorkomen van een bepaald type additief kan heel sterk periode, hoofdvorm-, of zelfs typegebonden zijn. Ik denk bijvoorbeeld aan de hoekige worstoren aan grappen of de nokoren van kachelpannen.

Omdat het Deventer klassificatiesysteem een evolutionair systeem is, gaat de ontwikkeling door. Nader onderzoek zal veel verfijningen opleveren.

Een middeleeuws pottenbakkerscentrum in Meckenheim, Bonn

Henning Stilke

Inleiding

Het is precies 100 jaren geleden dat K. KOENEN (1895) voor de eerste keer enige vondsten van de hoog- en laatmiddeleeuwse pottenbakkers in Meckenheim publiceerde. Hij heeft zelf nog grote hoeveelheden ovenafval op het terrein in het zuidelijk stadsdeel van Bonn gezien, waaruit maar enkele hele of opvallend mooie potten verzameld zijn. Een wetenschappelijk onderzoek heeft echter niet plaats gevonden en de pottenbakkerij was dan ook gauw weer vergeten. Meer dan zeventig jaren later, in 1968, trok de vindplaats in Meckenheim opnieuw de aandacht. Bij de werkzaamheden voor nieuwbouw op het terrein "Auf dem Wiesenpfad" zijn een pottenbakkersoven en een aantal afvalkuilen gevonden. Tijdens de bouwwerkzaamheden kon het "Rheinische Amt für Bodendenkmalpflege" een onderzoek van de oven en enkele afvalkuilen uitvoeren (Janssen 1975, 157 f.). Maar het aardewerk van deze opgraving werd niet onderzocht en daarom is de pottenbakkerij van Meckenheim niet bekend.

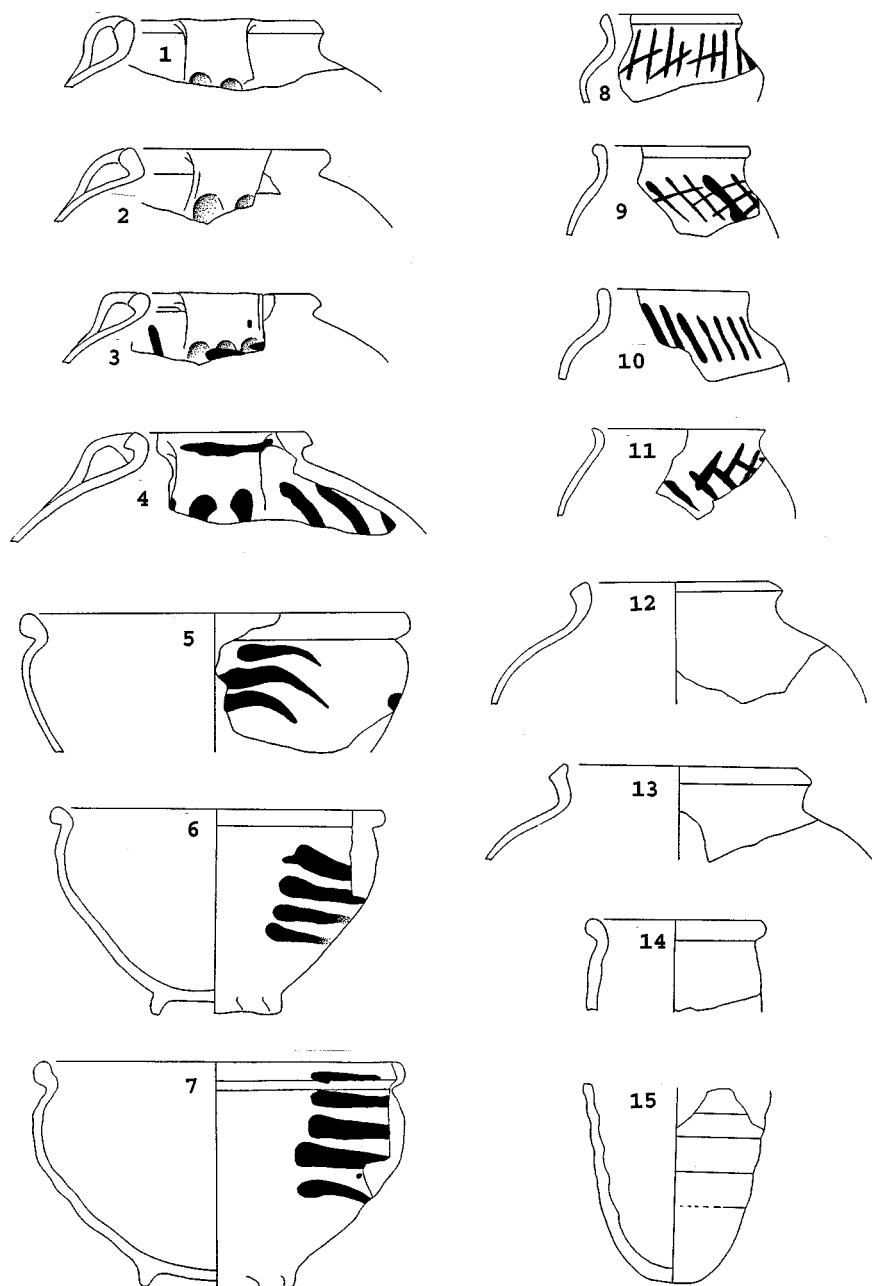
Vele pottenbakkerijen in het Rijnland hebben hun naam verbonden aan een bepaald soort aardewerk, bijvoorbeeld Pingsdorf, Paffrath, Elmpt of Siegburg. Meckenheim is echter een voorbeeld van een pottenbakkerij, die zijn naam niet aan bepaalde producten heeft gegeven. En dit verschil is ook het uitgangspunt voor het onderzoek van het Meckenheimer aardewerk. Centraal staan daarbij de vragen hoe de verhouding is tot de producten van de bekende pottenbakkerijen en welke betekenis het bedrijf in vergelijking met deze centra heeft gehad.

Pingsdorf-aardewerk

Een groot deel van de vondsten bestaat uit pingsdorf-aardewerk. Het baksel lijkt op het eerste gezicht sterk op het baksel van vondsten die uit het dorp Pingsdorf zelf afkomstig zijn. Een nadere bepaling van het zand waarmee het aardewerk verschaald is, toont echter dat de zandkorreltjes vaak rond de 1 mm groot zijn en daarmee boven de gemiddelde grootte liggen van het aardewerk uit Pingsdorf. Een opvallend kenmerk van het baksel vormen de rode korreltjes die door het fijn stampen van tegels ontstaan zijn en aan de klei toegevoegd werden. Bij het bakken in reducerende ovenomstandigheden werden deze korreltjes blijkbaar zwart. In enkele afvalkuilen zijn ook fragmenten van Romeinse tegels gevonden, die blijkbaar voor de magering van het aardewerk verwerkt zijn.

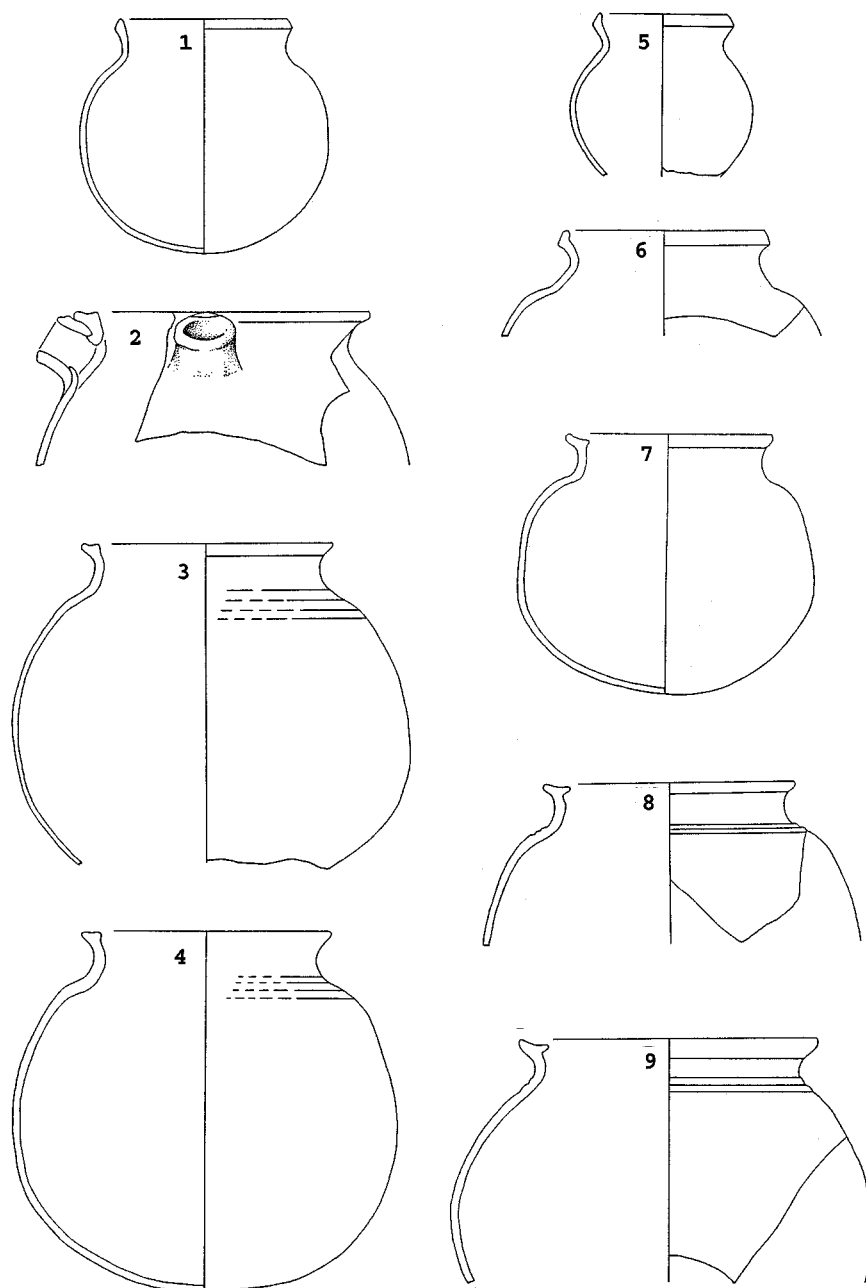
Het pingsdorf-aardewerk wordt meestal onderverdeeld naar kleur in een lichte en een donkere variant. Met het verschil in kleur hangt natuurlijk een verschil in baksel samen. Terwijl de lichte producten nog aardewerk zijn, hebben de donkere een gedeeltelijk gesinterd baksel en moeten dus als een soort proto- of bijna-steengoed beschouwd worden. Deze indeling naar licht en donker is ook in Meckenheim mogelijk, maar het is opvallend dat onder de lichte stukjes een groot gedeelte een roze of rode kleur heeft.

De vormen van het pingsdorf-aardewerk uit Meckenheim, tuitpotten, bakers, kogelpotten en kommen zijn alle goed bekend. Merkwaardig is echter, dat de meeste scherven van kommen afkomstig zijn. Maar dat kan ook een gevolg zijn van de min of meer toevallige selectie van de afvalkuilen. De kommen hebben gewoon een rond verdikt randprofiel en een konisch lichaam met een ronde schouder, waarop ornamenten van drie tot vijf strepen beschilderd zijn (afb. 1.5-7). Dezelfde kommen werden ook in Pingsdorf vervaardigd. Een ronde rand is daar echter niet gewoon. Ook bestaat de ver-

afb. 1
Meckenheim.
Pingsdorf-aardewerk.
Schaal 1:4.

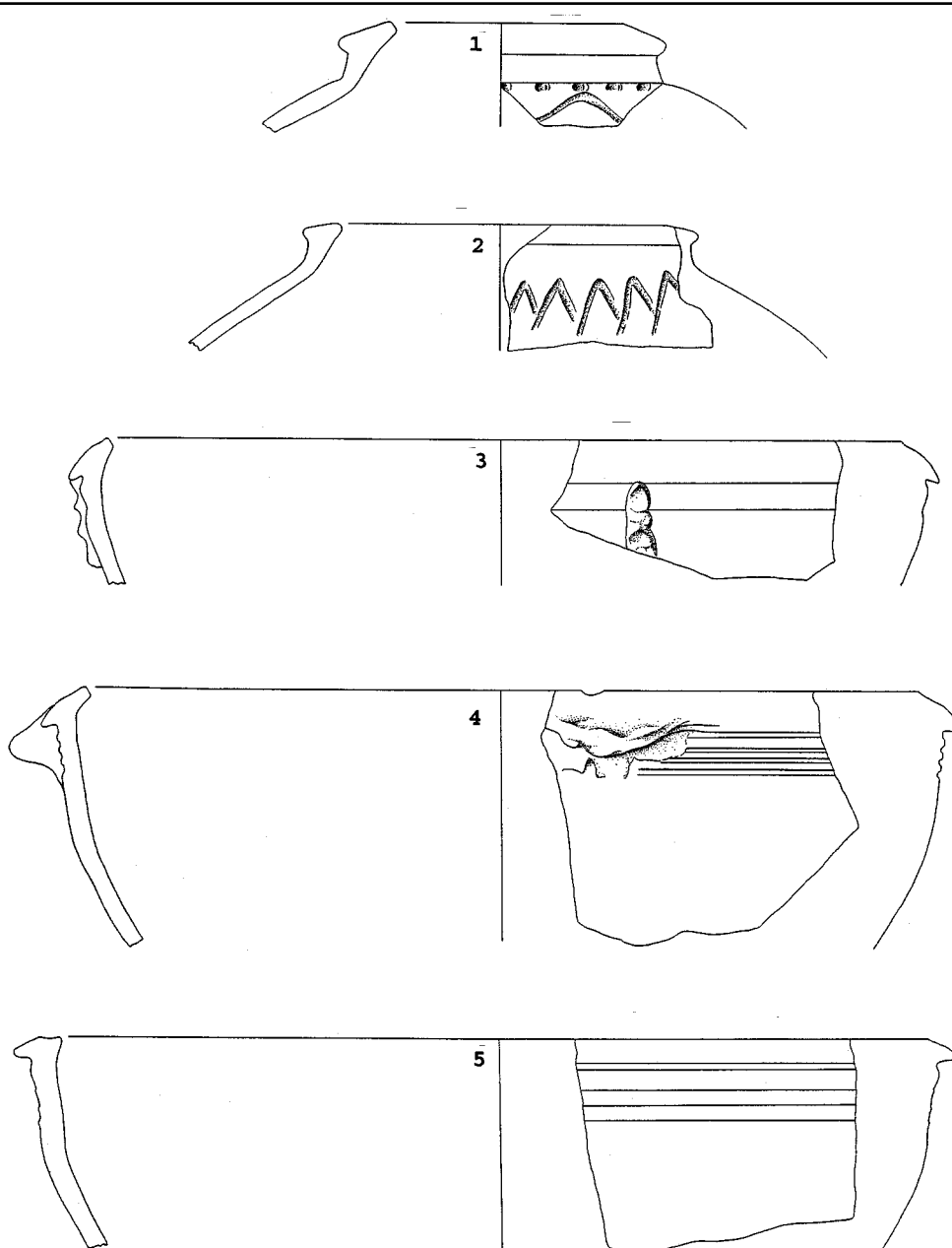
siering niet uit strepen maar uit golflijnen. Van de karakteristieke tuitpotten bestaat geen volledig exemplaar. Alle fragmenten vertonen de gebruikelijke vormen; toch wijst een detail naar een Meckenheimse bijzonderheid, want onder bijna alle oren zijn twee of drie vingerindrukken te zien (afb. 1.1-4). Verder zijn de oren nooit met rillen onderverdeeld. Bij de vormenrijkdom van het pingsdorf aardewerk horen in alle productiecentra kleine drinkbekertjes met beschildering onder de rand (afb. 1.8-11). Deze beschildering is in Meckenheim heel slordig uitgevoerd, wat niet uitsluitend een kenmerk voor deze pottenbakkerij is. Het lijkt echter een algemene tendens in de eindfase van het pingsdorf aardewerk te zijn. Een hoofdgroep vormen de gele kogelpotten met een naar buiten afgeschuinde rand (afb. 1.12-13). Deze kogelpotten werden in Meckenheim blijkbaar niet geschilderd. De laatste grotere vormengroep bestaat uit kacheltegels. Daarbij gaat het om ruw gedraaide potttegels, die een onregelmatig ronde bodem en een verdikte ronde rand hebben (afb. 1.14-15). Heel anders zien de gelijktijdige potttegels van het Pingsdorfcentrum eruit, met een vlakke bodem en een op de bovenzijde afgestreeken rand.

afb. 2
Meckenheim.
Blauwgrijs aardewerk (1-6)
en bijna-steengoed (7-9).
Schaal 1:4

Paffrath-aardewerk

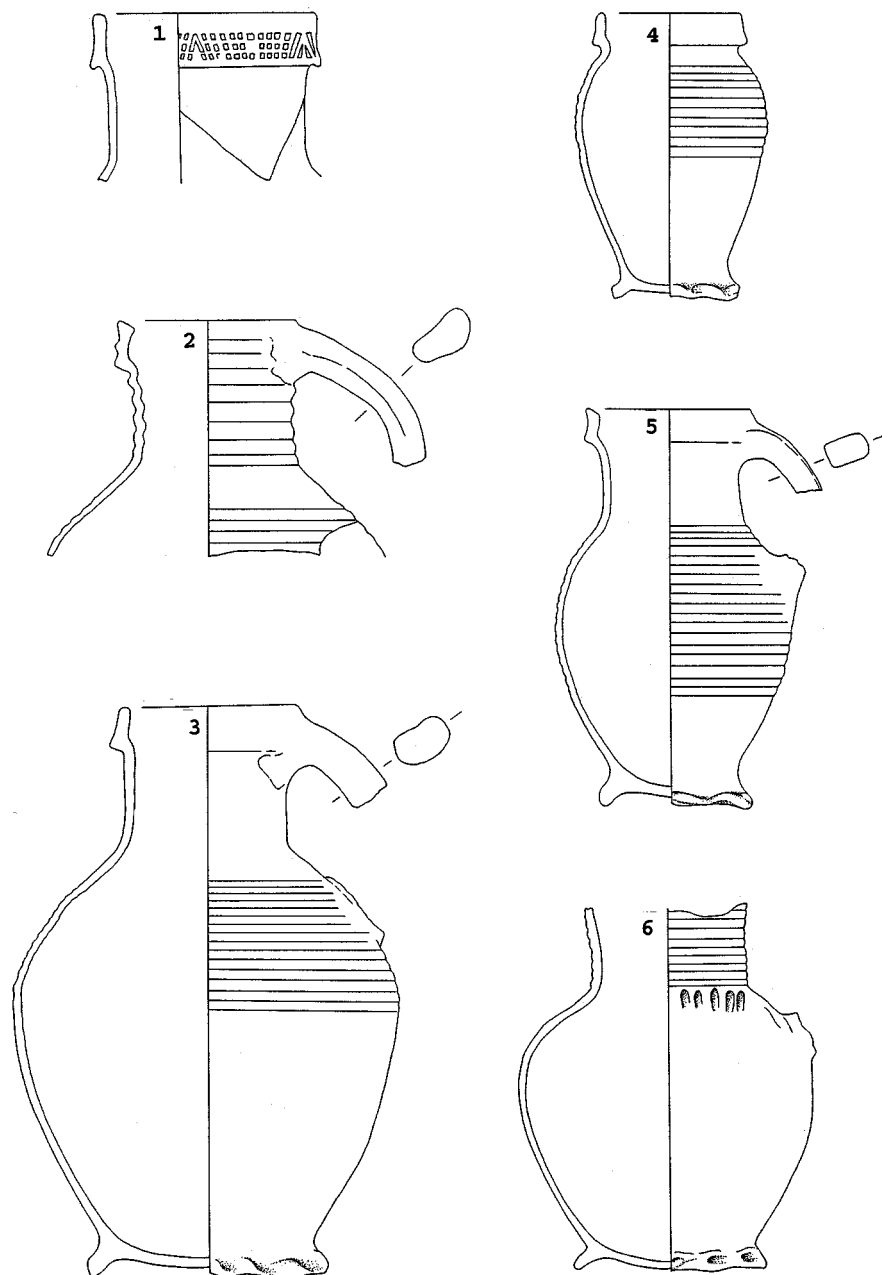
Naast de kogelpotten in het pingsdorf-aardewerk zijn kogelpotten vooral in blauwgrijs aardewerk vervaardigd. Het baksel is grijs tot witgrijs en zeer hard. Een karakteristiek kenmerk is de dikwijls zilverige tot metalige glans op het oppervlak en een gelaagde structuur. Op grond van deze kenmerken kan men de kogelpotten aan het zogenaamde paffrath-aardewerk toeschrijven (LUNG 1954/55). Er bestaat feitelijk ook nauwelijks een verschil tussen produkten uit Meckenheim enerzijds en Paffrath en Pingsdorf anderzijds, waar waarschijnlijk het meeste paffrath-aardewerk vervaardigd is. De randen hebben in alle centra dezelfde vormen. Het zijn in hoofdzaak twee randtypen, een driehoekige naar buiten afgestreken rand (afb. 2.1, 5-6) en een aan de bovenzijde vlakke of enigszins holle rand (afb. 2.2-4). Soms zijn de kogelpotten ook met een tuit voorzien. Een criterium, dat een onderscheiding mogelijk lijkt te maken, is echter de verschraling, want het baksel van het paffrath-aardewerk uit Meckenheim heeft ook iets grotere zandkorreltjes. En de rode korreltjes van fijn gemalen tegels zijn eveneens vaak te herkennen.

afb. 3
Meckenheim.
Blauwgrijs aardewerk
(Elmpter waar).
Schaal 1:4

Elmpter waar

Tot de hoofdgroep van het blauwgrijs aardewerk behoren ook enkele opvallend grote produkten: de enorme voorraadvaten en kommen, die gewoon aan het produktiecentrum van Elmpt en Brügggen toegeschreven zijn en daarom ook Elmpter waar genoemd worden. Het zijn precies dezelfde vormen als in Elmpt en Brügggen (Loewe 1963; Rech 1982); bij de voorraadvaten zijn dat zware afgeschuinde randprofielen, soms met vingerindrukken of een golflijn (afb. 3.1-2). En bij de kommen zijn dat ook zware randen, afgeschuind, met daaronder rillen en soms een ruwe greep (afb. 3.3-5). Qua vorm bestaat dus geen verschil tussen produkten uit Elmpt en Meckenheim. Aan de hand van het baksel is daarentegen weer een onderscheiding mogelijk. Het aardewerk uit het centrum van Elmpt heeft steeds een heel fijn homogeen baksel met een lichte kern en een gelijkmatig donker grijs oppervlak. In het baksel van het "elmpter-aardewerk uit Meckenheim zijn daarentegen grotere zandkorreltjes te herkennen. Ook is het baksel niet homogeen, maar heeft het net als het paffrath-aardewerk een gelaagde structuur. Soms zijn ook rode korreltjes aanwezig of het baksel heeft een licht rode kleur.

afb. 4
Meckenheim.
Bijna-steengoed.
Schaal 1:4

Bijna-steengoed

In de afvalkuilen komen Elmpster vormen niet met pingsdorf-aardewerk voor; zij werden samen met proto-steengoed gevonden. En dat zijn ook de jongste vondsten uit Meckenheim. De kleur van het proto-steengoed is meestal grijs tot bruingrijs, hoewel ook gele en oranje varianten voorkomen. Het baksel is gedeeltelijk gesinterd, maar vertoont nog duidelijk een verschraling. Opmerkelijk is dat ook deze groep nog vaak een gelaagde structuur van het baksel heeft.

De vormenrijkdom beperkt zich vooral tot schenk- en drinkgerei, zoals kannen en bekers. De ten dele zeer grote kannen stemmen overeen met het Rijnlandse materiaal uit de 13e eeuw (afb. 4.3). De soms betrekkelijk gecompliceerde randprofielen zijn karakteristiek voor de Rijnlandse produkten (afb. 4.2). Weliswaar komen nooit verdikte of driehoekige randprofielen voor, die zo karakteristiek zijn voor de kannen uit Siegburg (Beckmann 1975, Taf. 15-24). De versiering bestaat uit radstempeldekor (afb. 4.1), dat ook in Siegburg en andere centra toegepast werd, en verticale indrukken (afb. 4.6), die daarentegen meer specifiek voor Meckenheim lijken te zijn. Een andere kan

met een korte hals en twee oren is van gelijksoortige kannen uit bijvoorbeeld Siegburg nauwelijks te onderscheiden. Hetzelfde geldt ook voor twee soorten bekertjes, een kogelpot-vorm met eenvoudige steile rand en een iets slankere vorm met driehoekig randprofiel (afb. 4.4). Tenslotte is ook voor het proto-steengoed nog een groep van kogelpotten te vermelden. Daarbij gaat het om vormen, die van het paffrath-aardewerk bekend zijn. De bovenzijde van de vlakke of enigszins holle randen is nu echter meestal duidelijk langer (afb. 2.7-9).

Betekenis van de pottenbakkerij in Meckenheim

Het wordt duidelijk dat de produkten uit Meckenheim aansluiten aan de hoofdlijnen van de keramiekproductie in het Rijnland. Alle aardewerksoorten en vormen zijn goed bekend en zullen als zij niet nader bekeken worden aan een van de grote pottenbakkerijen in het Rijnland toegeschreven worden. Een nauwkeurige bestudering heeft echter aangetoond dat er een verschil bestaat in het baksel en in bepaalde vormen en versiering tussen het aardewerk dat in Meckenheim vervaardigd werd en het aardewerk uit de grotere centra in het Rijnland. Het baksel is meestal iets grover verschaald, heeft een opvallend bijmengsel van rood tegelgruis en vertoont opmerkelijk vaak een gelaagde structuur. In het algemeen ontstaat daardoor de indruk van iets grover aardewerk, dat misschien een beetje minderwaardig lijkt.

Welke betekenis de pottenbakkerij in Meckenheim in en buiten het Rijnland heeft gehad, blijkt uit een vergelijking met Rijnlandse produkten uit de nederzettingen. Het is bekend, dat het aardewerk uit het Rijnland op grote schaal via de Noordzee tot Scandinavië werd uitgevoerd en soms een aanzienlijk aandeel van het aardewerk in enkele handelsplaatsen uitmaakt. Een onderzoek van vormen, versiering en baksel van vondsten van enkele noord-europese nederzettingen bewijst, dat deze alleen uit de grote centra afkomstig zijn. Een goed mineralogisch onderzoek van het pingsdorf-aardewerk uit Emden ondersteunt deze vaststelling, want alle produkten blijken uit het dorp Pingsdorf zelf afkomstig te zijn. Ook een onderzoek van het aardewerk uit enkele nederzettingen in het Rijnland geeft nauwelijks aanwijzing voor het gebruik van aardewerk, dat in Meckenheim geproduceerd werd. De Meckener produkten komen waarschijnlijk alleen maar voor in het directe ommeland van Meckenheim. Daar is echter tot nu toe weinig onderzoek van nederzettingen uitgevoerd. Het zijn maar enkele vindplaatsen in een omtrek van tien of twintig kilometer, waar aardewerk in kleine hoeveelheden verzameld is, dat gedeeltelijk uit de pottenbakkerij in Meckenheim afkomstig lijkt te zijn. (Janssen 1975, 138 ff. Taf. 56-57). Meckenheim blijkt dus een voorbeeld van een regionale pottenbakkerij, die met kleine afwijkingen het karakteristieke Rijnlandse aardewerk voor eigen behoefte van de plaatselijke bevolking vervaardigd heeft.

Literatuur

- Beckmann, B., 1975: Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse 1. *Rheinische Ausgrabungen* 16. Bonn.
- Janssen, W., 1975: Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand. *Beihfte der Bonner Jahrbücher* 35. Köln, Bonn.
- Koenen, K., 1895: *Gefässkunde der vorrömischen, römischen und fränkischen Zeit in den Rheinlanden*. Bonn.
- Loewe, G., 1963: Mittelalterliche Kugeltöpfe und andere "rheinische blaugraue Ware" aus Brüggem, Kr. Kempen-Krefeld. *Alt-Thüringen* 6, 570-588. Weimar.
- Lung, W., 1954/55: Die Ausgrabungen nachkarolingischer Töpferöfen in Paffrath, Gemeinde Bergisch Gladbach, Rheinisch-Bergischer Kreis. *Bonner Jahrbücher* 155/156, 355-371. Bonn.
- Rech, M., 1982: Mittelalterliche Keramik der Töpfereien um Elmpt und Brüggem aus der Sammlung Franz Janssen, Brüggem. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 10, 147-169. Bonn.

Grenzen aan de groei van de Bergse potmakersnijverheid

Poging tot het identificeren van de 17e- eeuwse concurrent

Gerrit Groeneweg

Vanaf de dertiende eeuw is Bergen op Zoom het centrum van een bloeiende potmakersnijverheid. Omstreeks 1400 vestigen zich een aantal nieuwe potmakers in Bergen op Zoom. Zij zijn afkomstig uit het huidige Zeeuws-Vlaanderen en uit België.

Vanaf 1435 vormen zij een gilde met een eigen keure. In de vijftiende en zestiende eeuw telde Bergen op Zoom een zeven-tal potterijen. De produktie was voor een deel gericht op verder gelegen afzetgebieden, die per schip bereikbaar waren: Zeeland, Noord-Holland en wellicht ook Engeland.

Men streefde primair naar kwalitatief hoogwaardig potgoed, dat door een vergaande efficiëntie in grote hoeveelheden geproduceerd kon worden. Door de efficiënte werkwijze bleef het assortiment beperkt (het gilde schreef voor wat geproduceerd mocht worden). Voor het aanbrengen van (arbeidsintensieve) decoraties op het gebruiks aardewerk was in Bergen op Zoom in principe geen plaats.

Aanvankelijk bestond er in Bergen op Zoom nog geen eenheid in de vormgeving van het aardewerk. Ieder draaide het potgoed, zoals hij dat ooit in of buiten Bergen op Zoom had geleerd en zelfs binnen één bedrijf worden door diverse draaiers kookpotten gemaakt met verschillende vormgevingen. Tot circa 1600 verschilt de vormgeving van het Bergen op Zoomse aardewerk niet wezenlijk van hetgeen elders in west- of midden-Nederland wordt geproduceerd.

De zeventiende eeuw: vernieuwing en expansie

Met de aanvang van de zeventiende eeuw treden er een aantal ingrijpende wijzigingen op bij produktie en producenten in Bergen op Zoom. Door oorlogshandelingen en Reformatie zijn sommige pottenbakkersfamilies van het toneel verdwenen, terwijl ex-soldaten en anderen, komend van elders in ons land, in de Bergse potmakersnijverheid een nieuw bestaan proberen op te bouwen.

We zien na 1600 bovendien dat plotseling de één-orige grape, de kookkan, na een afwezigheid van twee eeuwen, weer deel uitmaakt van het assortiment.

Een belangrijke vernieuwing is ook het streven naar een uniforme en duidelijk herkenbare eigen vormgeving.

Het aantal pottenbakkerijen en ook de export van het potgoed vanuit Bergen op Zoom neemt na 1600 fors toe. Tussen 1631 en 1650 bedraagt het aantal potterijen vermoedelijk al achttien, in 1653 negentien, een getal dat later zelfs tweeëntwintig zou gaan bedragen (1).

Uniformiteit

Eén van de meest belangrijke gebeurtenissen na 1600 is het realiseren van een specifiek Bergs produkt, uniform en duidelijk als zodanig herkenbaar.

De nieuwe en herkenbare vormgeving komt duidelijk tot uitdrukking bij de bak- en steelpannen, maar is het meest karakteristiek bij de grappen en kookkannen (2).

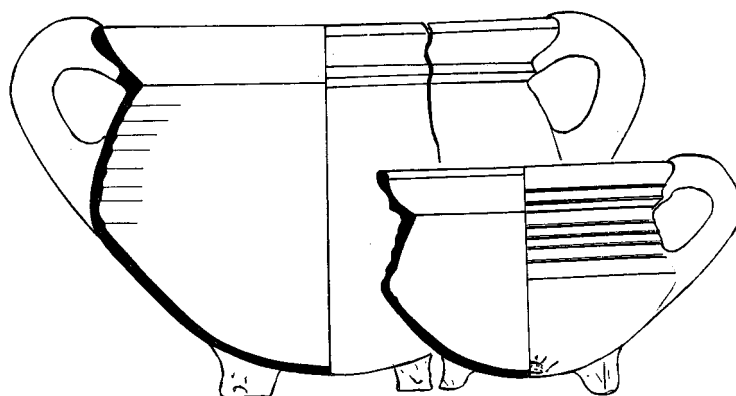
De basis voor de nieuwe vorm ontstaat in Bergen op Zoom aan het begin van de zestiende eeuw. Naast de dan traditionele grappen met een trechtervormige, rechte

mondrand, zien we dan ook grappen verschijnen met een wat fraaier afgewerkte, geprofileerde rand. Die rand bestaat dan uit twee min of meer even grote, vrij grove horizontale ribbels (3). Deze nieuwe vormgeving is overigens nog helemaal niet specifiek voor Bergen op Zoom en wordt ook elders in Nederland toegepast. Omstreeks 1550 is overigens minder dan 18% van de Bergse grappen met zo'n geprofileerde mondrand uitgevoerd.

Tegen het einde van de zestiende eeuw worden nagenoeg alle grappen met een geprofileerde rand uitgevoerd. Het bovenste deel van de geprofileerde rand wordt omstreeks 1600 hoger en vlakker, terwijl de onderste ribbel hoekiger wordt (4).

Tot en met de eerste decennia van de zeventiende eeuw ontmoeten we nog tal van variaties op dit principe, maar vanaf circa 1625 is er sprake van een ver doorgevoerde uniformiteit van het randprofiel van de Bergse kookpotten, die zich tot na 1900 weet te handhaven: een convex-trechtersvormige rand met aan de basis daarvan een forse, hoekige ribbel. De pot zelf is min of meer kogelvormig en de oren zijn in doorsnede rond.

Tot op heden beschikken we over geen enkele aanwijzing dat pottenbakkers buiten Bergen op Zoom deze specifieke vormgeving imiteerden.

*Afb. 1
Bergen op Zooms potmakers-afval 1638-
1651. Grape en kookkan, roodbakkerend
loodglazuur aardewerk.*

Afzetgebieden

In de zeventiende eeuw wordt het Bergse aardewerk in grote hoeveelheden verscheept naar met name Zierikzee, Alkmaar, Haarlem, Gouda en Amsterdam (5).

Voor al Amsterdam is een belangrijk afzetgebied en van daaruit wordt het weer verder getransporteerd. Later nemen ook turfschepen uit Groningen en Friesland als retourvracht Bergen op Zooms potgoed mee naar het noorden.

Voor verdere verspreiding van het Bergse gebruiks-aardewerk laten de archiefbronnen ons in de steek. Maar we mogen verwachten, dat in Amsterdam veel Bergs aardewerk opnieuw werd verscheept en via de Zuiderzee verder werd getransporteerd, stroomopwaarts de Gelderse IJssel op, of richting Waddenzee, of met VOC-schepen verder het zeegat uit (6). Dankzij de karakteristieke vormgeving van de Bergse grappen en kookkannen kunnen we met behulp van de schaarse publikaties van zeventiende-eeuwse bodenvondsten een deel van dat materiaal openen. Zo komen we de typisch Bergse vormgeving tegen tussen beerputvondsten uit Schermerhorn, Groningen, Bourtange, Deventer, Kampen en in een scheepswrak in Oostelijk Flevoland op 7 km ten noorden van Nijkerk (7). Zelfs op Spitsbergen is zeventiende eeuws aardewerk aangetroffen dat qua vormgeving identiek is aan de produkten uit Bergen op Zoom (8). Bergs aardewerk kunnen we dan ook buiten Bergen op Zoom zelf vooral in Noord-Holland aantreffen en op die plaatsen elders in en buiten Nederland, van

waaruit een geregeld scheepvaartverkeer met Bergen op Zoom (turfschippers) of met Amsterdam werd onderhouden.

Plaatsen of streken binnen dat areaal die zelf in hun behoefte aan aardewerk konden voorzien (mogelijke voorbeelden zijn Leiden en Friesland) wisten het Bergse produkt wellicht buiten de deur te houden.

Concurrentie buiten de stadspoort

Gedurende de zomer en het najaar van 1978 is door een aantal vrijwilligers een onderzoek ingesteld naar de ondergrond van de toen juist gesloopte weeshuizen aan de Blauwstraat in Steenbergen (9).

Steenbergen (N.-Br.) ligt circa 15 kilometer ten noorden van Bergen op Zoom.

Uit archiefgegevens was ons bekend, dat zich ter plaatse een laat-middeleeuws Gasthuis had bevonden. Bij de eerste proefsleuf legde de ingehuurd graafmachine direct al een imposant stuk fundering bloot en bracht deze bovendien een hoeveelheid veertiende en zeventiende-eeuwse potscherven naar boven.

De fundering bleek het restant te zijn van de kapel van het Gasthuis. Die kapel werd kort na 1650 verbouwd tot magazijn en woning van de “commies van ‘s lands magazijnen”. Bij deze woning behoorde een gemetselde beerput ter hoogte van de keuken en een kleine gegraven afvalkuil ter hoogte van de “meidenkamer”. In beide putten bevond zich een grote hoeveelheid aardewerk, daterend uit respectievelijk het derde kwart en de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Tussen dat materiaal bevond zich onder andere een groot aantal slibversierde schotels. Dergelijke schotels zijn bekend uit Oosterhouts pottenbakkersafval: in Bergen op Zoom zijn ze nooit geproduceerd.

We troffen in Steenbergen slechts één voorwerp aan, een kookkan, in de typische Bergen op Zoomse uitvoering. De vormgeving van al het andere materiaal, met name van de kamer- en kookpotten, was totaal verschillend van hetgeen de Bergse potmakers toen produceerden.

Bij die afwijkende vormen kunnen twee hoofdgroepen worden onderscheiden:

1. (Kamer-)potten met een lage, wijd uitlopende trechtervormige gladde buik. Deze buik eindigt van boven in een scherpe richel, waar de wand overgaat in de bijna cilindervormige schouder. De schouder is geheel met draairibben versierd. Het verticaal geplaatste oor is in doorsnede boonvormig. Dergelijke potten kunnen zowel uit roodbakkende als uit witbakkende klei zijn vervaardigd (10).

Dit type kamerpot is van tal van plaatsen uit ons land bekend, maar is in het kader van deze studie niet van belang en wordt hier verder buiten beschouwing gelaten.

2. Kamerpotten en grappen die de volgende in het oog lopende gemeenschappelijke kenmerken bezitten (zie afb. 2):

- de buik eindigt van boven in een ribbel of kleine insnoering;
- midden op de schouder bevindt zich een zware, afgeronde ribbel;
- de ruimte tussen de beide ribbels is glad en licht welvend;
- behalve een geprofileerde mondrand vertoont het voorwerp verder geen geaccentueerde draairibben of andere versieringen;
- de pot is breder dan hoog en is meestal uit oranje-geel tot donker rood bakkende klei vervaardigd (11);
- het oor is in doorsnede eveneens boonvormig en naar boven spits opgeknepen.

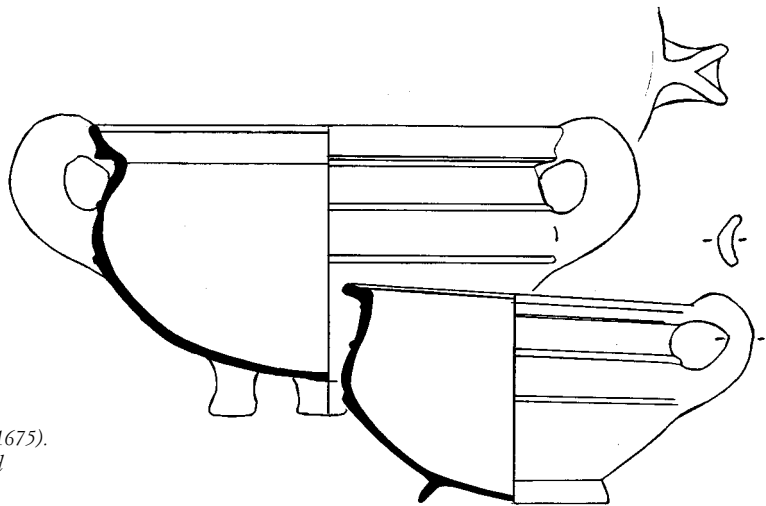
De hoofdvorm van dit aardewerk is mogelijk ontleend aan metalen vaatwerk waarvan het lichaam is opgebouwd uit drie horizontale segmenten, van elkaar gescheiden door een opvallende naad.

Zoals reeds is opgemerkt, zijn geen van beide aardewerk-typen uit Bergen op Zoom afkomstig. Het is hier het tweede type, waarvoor wij uw speciale aandacht vragen.

Omdat dit type een aantal bijzonder opvallende kenmerken vertoonde, leek het ons interessant om te proberen na te gaan, uit welk productie-centrum dit afkomstig zou kunnen zijn.

In Steenberghe zelf is in de zeventiende eeuw geen enkele pottenbakker werkzaam: al het potgoed moest van elders worden aangevoerd. Het verbaasde ons, dat een kleine stad als Steenberghe, gelegen op nauwelijks 15 kilometer afstand van Bergen op Zoom en zowel over land als over water vanuit Bergen op Zoom uitstekend bereikbaar, haar gebruiks aardewerk kennelijk niet uit dat nabij gelegen en vermaarde pottenbakkerscentrum betrok. Steenberghe ligt noordelijk van Bergen op Zoom. Oostwaarts, op zo'n 8 kilometer afstand, ligt de stad Roosendaal. En ook daar troffen we dat typische aardewerk aan, dat we uit Steenberghe kenden (12). En ook daar ontbreekt het Bergse potgoed.

Blijkbaar weet de concurrent van het Bergse aardewerk in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn afzetgebied tot nagenoeg voor de stadspoorten van Bergen op Zoom uit te breiden.

Afb. 2
Grape (1650-1700) en kamerpot (1650-1675).
Bodemvondst Steenberghe, roodbakkerend
loodglazuur aardewerk

Onze aandacht richt zich dan ook op de producent van dat aardewerk ongetwijfeld een geduchte concurrent voor het Bergse potmakersgilde.

Dankzij de typische vormgeving van dat concurrerende potgoed kunnen we dit direct als zodanig herkennen. Een kort onderzoek naar gepubliceerde vondsten van zeventiende-eeuws aardewerk leert ons, dat dit type behalve in Steenberghe en Roosendaal ook te voorschijn kwam in Den Haag, Delft, Ooltgensplaat, Dongen, Breda, Tilburg, Eindhoven, Nijmegen en mogelijk zelfs in Norwich aan de Engelse oostkust (13). De concurrent beheerste blijkbaar de aardewerk-markt in een groot deel van de provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant. Dat wil niet zeggen dat binnen dat gebied in de zeventiende eeuw in het geheel geen Bergs aardewerk wordt gebruikt, maar als afzetgebied heeft het voor Bergen op Zoom vrijwel geen betekenis. Eerst ten noorden van dat gebied, in Gouda en verder noordwaarts, weet Bergen op Zoom een belangrijk marktaandeel te verwerven.

We mogen ervan uitgaan, dat het Bergse potmakersgilde in het verleden (tevergeefs?) getracht heeft haar afzetmogelijkheden dichterbij eigen huis uit te breiden.

Maar waar toch ligt de plaats van herkomst van dat succesvolle vreemde potgoed, wie is dan toch die geduchte concurrent?

De concurrent in beeld

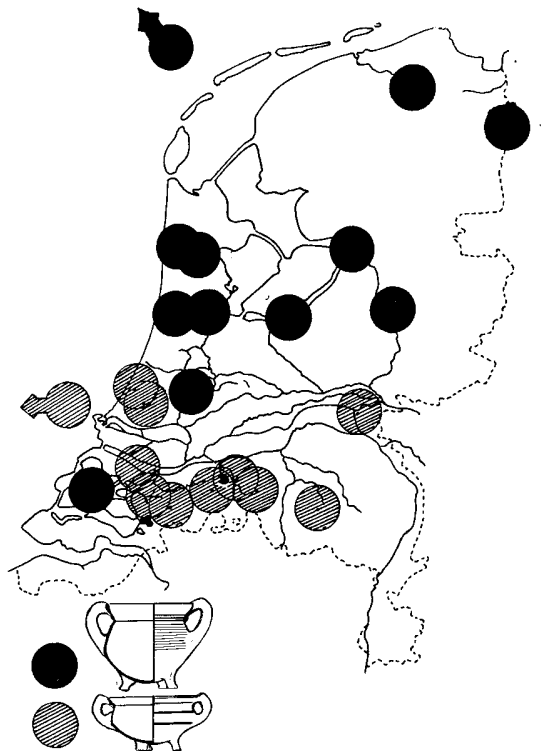
Vanaf het moment dat Bergen op Zoom haar produktie vergroot, doen zich de eerste conflicten voor met concurrerende pottenbakkers elders in ons land.

Zo constateert het gilde in 1627, dat Pieter Henricks van der Heijden, “horologiemaecker” (!) van professie, potten uit Gouda laat komen en deze in Bergen op Zoom verkoopt. Het Goudse aardewerk was - zo blijkt uit de archiefbronnen - uitsluitend een bedreiging voor de broodwinning van vooral de oudere Bergse potmakers. Want zij richtten zich ook op de lokale detailhandel. Tegen het Gouds zelf bestaat blijkbaar geen bezwaar, maar wel tegen het feit dat een buitenstaander deze binnen de stad verkoopt.

Massale export naar Noord-Holland is dan een nieuwe activiteit met nieuwe uitdagingen voor jonge ambitieuze potmakers. Men hoor je over concurrentie (nog) niet klagen (14).

Naast dat Gouds onderscheidde men in 1926 in Bergen op Zoom ook Hollands, Hessels en Oosters aardewerk.

Het is niet duidelijk of men met “Oosters” het Oosterhouts aardewerk bedoelde, of dat we hierbij moeten denken aan materiaal uit verder oostwaarts gelegen contreien, uit het Rijnland bijvoorbeeld.

Afb. 3
Vindplaatsen van 17e eeuwse aardewerk type “Bergen op Zoom”
(zwart) en van het type “Oosterhout?” (gearceerd).

Opvallend is, dat men naast “Gouds” ook “Hollands” aardewerk onderscheidt. We hebben de indruk, dat het “Gouds” een wat afwijkend produkt is, dat niet zo zeer een gevaar vormde voor het Bergse aardewerk, maar veeleer een aanvulling vormde op het beperkte assortiment dat men in Bergen op Zoom produceerde (15). Iemand die zich toeleegde op transport en verkoop van Hollands aardewerk was Louweris van Bloomendaal, van 1636 tot 1655 potschipper in Delft. Zijn handelsvoorraad omvatte in 1655 ondermeer Hollandse potten. Zijn koopwaar “van alrehande aerderwerck” betrok hij vooral uit Delft, Rotterdam en Dordrecht (16). Wellicht is “Hollands” een verzamelnaam voor gewoon gebruiksaardewerk zoals dat door pottenbakkers in de verschillende Zuidhollandse steden werd vervaardigd.

Met de expansie van de Bergse potmakers-nijverheid neemt ook de concurrentie toe.

En tegen het einde van de zeventiende eeuw zijn de grenzen van de groei echt bereikt. In die “swaere en neeringhlooze tijden” rond 1700, wordt hun afzet steeds meer door de concurrentie belemmerd. De oorzaak daarvan zouden de potmakers in Holland, Zeeland en Friesland zijn, terwijl kort daarvoor (!) ook in Oosterhout pottenbakkerijen zouden zijn opgericht (17). We beschikken over geen enkele aanwijzing, waaruit blijkt dat Zeeuwse pottenbakkers een afzetgebied hadden, dat zich tot buiten hun regio uitstrekte. Het is evenmin waarschijnlijk dat de tot Brabant en Zuid-Holland beperkte aardewerkvormen uit Friesland afkomstig zijn. Onze concurrenten bevinden zich dus hetzij in Holland, hetzij in Oosterhout.

Hollandse pottenbakkers: Delft, Dordrecht en Rotterdam

Nergens worden meer voorbeelden van ons concurrerend potgoed gevonden als in Delft. Het komt daar zelfs zo frequent voor, dat de indruk bestond, dat dit van een lokale nijverheid afkomstig moest zijn (18). En schenkt niet de “Keukenmeid” op het beroemde schilderij van Jan Vermeer de melk in een grape met onmiskenbaar de vormgeving van ons concurrerende model? (19)

Delft kende in de zeventiende eeuw een florerende pottenbakkersnijverheid en bovendien ligt deze stad centraal binnen het verspreidingsgebied van het concurrerende potgoed in Zuid-Holland. Dankzij het frequente scheepvaartverkeer tussen Delft en Dordrecht kunnen Oosterhoutse en andere schippers in Dordrecht het Delftse potgoed op hun schepen overslaan en via tal van rivieren, riviertjes en turfkanalen hun handelswaar in nagenoeg de gehele provincie Noord-Brabant afzetten. Toch is het niet waarschijnlijk, dat Delft alleen in staat is geweest om zo’n groot afzetgebied in stand te houden.

De oudste voorbeelden van ons concurrerende potgoed dateren wellicht nog uit het einde van de zestiende eeuw (20). Maar de meeste vondsten dateren van omstreeks het midden tot ver in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het aantal pottenbakkerijen in Delft toont het omgekeerde beeld, met een hoogtepunt rond 1630 (7 stuks), waarna al snel een forse daling optreedt, 5 in 1638, 4 in 1655 en 2 in 1670 (21).

De reden van de teloorgang van de Delftse potmakersnijverheid moet wellicht gezocht worden in de sterke groei van die bedrijfstak in het Brabantse Oosterhout, doch daarover straks meer.

Helaas beschikken we over onvoldoende informatie over omvang, productie en afzetmarkten van de andere Zuidhollandse productiecentra (Rotterdam, Dordrecht).

Van Dordrecht weten we, dat daar in 1649 een pottenbakkersgilde bestaat (22).

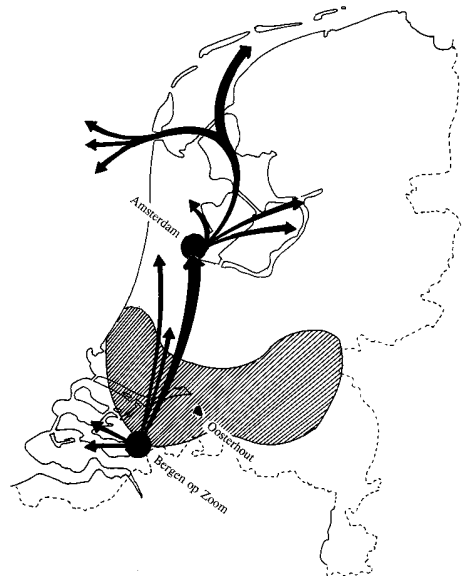
Van de acht pottenbakkers die Rotterdam aan het begin van de zeventiende eeuw telde, was er rond 1700 niet een meer over (23). Vooralsnog zijn wij geneigd ervan uit te gaan dat ook die Dordrecht en Rotterdam niet in staat zijn geweest de Zuidhollandse en Noordbrabantse aardewerkmarkt te beheersen.

Oosterhout

Oosterhout neemt op het verspreidingskaartje van het concurrerende potgoed een redelijk centrale positie in. Oosterhout telde vanouds bovendien veel binnenschippers, die in staat moeten zijn geweest nagenoeg geheel Noord-Brabant tot in Zuid-Holland toe, van potgoed te voorzien.

Over het ontstaan van een pottenbakkersnijverheid in Oosterhout is ons weinig bekend. De oudste aanwijzing dateert uit 1642, wanneer een Bergse potmakers-weduwe huwt met de oudste zoon van een Oosterhoutse potmaker (24).

De expansie van de aardewerkproductie in Oosterhout moet zich razendsnel hebben voltrokken. In 1655 reeds constateren de “Heeren Burgemeestere van Delft”, dat de handel door potverkopers uit onder andere “de Vrijheit van Oosterhout” tot groot

Afb. 4
Afzetgebieden in de 17e eeuw van Bergen op Zooms aardewerk (zwart) en
van het concurrerende (Oosterhoutse?) aardewerk (gearceerd).

nadeel van de Delftse potverkopers leidt. Ook de handelsvoorraad van Lourens van Bloomendaal, een Delftse potschipper, omvatte dat jaar Oosterhoutse potten (25). Dertien jaar later, op 20 juni 1668, verleende Willem Hendrik, prins van Oranje, een gildebrieff aan de Oosterhoutse pottenbakkers (26). Pas in 1700 beklagt het Bergse potmakersgilde zich over de concurrentie die zij ondervinden van de kort geleden (!) in Oosterhout opgerichte pottenbakkerijen. Blijkbaar weet Oosterhout die concurrentie-positie gedurende lange tijd te behouden. Want in de achttiende eeuw mag zij een deel van Utrecht en vrijwel geheel Gelderland tot haar afzetgebied rekenen (27). Uit andere gegevens blijkt, dat Oosterhout omstreeks 1810-1820 twaalf tot veertien pottenbakkersbedrijven telt, met een gezamenlijke produktie die dan belangrijk groter is dan die in Bergen op Zoom (28). Gelet op het vorenstaande vermoeden wij, dat gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw niet de Bergen op Zoomse of Zuidhollandse potmakers de aardewerkmarkt in het zuiden van Nederland beheersten, maar hun collega's uit Oosterhout. Dit vermoeden sluit uiteraard niet de mogelijkheid uit, dat vergelijkbaar aardewerk met dezelfde typische vormgeving óók in Zuid-Holland is vervaardigd. Binnen de groep karakteristiek concurrerend potgoed vallen ongetwijfeld detail-kenmerken te bespeuren, waardoor binnen deze groep een aantal onder-soorten te herkennen zijn. Het onderzoek daarnaar gaat evenwel het kader van deze studie te buiten. We hebben hier getracht de zeventiende-eeuwse concurrent van het Bergen op Zoomse aardewerk in beeld te brengen. We komen daarbij tot de conclusie dat die concurrentie de aardewerkmarkt in bijna geheel Noord-Brabant en een groot deel van Zuid-Holland beheerste. We constateren ook, dat er sterke aanwijzingen zijn, die erop duiden, dat die concurrentie vanuit Oosterhout opereerde. Tenslotte hoop ik uw aandacht te hebben gevestigd op het brede scala aan mogelijkheden tot nader onderzoek dat zich openbaart, wanneer archeologische publikaties wat meer aandacht besteden aan ogenschijnlijk onbelangrijke vondsten van ordinair zeventiende eeuwse aardewerk.

Summary

Since the thirteenth century, the city of Bergen op Zoom (Province of North-Brabant, The Netherlands) has been an important production centre of earthenware utensils. About 1400, the city numbered 7 potteries, this number increased to twenty-two in the 17th century. Since about 1600 the earthenware of Bergen op Zoom has a specific design of its own. This design shows very clearly in cookingpots: a more or less globu-

lar body and a characteristic profile of the rim (see Fig. 1). This profile of the rim keeps its shape until far in the 19th century.

In the 17th century the red coloured lead-glazed earthenware of Bergen op Zoom was sold mostly in and around Amsterdam (Gouda, Haarlem, Alkmaar). A lot of these products were shipped again from Amsterdam to Dutch ports around the formerly Zuidersee, to the Baltic towns and even to the Dutch colonies in the West-Indies.

In the 17th century an until now unknown production centre controlled the southern part of the Netherlands, the direct surroundings of Bergen op Zoom included (see Fig. 2 and 3). A further research has shown that this earthenware was made in Oosterhout (Province of North-Brabant).

Only a little is known about the production of earthenware in Oosterhout, but this place appears to be of a no less than equal importance as the famous pottery-centre of Bergen op Zoom.

Noten

1. Slootmans, C.J.F., *Tussen Hete Vuren. Deel I. Economische en sociale Geschiedenis van het potmakersambacht te Bergen op Zoom 1400-1925* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XVIII), Tilburg 1970 p. 221.
2. De één-orige grape, de "kookkan" (die in veel publikaties helaas eveneens met de benaming "grape" wordt aangeduid) wordt tegen het einde van de veertiende eeuw in westelijk Noord-Brabant geheel verdronken door de (twee-orige) grape en komt daar tussen circa 1400 en 1600 vrijwel niet meer voor. Elders in ons land doet zich soms het omgekeerde voor, daar zijn juist de grappen in de minderheid.
3. Groeneweg, G.C., *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiks-aardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, dl. 35). Waalre 1992. Nrs. 266, 273, 280, 281, 289.
4. Groeneweg, G.C., Een afvalkuil met scherven van gebruiks- en sieraardewerk uit de periode 1612-1620, *De Waterschans* XVIII nr. 1, p.10-14, afb.3 c-o.
5. Slootmans 1970, pag. 31, 40 en 49.
6. Een eeuw later, in 1770, voorzien de Bergse potmakers (zoals zij dan zelf schrijven) niet alleen de gehele Unie van potgoed, "maer nog meerendeels de Coloniën van den Staat in de Westindiën, buyten dat er nog vele na(ar) de Oostzee en elders versonden wierden", zie: Slootmans 1970, p. 132.
7. Clevis, H. & J. Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*. Deventer 1989, Pag. 98, nr. 11-87 en pag. 99, nr. 11-180; Gangelen, H. van & J.J. Lenting, Ongeglazuurd aardewerk en loodglazuuraardewerk. In: Lenting, J.J. e.a., red., *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580/1850*. Sellingen 1993, pag. 167-236, afb. 52 en 53; Gangelen, H. van, Keramiek en glas uit de post-middeleeuwse periode. In: P.H. Broekhuizen e.a., *Oudbeden onder De Hunze. Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk*. Groningen 1994, p. 83-114, Afb. V-2 en Carmiggelt, e.a., *Uitgeput Huisraad. Twee Groninger beerputten in historisch archeologisch perspectief*. Groningen 1987, Afb. 11 rechts; Vlierman, K., *Ceramiek uit de inventaris van een klein 17de-eeuws vrachtschip in Zuidelijk Flevoland* (Corpus van middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen, aflv. 5). Amersfoort 1990, Nr. 05/013-016; Clevis, H. & Smit, M., *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen 1990, p. 24; Bodt, S. de., *Gedateerde keramiek/Dated ceramic wares. Gebruiksvoorwerpen met jaartal uit de collectie Van Beuningen-de Vriese/Household pottery marked with a year from the Van Beuningen-de Vriese collection* (Museum Boymans Van Beuningen 22/6/91-15/9/91). Rotterdam, p. 76, nr. 130.
8. Hacquebord, L., De materiële cultuur als neerslag van menselijk handelen. In: L. Hacquebord & W. Vroom (red.), *Walvisvaart in de Gouden Eeuw; opgravingen op Spitsbergen*. Amsterdam 1988, p.80-90, afb 72-73.
9. Groeneweg, G.C., *Opgravingen in Steenberg. Verslag van het archeologisch onderzoek naar het voormalig Gasthuis van Steenberg (N.-Br.)* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem deel 21). Eindhoven 1982.
10. Groeneweg 1982, afb. 43e en 44a-b.
11. Groeneweg 1982, afb. 45c-d, 46a en 46c.
12. Groeneweg, G.C., *Eigenaardig aardewerk, Heemkunde Kring Roosendaal en Nispen*, dec. 1993 nr. 23, p. 21-25, Afb. 6.
13. Thijssen, J., *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de "Hof van Batenburg" te Nijmegen, 1375-1850*. Nijmegen 1991, P. 89; J.R. Magendans & P.J.W.M. Schulten, *Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui* (VOM-reeks 1987, nr. 3). Den Haag, p. 13; H. Stoepker, *Graven naar het Kasteel van Tilburg* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem deel 29). Waalre 1986; Bult, E.J., *Archaeological research between Oude Delft and Westvest/Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. IHE Delft prospers on a cesspit/IHE Delft bloeit op een beerput*. Delft 1992; Carmiggelt, A., Afval uit drie beerputten nabij het Gemeenschapshuis te Delft. In: *Hoogheemraadschap van Delfland 129-1989. Opstellen ter gelegenheid van een opmerkelijk jubileum*. Delft 1989, p. 79-110; afb. 15; Bitter, P., *Het Kasteel van Dongen. Opgravingen in het Huis te Dieren in Dongen. Verslag van het archeologisch onderzoek in 1988* (ITHO Archeologische Reeks 3). Tilburg 1993; p. 67, type 25 (XIV-XVI?); R. Olivier, *Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee. 25 jaar archeologisch en historisch onderzoek*

- door De Motte. Ouddorp 1994; nr. 9-14 op pag. 149; Arts, N., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*. Museum Kempenland Eindhoven 1994, afb. 163; Jennings, S., *Eighteen Centuries of Pottery from Norwich* (East Anglian Archaeology. Report no. 13). Norfolk Museum Service 1981; fig. 56.957; Hupperetz, W., *Ceramiek uit een beerput van de herberg De Drye Mooren te Breda (1661-1663)* (Corpus Middeleeuws Aardewerk 9), Amersfoort 1994, nr. 09/054. Volgens mededeling van de heer J. Baart (stadsarcheoloog Amsterdam) is dit type grape in onze hoofdstad niet onbekend. De heer E. Nijhof (Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch) deelde des gevraagd mede, dat dit type in Den Bosch algemeen voorkomt.
14. Slootmans 1970, p. 29.
 15. In 1695 en 1708 kende men ook in Deventer het onderscheid tussen het Bergse aardewerk ("Berger goet off eerdewerck") en het "glat" of "ruw Gouts eerdwerck". Zie: Dubbe, B., Bijdrage tot de kennis van het zeventiende en achttiende eeuwse gebruiksaardewerk, *Mededelingenblad van de Vereniging van Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* nr. 26, 1962, p. 7-18. Dubbe veronderstelt dat het Gouds aardewerk gedecoreerd was, hetzij in ringeloor-techniek (slibver sierd loodglazuur aardewerk), hetzij faïence. De prijs van het Goudse aardewerk ligt daar dan overigens belangrijk lager dan die van het (onversierde) Bergen op Zoomse produkt.
 16. Roodenburg, M. C., *De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675), de produktie van rood pottengoed*. Hilversum 1993, p. 115-116.
 17. Slootmans 1970, p. 52.
 18. Bult 1992, p. 87.
 19. Rijksmuseum Amsterdam.
 20. Bitter 1993, type 25.
 21. Roodenburg 1993, p. 30.
 22. Kleyn, J. de, *Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen*. Lochem/Gent 1986, p. 88.
 23. Ruempol, A., Pots and potters in Rotterdam. In: D. Gaimster & M. Redknap (Eds.), *Everyday and Exotic Pottery from Europe*. Oxford 1992, p. 340-342.
 24. Slootmans 1970, p. 68.
 25. Roodenburg 1993, p. 30.
 26. Slootmans 1970, p. 52.
 27. Slootmans 1970, p. 135-136.
 28. Meulen, A. van der & Smeele, P., Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw, *Antiek* XXIV nr. 1, p. 2-23.

Een handelspartij gebruiksaardewerk aan boord van een vrachtpraam, vergaan op de Zuiderzee in het derde kwart van de 19e eeuw. Enkele eerste indrukken.

Karel Vlierman

Inleiding

Voor de bijeenkomst in Nijmegen in 1993 is reeds gevraagd iets over deze partij aardewerk te vertellen. Een aantal redenen hebben mij daar toen van weerhouden. Ook nu is het eigenlijk nog geen geschikt moment, maar het herhaalde verzoek heb ik niet willen weigeren. De belangrijkste reden voor deze terughoudendheid was en is:

- het betreffende schip met inhoud staat nog niet op de prioriteitenlijst van te publiceren rapporten; aan alle aspecten van de te bespreken partij aardewerk is derhalve nog nauwelijks gericht aandacht besteed. Het hierna volgende moet dan ook worden beschouwd als de presentatie van de gevonden aardewerkvormen en van een aantal feiten en daarvan “voor de vuist weg” afgeleide eerste indrukken, die zonder uitzondering als voorlopig moeten worden beschouwd.

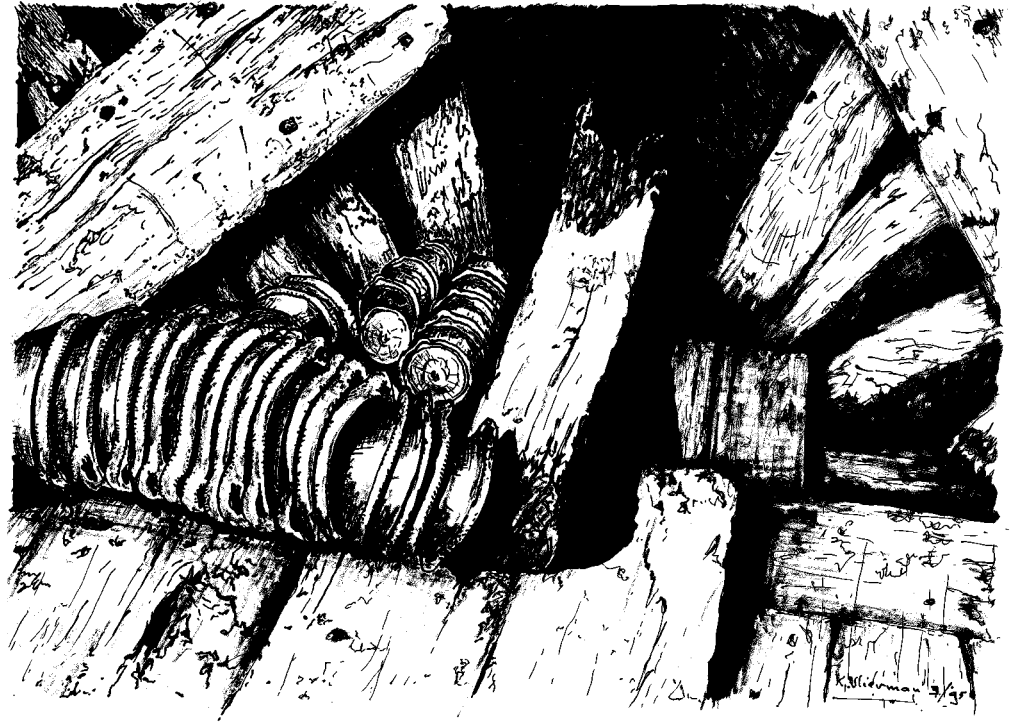
In de zomer van 1973 is door medewerkers van het Centrum voor Scheepsarcheologie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (CSA/ROB) op kavel D 2 in Oostelijk Flevoland een praamachtig vaartuig opgegraven. In het ongeveer 20 m lange en 4 m brede vrachtschip bevonden zich nog grote delen van de betimmering van het woonverblijf (de stookplaats, kasten, kooien en andere opbergruimten). In het ruim lag een los gestorte lading vetkolen, in het woonverblijf werden de gebruikelijke inventarisonderdelen als gereedschappen, kook-, eet- en drinkgerei, kleding, schoeisel en andere persoonlijke bezittingen gevonden.

Een uitzonderlijke vondst was een partij nieuw gebruiksaardewerk die onder een kooi in het woonverblijf, in een bergruimte aan bakboord in het ruim en in het vooronder werd aangetroffen.

Het schip kan als de meeste opgegraven schepen in Flevoland als een tijdscapsule (1) worden beschouwd. Een combinatie van verschillende gegevens maakt het namelijk mogelijk de datering van de ondergang in een korte periode te plaatsen.

De verstoring van het bodemprofiel veronderstelde bij aanvang van de opgraving een ondergang van het schip in het derde/vierde kwart van de 19e eeuw (2). Het gevonden kleingeld (voornamelijk centen) draagt jaartallen tussen 1822-1849. De datering van de ondergang blijft op grond van de munten echter vaag (3). Een houten ton met ingekraste initialen HS en Den 27 Augustus 1861 levert de scherpste datum van ondergang ante quem. Afgaande op andere (globaal) dateerbare objecten aan boord mag worden aangenomen, dat het vaartuig waarschijnlijk rond 1870 is vergaan.

Gesloten en in een (zeer) korte periode te dateren vondstcomplexen, zoals de scheepsinventarissen uit het voormalige Zuiderzeegebied (4) zijn uniek binnen de archeologie en bieden in het geval van aardewerk de gelegenheid om vast te stellen welke vormen gelijktijdig naast elkaar werden gebruikt in een huishouding. Gebruikssporen leveren daarnaast indicaties over de gebruiksduur (5). De uit enkele honderden stuks bestaande partij nieuw aardewerk (het juiste aantal is nog niet bekend) (6) biedt de mogelijkheid inzicht te krijgen in de samenstelling van een dergelijke hoeveelheid, hoe die werd vervoerd en bijvoorbeeld ook over eventuele (kleine) onderlinge verschillen van vergelijkbare voorwerpen die, zoals in dit geval, als een min of meer industrieel produkt mogen worden beschouwd. Onderlinge vergelijking kan kenmerken opleveren die aangeven, dat een bepaalde vorm door dezelfde potter is vervaardigd of vragen oproepen van ongeveer gelijke strekking.

Samenstelling van de partij

Welke vormen zijn aangetroffen?

In de recent aangepaste expositie over scheepsladingen in het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie in Ketelhaven is een deel van de partij tentoongesteld. Het getoonde geeft een goede indruk van de samenstelling. In willekeurige volgorde worden hierna de verschillende vormen en de vermoedelijke functies aangegeven.

Binnen de partij is onderscheid te maken in rood aardewerk, producten met een opvallende licht rose-gele scherf en wit aardewerk. M.u.v. de bloempotten zijn alle voorwerpen afgewerkt met een transparant/gele loodglazuur, terwijl de onderkant van de bodems duidelijke aftreksporen vertonen en niet zijn geglaazuurd.

Wat kan op dit moment worden gezegd over de partij?

Aard en samenstelling

Zowel qua vormen als uitvoering kan worden gesteld, dat het gaat om zeer eenvoudig gebruiksgoed.

Als de twee spaarpotten en drie speelgoeddekseltjes niet worden meegerekend betreft het 17 verschillende vormen. Wanneer binnen deze vormen ook de formaten meetellen 46. Het valt op, dat de kook- c.q. stoofpotjes en pannen het sterkst vertegenwoordigd zijn. Over de borden kan worden opgemerkt, dat eerder sprake zal zijn van een functie als schaal waarin iets kan worden opgediend en opgewarmd, dan als een bord.

MELKKANNEN

drie formaten

rode scherf

binnenkant witte engobe

buitenkant donker- tot lichtbruin door een waarschijnlijk vóór het glazuren

opgestreken ijzeroxyde-oplossing

geheel geglaazuurd

PISPOTTEN

twee formaten

rode en witte scherf rood aardewerken exemplaren binnenkant witte engobe
buitenkant donker- tot lichtbruin door een waarschijnlijk vóór het glazuren
opgestreken ijzeroxyde-oplossing; wit aardewerken exemplaren groen (koperoxyde)
geheel geglazuurd

KACHEL- OF STOOFPOTTEN MET OPSTAANDE WORSTOREN EN DEKSEL

vijf formaten

deksel grootste exemplaren met standring i.p.v. knop

rode scherf

buitenkant en bovenkant deksel donker- tot licht bruin door een waarschijnlijk vóór
het glazuren opgestreken ijzeroxyde-oplossing

geheel geglazuurd

PANNEN MET WORSTOREN EN DEKSEL

een formaat

rode scherf

geheel geglazuurd

KOMFOREN

drie formaten

rode scherf

donkerbruine exemplaren buitenkant geheel, binnenkant bovenste helft gekleurd door
een waarschijnlijk vóór het glazuren opgestreken ijzeroxyde-oplossing; roodbruine
exemplaren door een engobe- of oxyde-oplossing de gekleurde delen zijn geglazuurd

THEE- OF KOFFIEKANNETJES MET DEKSEL

twee formaten

twee eenvoudig versierde opstaande delen voor bevestiging van (ontbrekende) hengsels

donkerbruine exemplaren buitenkant (en bovenkant) deksels door een waarschijnlijk
vóór het glazuren opgestreken ijzeroxyde-oplossing gekleurd; roodbruine exemplaren
door een engobe- of oxyde- oplossing

geheel geglazuurd

SCHALEN

een formaat

rode scherf

binnen/bovenkant en buitenkant rand witte engobe

ringeloor versiering op de rand, slingerlijn in lichtbruin, daaronder een strakke lijn in
groen (koperoxyde)

binnen/bovenkant en rand geglazuurd

PLATTE SCHALEN

twee formaten

rode scherf

binnenkant en rand geglazuurd

PLATTE RONDE BAKJES

twee formaten (onregelmatig gevormd)

rode scherf

binnen- en buitenkant geglazuurd

DEKSELS MET STANDRING

een formaat

rode scherf

geheel geglazuurd

BLOEMPOTTEN

een formaat (onregelmatig gevormd)

(licht-)rode scherf

GROTE KOOKPOT OF PAN MET LINTOOR EN SCHENKLIP
 een formaat
 rose-gele scherf
 strakke grijze versieringslijn (ringeloor) op buitenkant onder de rand
 binnenkant en rand geglazuurd
 TRECHTERVORMIGE SCHALEN OF KACHELPANNEN MET HORIZONTALE
 WORSTOREN
 vier formaten
 rode scherf
 binnenkant witte engobe
 geheel geglazuurd
 KOOK- OF STOFPOTJES MET LINTOOR, SCHENKLIP EN DEKSEL
 drie formaten
 rode en witte scherf
 wit aardewerken exemplaren buitenkant groen (koperoxyde)
 geheel geglazuurd
 DIEPE BORDEN
 drie formaten
 rode scherf
 binnen/bovenkant en buitenkant rand witte engobe
 ringeloor versiering op de rand, twee strakke lijnen met daar tussen een slingerlijn in
 lichtbruin
 binnen/bovenkant en rand geglazuurd
 VERGIETEN
 twee formaten
 witte scherf
 geheel geglazuurd, groen (koperoxyde)
 RECHTHOEKIGE TESTEN
 een formaat
 witte scherf
 buitenkant groen (koperoxyde)
 geheel geglazuurd
 SPAARVARKEN, BORSTVORMIGE SPAARPOT EN (SPEELGOED?)DEKSELTJES
 een formaat (alle vormen)
 witte scherf
 buitenkant geglazuurd, groen (koperoxide)

Fabrikage kenmerken

Vrijwel zonder uitzondering tonen de vormen sterke overeenkomst met de zogenaamde “Frankfurter waar”. Met name geldt dit voor de aan de buitenkant niet geglazuurde grote kachel- of kookpotten met lintoor, de kook- of stoofpotjes en pannen met deksel en de melkkannen (7). De gedecoreerde borden en schalen vertonen de typische (Nederrijnse) lijnversiering.

De herkenbare details van vormtechniek en oppervlaktebehandeling zoals boven- en onderrand, oren en aanhechting van de oren, schenklippen, aftreksoren op de onderkant van de bodems en het kleuren en de mate van glazuren duiden op eenzelfde productieplaats van de gehele partij.

De hand van één en dezelfde vormgever is herkenbaar bij sommige produkten. Na intensieve onderlinge vergelijking geldt dat waarschijnlijk voor meerdere vormen, terwijl het vaststellen van een tweede en misschien derde vormgever zeker tot de mogelijkheden behoort

Afgaande op de vormgeving en de gebruikte roodbakkende klei en wat wij op dit moment weten over het Nederlandse gebruiksaardewerk, mag worden aangenomen, dat de produktieplaats in Nederland moet worden gezocht. De witbakkende klei is mogelijk aangevoerd.

Werd de partij alleen vervoerd of betreft het een handeltje van de schipper?

Er is niet ingegaan op het aantal stuks per vorm, wel kan reeds worden vermeld dat die zeer verschillend is. Er zijn voorbeelden van slechts één of enkele stuks, maar ook van verscheidene tientallen.

Of hiervan mag worden afgeleid dat het daarom zal gaan om een partij die alleen van A naar B werd vervoerd of juist niet of beide is vooralsnog moeilijk aan te geven.

De enkele stuks en losse deksels doen eerder aan losse verkoop vanaf het schip denken. Het ontbreken van hengsels aan de thee- of koffiekannetjes geeft daarentegen misschien aan, dat ze nog niet geschikt waren voor verkoop aan de consument.

Tussen de grote pannen met deksel die in de bergruimte in het ruim waren opgeborgen bevonden zich twee gebruikte steelpannen met het merk BOZ. Dit zou kunnen betekenen, dat de partij reeds langere tijd aan boord was. Met het nodige voorbehoud kan van de andere bergruimten waarin het aardewerk lag opgeslagen worden verondersteld, dat ze niet zo toegankelijk waren om “snel” te laden en na enkele dagen transport, te lossen. In een dergelijke situatie zou het zeker zo eenvoudig zijn geweest om bijvoorbeeld de gehele partij voor of achter in het ruim op een laag stro op de vetkolen te vervoeren.

Hoe dan ook, voorlopig nog vragen genoeg bij deze Nederlandse partij gebruiksaardewerk uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Summary

In 1973 the Centre for Ship Archaeology (C.S.A.) of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands (R.O.B.) has excavated a pramlike cargo-vessel in the south-west part of the polder East Flevoland. The vessel contained the usual artefactual assemblage for a Zuider Zee cargo-vessel, a cargo of coals in the hold and in the fore and aft a parcel of commerce of new red and white lead-glazed earthenware. The date of wreck is around 1870.

Some primarily first impressions, facts, and questions concerning the earthenware have been presented on this second meeting on medieval and postmedieval earthenware and glass, facts and questions like:

- what kind of objects is the parcel composed of, and the number of different capacities of the same type of pots;
- is the parcel composed of products of one potter; produced in one pottery;
- was the parcel a private trade of the skipper or only on board for transport?

Noten en geraadpleegde literatuur

1. Vlierman, Karel, “Koken en kookgerei op (binnenvaart-)schepen 1300-1900”. in: Alma Ruempol & Alexandra van Dongen (eindredactie) *Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*, Rotterdam 1992, pag. 50-59.
2. Koopstra, R., 1975 (CSA, dossier schip D 2 O.Fl.).
3. Centen zijn tussen 1838-1860 niet aangemunt; het schip is vermoedelijk vergaan ergens tussen 1849 en de jaren '60 (schriftelijke mededeling Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, 24 februari 1975 [CSA, dossier schip D 2 O.Fl.]).
4. De ondergang van de meeste schepen is op grond van een combinatie van verschillende gegevens meestal binnen een periode van 25 jaar of minder vast te stellen (Karel Vlierman & Jos Koldeweij, “Een bijzondere klepper in de inventaris van een 15e-eeuwse kogge in Flevoland” in: *Antiek*, Zevenentwintigste jaargang no. 7, februari 1993, pag.323-333), soms zelfs de exacte datum. De tot nu opgegraven schepen zijn vergaan tussen het einde van de 13e en het einde van de 19e eeuw.
5. Zie Corpus Middeleeuws Aardewerk van gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (CMA), afleveringen 1/2, 5, 7 en 10.

-
6. Tijdens de opgraving zijn ruim veertig fruitkisten vol scherven verzameld; een deel van de voorwerpen is nog niet gereconstrueerd. Studenten van de Opleiding Restauratoren te Amsterdam hebben tijdens praktijklessen tussen 1988-1992 een groep kookpotjes met deksel gerestaureerd.
 7. Vergelijk: Paul Smele, "Frankfurter Töpfe" Niederländische Keramikimporte aus Südhessen in: *Hessische Heimat*, 44. Jahrgang 1994, pag. 145-151.

Oosterhouts aardewerk

Piet Kleij

Inleiding

Het Noordbrabantse Oosterhout heeft in het verleden een uitgebreide aardewerkindustrie gehad. Naar veel gebieden in Nederland, en ver daarbuiten, vonden de Oosterhoutse produkten hun weg. In bepaalde perioden was deze industrie zelfs groter en belangrijker dan die van het nabij gelegen Bergen op Zoom. Toch is Oosterhout als pottenbakkerscentrum veel minder bekend dan Bergen op Zoom. Dit komt vooral doordat naar de Bergse pottenbakkersindustrie veel onderzoek is gedaan. Tientallen boeken en artikelen over dit onderwerp zijn verschenen, gebaseerd op gedegen archiefonderzoek en uitgebreide studies van opgegraven pottenbakkersafval (1). Deze publikaties hebben ertoe bijgedragen dat het Bergse aardewerk langzamerhand tot de bekendste aardewerksoorten van Nederland is gaan behoren.

In schril contrast hiermee staat het onderzoek naar de Oosterhoutse pottenbakkersindustrie. De literatuurlijst over dit onderwerp is magertjes. Alleen een hoofdstuk in het boek "Oosterhout van vroeger" (2) wat opmerkingen uit de bundel "Duizend-en-een bijzonderheden uit het oude Oosterhout" (3) en twee artikelen in het maandblad "Antiek" (4) zijn speciaal aan dit toch niet onbelangrijke pottenbakkerscentrum gewijd.

Met de aanstelling in 1991 voor één dag in de week van een gemeentelijk archeoloog in Oosterhout kan de door een enkeling begonnen studie naar de pottenbakkerijen van deze plaats worden voortgezet en uitgebreid. De vondst van 18de eeuwse pottenbakkersafval aan de Rulstraat heeft ervoor gezorgd dat dit onderzoek direct ter hand kon worden genomen.

In deze publikatie zal eerst een kort overzicht worden gegeven van wat tot nu toe bekend is over de ontwikkeling van de Oosterhoutse aardewerkindustrie, de organisatie van het bedrijf en de produkten die gemaakt werden. In het tweede deel wordt de vondst aan de Rulstraat behandeld en zal getracht worden deze vondst in het eerder geschetste beeld van de Oosterhoutse pottenbakkersindustrie te plaatsen. Tenslotte wordt besloten met enige opmerkingen over mogelijke kenmerken van Oosterhouts aardewerk.

1. De Oosterhoutse pottenbakkerijen

1.1. Opkomst en ondergang

Eén van de redenen waarom zich juist in Oosterhout een uitgebreide aardewerkindustrie ontwikkelde is dat in de bodem van Oosterhout een kleisoort voorkomt die zeer geschikt is om potten van te maken. Deze klei - in Oosterhout aangeduid met de term potaarde - behoort tot de Formatie van Tegelen en is meer dan twee miljoen jaar geleden door de grote rivieren afgezet (5). Daarnaast groeide vroeger in de directe omgeving van het dorp veel eikenhakhout, de brandstof voor de ovens. De aanwezigheid van goede waterwegen zorgde er tenslotte voor dat turf, eveneens brandstof voor de ovens, en het zogenaamde "potlood" (6) makkelijk en in flinke hoeveelheden konden worden aangevoerd en dat de eindprodukten van de pottenbakkerijen konden worden afgevoerd. Dit laatste ondermeer omdat de landwegen vroeger zo slecht waren dat bij het vervoer van potten over de weg slechts kleine hoeveelheden konden worden meegenomen en er veel breuk op trad.

Wanneer de eerste pottenbakkers zich in Oosterhout vestigen is onbekend maar er zijn aanwijzingen dat dit al in de middeleeuwen plaatsgevonden moet hebben. Voor de bouw van het Huis te Strijen in Oosterhout (1288) is waarschijnlijk gebruik gemaakt van ter plekke gebakken stenen zodat kennis en ervaring met het bouwen en stoken van ovens in die periode aanwezig geweest moet zijn (7). Verder heeft amateur-arche-

oloog Mohammed Bahiaoui laat-middeleeuws pottenbakkersafval gevonden, afkomstig van de pottenbakkerij aan de Leeuwenstraat (8). Tenslotte heeft er altijd een nauwe binding bestaan tussen de pottenbakkers van Oosterhout en die van het nabij gelegen Bergen op Zoom. In deze laatste plaats begint de aardewerkindustrie al in de 13de of 14de eeuw (9).

Over de Oosterhoutse aardewerkindustrie van direct na de Middeleeuwen is evenmin veel bekend. Pas over de situatie vanaf de 17de eeuw zijn we beter ingelicht. Over de uitvoer van potaarde wordt in 1609 geklaagd door de Schout en Schepenen van Oosterhout. In dit verband wordt vermeld dat de “principaelste neeringe” toen de “pot, panere ende steenbackerije” was (10). Het is waarschijnlijk dat deze uitvoer aan banden gelegd moest worden om de eigen aardewerkindustrie te beschermen. In 1654 krijgen de Oosterhoutse pottenbakkers vrijstelling van het betalen van belasting op de import van brandhout. In 1684 klagen ze dat door de invoerrechten op turf en potlood het aantal bedrijven is afgenomen tot 30, wat betekent dat er daarvoor méér geweest moeten zijn (11). Ter vergelijking: in de voor de toenmalige Nederlandse aardewerkindustrie zo belangrijke plaats Bergen op Zoom bedraagt het aantal pottenbakkerijen in de eerste helft van de 17de eeuw ongeveer 18, een getal dat na 1669 groeit tot 22 maar daarna weer daalt tot 12 (12). Uit deze cijfers kan afgeleid worden dat Oosterhout in deze periode ook een belangrijk aardewerk-centrum geweest moet zijn.

In de eerste helft van de 18de eeuw daalt het aantal pottenbakkerijen in Oosterhout verder. Rond 1740 zijn er “omtrent” 20 in bedrijf (13). De tweede helft van de 18de eeuw brengt felle concurrentie uit het buitenland. Vooral importen uit de streek rond Frankfurt, het Duitse Rijnland en in mindere mate ook uit Staffordshire in Engeland bedreigen de Oosterhoutse aardewerkindustrie. In deze periode bestaat 10% van het Amsterdamse aardewerk uit Rijnlandse importen (14). Om dit onheil te keren wenden de Oosterhoutse en Bergse pottenbakkers zich in 1769 gezamenlijk tot de Staten-Generaal met het verzoek om maatregelen te nemen tegen de invoer van Duits aardewerk, dat samengevat wordt onder de noemer “Frankforter waar” (15).

De Duitsers zitten precies in het vaarwater van de Oosterhouters. Blijkens een brief van 21 februari 1770 maken ze rond Frankfurt “les pots de terre ... pour cuire et rotir sortes de viandes, comme celle d’Oosterhout...” (aardewerken potten ... om vlees in te koken of braden, zoals die uit Oosterhout). De kwaliteit van de Duitse produkten is echter minder want “elles n’étant pas assez cuites, et par conséquent très fragiles (zij zijn niet genoeg gebakken en daarom erg breekbaar)” (16).

Op 25 november 1771 wordt op de Frankforter waar extra belasting gelegd. Veel helpt dit niet want het Duitse aardewerk blijft goedkoper. In 1771 waren de prijzen (17): 100 worp (18) Frankforter waar 15 gulden. 100 worp Oosterhoutse waar 22 gulden. 100 worp Bergse waar 25 gulden.

Hoewel de Staten-Generaal in 1776 de belastingmaatregel verlengen houden de klachten aan. Volgens de klagers zou in 1788 de prijs van de Duitse produkten zelfs beneden die van de invoerrechten liggen (19).

Bekend is dat een Bergse pottenbakker op een gegeven moment de Frankforter waar is gaan imiteren om zo een deel van de markt terug te winnen (20). Tot nu toe zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit in Oosterhout ook gebeurde.

De komst van de Fransen en de Napoleontische oorlogen maken de zaken er niet beter op. Wanneer uiteindelijk in 1813 de vrede terugkeert zijn er van de 30 pottenbakkerijen uit 1684 nog maar 16 over (21). Toch was Oosterhout hiermee in Nederland de gemeente met de meeste pottenbakkerijen binnen haar grenzen.

Tussen 1824 en 1836 neemt het aantal af tot 11. Na het midden van de 19de eeuw daalt het verder tot 7 en in 1914 zelfs tot 2 (22). De redenen voor deze achteruitgang zijn duidelijk. De pottenbakkerijen kunnen de concurrentie met het fabrieksmatig

gemaakte aardewerk, dat ondermeer massaal in Maastricht bij Regout vervaardigd wordt, niet aan terwijl nieuwe materialen, zoals geëmailleerd ijzer en blik, een deel van de markt overnemen.

De laatste Oosterhoutse pottenbakkerij staakt in 1935 de produktie en verkoopt alleen nog aardewerk uit voorraad. Een paar jaar later, in 1942, sluit het bedrijf definitief haar poorten en komt aan een eeuwenoude industrie een einde (23).

Wat het beeld met betrekking tot de achteruitgang van na 1813 enigszins vertekent, is het feit dat in de loop van de 19de eeuw de produktiviteit per arbeider toeneemt zodat ondanks een afname van het aantal bedrijven de totale Oosterhoutse produktie tot 1860 met ongeveer 120.000 tot 160.000 worp gelijk blijft. In dat opzicht is er dus geen sprake van een achteruitgang. Na 1860 begint echter ook de totale produktie langzaam af te nemen, een proces dat zich na 1910 versneld doorzet (24). De ontwikkelingen in Oosterhout staan niet op zichzelf. In heel Nederland vertoont het aantal pottenbakkerijen een soortgelijk verloop. Natuurlijk zijn er plaatselijke verschillen. Het ene pottenbakkerscentrum groeit soms iets ten koste van het andere. Bergen op Zoom streeft bijvoorbeeld in 1835 Oosterhout voorbij (25), maar over het geheel gezien neemt na 1880 de produktie van het handgedraaide aardewerk snel af (26). Alleen gespecialiseerde, vaak op het toerisme gerichte bedrijven kunnen blijven bestaan (27).

1.2. Ligging en afzetgebied

Hoewel Oosterhout op 25 april 1809 stadsrechten kreeg van koning Lodewijk Napoleon bleef het in feite een plattelandsgemeente waar naast de landbouw en lakenhandel de pottenbakkersindustrie de belangrijkste bron van inkomsten was. Een dichte, ommuurde bebouwing ontbrak. De plaats had een open, landelijk karakter zodat het voor het gemeentebestuur niet direct noodzakelijk was om in verband met brandgevaar de pottenbakkers naar aparte wijken of naar de rand van de stad te verbannen, zoals elders wel gebeurde (28).

In Oosterhout lagen de bedrijven over het algemeen gelijkmatig over de gemeente verspreid waarbij alleen een kleine concentratie te zien was rond de Heuvel, het bestuurlijke centrum van Oosterhout. Elk bedrijf bevond zich in de nabijheid van stromend water dat door kleine rulletjes (beekjes) werd aangevoerd. Water is immers net zo belangrijk als klei voor een pottenbakker.

Omdat Oosterhout niet groot was lagen alle bedrijven, zelfs die van de Heuvel, op niet al te korte afstand van de reeds in 1330 gegraven haven. Deze haven was eigenlijk niet meer dan het einde van de Oosterhoutsevaart, die op zijn beurt weer aangelegd was vanwege de uitgebreide turfwinning in West-Brabant in de middeleeuwen. Via de Oosterhoutsevaart kon de Donge bereikt worden. Dit riviertje sloot aan op de Amer en gaf zo toegang tot het Hollands Diep, de grote rivieren en de wijde wereld ver daarbuiten (29). In het verzoek aan de Staten Generaal om maatregelen te nemen tegen de invoer van Frankforter waar staat dat de Oosterhouters hun produkten verzenden naar de "Oostzee en elders" (30).

Door het water werd een groot deel van de klantenkring bepaald. Dit blijkt ondermeer uit een laat 19de eeuwse klantenlijst van pottenbakker Jan Schoormans. Uit deze lijst kan afgeleid worden dat zijn afzetgebied gelegen was ten noordwesten van de lijn Groningen, Meppel, Arnhem, Tiel, Breda en Middelburg (31). Dat was het deel van Nederland dat over de kanalen en rivieren makkelijk te bereiken was. Alleen aan de bovenloop van de Rijn en de Maas waren geen afnemers van zijn aardewerk te vinden. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat dit deel van Nederland dichtbij de Nederrijnse pottenbakkerscentra in het Nederlands-Duitse grensgebied lag.

1.3. Organisatie

Zoals blijkt uit de in 1654 verkregen vrijstelling van belasting op de invoer van brandhout konden de Oosterhoutse pottenbakkers voldoende druk uitoefenen op de bestuurders om hun zin te krijgen. Een pottenbakkersgilde bestond toen nog niet, pas in 1668 werd de gildebrief afgegeven die in 1756 met enige artikelen werd uitgebreid (32). Het feit dat de pottenbakkers voor 1668 echter al vrijstelling van belasting af konden dwingen geeft aan dat er voor de erkenning van het gilde al een soort van organisatie bestond.

Uit de gildebrief blijkt de opzet en werking van het gilde. Aan het hoofd stond, niet geheel onlogisch, de hoofdman. Hij werd geflankeerd door twee, elk jaar opnieuw uit de gildeleden gekozen dekens. Daarnaast was er een “cnaap of bode” die de communicatie tussen de leden en het bestuur verzorgde.

Het gilde had geen eigen gildehuis maar vergaderde in herbergen. Tijdens deze vergaderingen mocht er niet worden gedronken, gerookt, gekaart of gedobbeld. De leden mochten elkaar niet beledigen en verwonden en alleen “eerlijke Liedekens, recreative Referijnen ende andere goede propoosten” ten gehore brengen. Het feit dat dit alles uitdrukkelijk in de gildebrief geregeld werd toont aan dat de vergaderingen wel eens een rumoerig verloop hadden en dat meningsverschillen niet altijd alleen met woorden uitgevochten werden. Het voltallige gilde, met vrouwen, moeders, zusters “ofte andere eerbare vrouwpersoone” had op Nieuwjaarsdag en de dag daarna een feestelijke maaltijd in een van de herbergen. De dekens moesten een maaltijd verschaffen aan de “minst doende”, waarmee vermoedelijk het minst draagkrachtig mede-gildelid bedoeld werd, of een van de armste inwoners van het dorp. Dit toont aan dat slechts de meer welgestelde gildeleden een functie als deken konden aannemen.

De gildebrief schreef verder voor dat alleen bazen lid konden worden van het gilde, dat elke pottenbakker een proeve van bekwaamheid af moest leggen, dat het aardewerk van een bepaalde kwaliteit moest zijn, dat er uitsluitend per worp en voor een “egalen en gelijken prijse” verkocht mocht worden (de een mocht zijn waar dus niet onder de prijs van de ander verkopen) en dat de hoofdman en de dekens de prijs goed moesten keuren. Ook moest het “lood” (voor het glazuur) voor een vastgestelde prijs worden ingekocht en was het verboden om buiten medeweten van de collega’s goedkoop lood in te kopen. Brandstof kon wel op de vrije markt worden aangeschaft. Tenslotte waren alle bedrijven verplicht elk jaar vanaf Kerst een maand stil te liggen.

Dit waren duidelijk pogingen om onderlinge concurrentie tegen te gaan en een zo’n gelijk mogelijke, en waarschijnlijk ook zo’n hoog mogelijke prijs voor de produkten te krijgen. De gildebrief spreekt dan ook van een “eendragtige broederschap inde Gilde”. Het gilde had ook regelingen getroffen met betrekking tot zaken die niet direct met het bedrijf te maken hadden. Bij overlijden van een van de leden werd hij door zijn gildebroeders ten grave gedragen. Het gilde gaf zes gulden of een ton bier als bijdrage in de kosten van de begrafenis. Eenzelfde bedrag werd gegeven bij het huwelijk van een van de broeders.

De belangrijkste prestatie van het gilde was zondermeer het opstellen van “De Klagt” in 1729. Dit was een doordacht systeem dat tot doel had te voorkomen dat de ene pottenbakker met een enorme voorraad aardewerk bleef zitten terwijl de ander alles verkocht. Wanneer een lid van het gilde 2000 worp in voorraad had die hij niet kon verkopen dan kon hij bij het gilde gaan klagen. Was zijn klacht terecht dan ging de knaap naar alle broeders om te zeggen dat niemand van hen potten mocht verkopen voordat de klager twee vrachten potten aan een Hollandse schipper en één vracht aan een Zeeuwse schipper had meegegeven. De klager moest het gilde hiervoor een gulden betalen. Voorwaarde was wel dat hij verschillende soorten potten in voorraad had. Kwamen zes of zeven leden tegelijk klagen dan werden de ovens enige tijd stilgelegd

totdat de voorraden afgevoerd waren (33). De Klagt werkte zo goed dat de pottenbakkers van Bergen op Zoom deze werkwijze in 1751 - 1753 overnamen (34). Uit 1805 dateert een opsomming van het aantal worpen dat een pottenbakker van een bepaald voorwerp in voorraad moest hebben (35). Dit geeft waarschijnlijk tevens aan welke voorwerpen veel en welke voorwerpen weinig gedraaid werden. Van “platgoed” (schotels, borden en dergelijke) moest een pottenbakker 500 worp hebben staan, dat is bijna een kwart van het totaal, terwijl van “stillekenspotten” (po’s) en “sluitpannen” (grote pannen met deksel) hij slechts 30 worp moest hebben. Met de komst van de Fransen werden de gilden afgeschaft maar de oude gildevoorschriften bleven als een soort onderling afgesproken regels bestaan. Ook De Klagt bleef van kracht maar is op een gegeven moment afgeschaft of doodgebloed. Wanneer dit gebeurde is niet duidelijk maar als we kijken naar de ontwikkeling van de stempels op het Oosterhoutse aardewerk (zie 1.4.) lijkt het alsof De Klagt vroeg in de 19de eeuw verdwenen is. Als dit zo is gingen de pottenbakkers uit Oosterhout eerder op een modernere bedrijfsvoering over dan hun collega’s in Bergen op Zoom, waar De Klagt pas na 1845 aan belang begon in te boeten (36).

1.4. Merken

Verscheidene merken van Oosterhouts aardewerk zijn in de loop der tijd herontdekt. Tussen het pottenbakkersafval uit de Rulstraat (37) kwamen enige gemerkte voorwerpen tevoorschijn terwijl Van der Meulen en Smeele in hun artikel ook een reeks merken behandelen, afkomstig van voorwerpen uit musea en particuliere collecties en archeologische opgravingen (38).

Het oudste merk, een simpel spakenrad (zie cat. nr. 4 en 5) dateert uit de 18de eeuw en is aangetroffen op het pottenbakkersafval uit de Rulstraat. Waarschijnlijk heeft dit merk dezelfde functie gehad als het eveneens 18de eeuwse roosmerk in Bergen op Zoom. Dit diende om het gewicht van de pot aan te geven (39).

In Bergen op Zoom werd in 1798 een nieuw merk -een wapenmerk- ingevoerd: de drie kruisen uit het stadswapen met de afkorting B.O.Z. erboven, vaak omgeven door een cirkel of ovaal. Het diende om het Bergse aardewerk van namaak-Bergs te onderscheiden (40). Vanaf 1810 was dit merk wettelijk beschermd en mocht niemand het namaken. Opvallend is dat dit merk door alle bedrijven gezet werd. De reden hiervoor is dat in de eerste helft van de 19de eeuw elk bedrijf nog aangesloten was bij De Klagt. Gedurende tientallen jaren komen er dan ook geen andere merken in Bergen op Zoom voor. In 1845 treden echter enige pottenbakkers uit De Klagt. Zij ontwikkelen daarop eigen, unieke merken. Sommige zijn gebaseerd op de naam van de eigenaar, andere op de naam “Bergen op Zoom”, al of niet in combinatie met de bekende drie kruisjes (41). In Oosterhout vindt een soortgelijke ontwikkeling plaats, alleen in een veel sneller tempo. Rond 1800 wordt daar eveneens een op het gemeentewapen geïnspireerd merk ontwikkeld dat bestaat uit de drie halve manen uit het gemeentewapen omgeven door een cirkel. De overeenkomst met het Bergse wapenmerk is groot. Het Oosterhoutse wapenmerk staat op enige laat 18de of vroeg 19de eeuwse stukken die in Nijmegen zijn gevonden (42). Een groot succes was het kennelijk niet want dit Oosterhoutse wapenmerk blijft zeldzaam en komt later in de 19de eeuw niet voor. De merken die de rest van de 19de eeuw op het Oosterhoutse aardewerk gestempeld worden zijn eigen merken, gebaseerd op namen van pottenbakkers b.v. “AVL” - Antonie van Loon. De eerste duiken omstreeks 1830 (43) al op. Het verdwijnen van het wapenmerk vroeg in de 19de eeuw en het verschijnen van de eigen merken vlak daarna is misschien een aanwijzing dat De Klagt in Oosterhout in deze periode aan belang inboette of misschien zelfs volledig verdween. Immers, het zetten van merken gebaseerd op namen in plaats van het algemene wapenmerk was in Bergen op Zoom

een gevolg van het uiteenvallen van De Klagt. Het is niet ondenkbaar dat dit in Oosterhout ook het geval was.

Voordeel voor Oosterhout van deze ontwikkeling is dat we tegenwoordig, na wat speurwerk en met wat geluk, van een gemerkt stuk Oosterhouts aardewerk met vrij grote zekerheid kunnen vaststellen in welke werkplaats het vervaardigd is. Dit laatste is bij het met het wapenmerk gemerkte Bergse aardewerk vaak niet het geval.

1.5. Produkten

Het archiefonderzoek heeft tot nu toe weinig opgeleverd over de produkten van de Oosterhoutse pottenbakkerijen van voor de 19de eeuw. Vondsten van pottenbakkersafval zijn nooit gepubliceerd. Zodoende kan slechts globaal aangegeven worden wat de Oosterhoutse pottenbakkers vóór 1800 maakten.

“Potten, pannen, teijlen, schotelen, heelwerck ‘t zij groot off cleijn” worden in de gildebrieff van 1756 genoemd. Onduidelijk is wat de term “heelwerck” betekent. De Bergse pottenbakkers klagen in 1750 over de import van diepe en platte schotels onder andere uit Oosterhout (44). In de brief over de Frankforter waar van 21 februari 1771 is sprake van aardewerken potten voor het koken en bakken van vlees. Daarnaast maken de Oosterhouters in de 17de en 18de eeuw voor de Rotterdamse salpeterzuurbranderijen speciale dunwandige helmen met tuiten (alembieken) die over de distilleerketels geplaatst werden en waarmee het verdampte salpeter kon worden opgevangen. Buiten Oosterhout zijn er waarschijnlijk weinig andere plaatsen geweest waar dergelijke alembieken vervaardigd werden (45). Van wat de Oosterhoutse pottenbakkers in de 19de eeuw produceerden kan een vrij goed beeld geschetst worden dankzij de bewaard gebleven administratie van een paar pottenbakkerijen, de opsomming uit 1805 en aardewerken voorwerpen met Oosterhoutse stempels erop in de collecties van een aantal musea en particulieren (46). Tot de voortbrengselen behoren koekpotten, tuitpotten, schitten (47), astesten, sotinne potten (48), vlijsbaaken (49), keulse schotels (50), visbennen (51), stijfsekommen, kromsteerten (52), sluitpannen (53), jodenpannen (54), ijzeren pannen (55), komforen, platgoed (56), kannen, hoge en platte doofpotten met deksels, melktesten, inmaakpotten, rioolbuizen, stillekens potten (57), vogeldrinkbakjes, tulbandvormen, voorraadpotten, kinderserviesjes en bloempotten (58). Opvallend is dat op het einde van de 19de eeuw in het rekeningenboek van pottenbakker Jan Schoormans de produkten worden gegroepeerd onder de noemers Oosterhouts, Fries, Gouds en Berghs (59). Het lijkt erop of de verschillende Nederlandse aardewerkcentra toen druk bezig waren elkaars produkten te imiteren in een poging om een groter deel van de krimpende markt te krijgen. Deze manier van werken was in het verleden tijdens perioden van crisis ook enige malen opgedoken (60).

Vanwege de concurrentie van het fabrieksaardewerk en de nieuwe materialen trad in de loop van de 20e eeuw een verarming van het vormenspectrum op. De bedrijven gingen zich steeds meer toeleggen op de produktie van eenvoudige en ongeglazuurde voorwerpen zoals riool- en drainagebuizen, zaaibakken en bloempotten (61). Deze spullen konden zelfs nog met de hand of met behulp van eenvoudige machines massaal en goedkoop geproduceerd worden.

De laatste Oosterhoutse pottenbakker had zich grotendeels gespecialiseerd in bloempotten en aanverwante artikelen. Toen in 1935 de produktie gestopt werd had het bedrijf een voorraad van 175.000 stuks bloempotten. Het gebruiksaardewerk (de potten en pannen) maakte slechts 5% van de totale voorraad uit (62). De achteruitgang van de bedrijfstak kan dus niet alleen afgeleid worden uit de teruggang van het aantal pottenbakkerijen maar ook uit de afname van het aantal geproduceerde vormen, waarbij uiteindelijk alleen de simpele, onversierde en ongeglazuurde voorwerpen overblijven.

2. Het pottenbakkersafval uit de Rulstraat

2.1. De vondst

In de tweede helft van de jaren tachtig werd tussen de Rulstraat, de Kegelstraat en de Heuvel in Oosterhout flink gesloopt en gebouwd (zie kaart C). Verscheidene oude panden verdwenen en nieuwe verschenen. In de periode dat het bouwterrein braak lag zijn door schatzoekers en amateur-archeologen enorme hoeveelheden aardewerk gevonden. Een deel hiervan is niet meer te achterhalen, maar een belangrijk deel is nog in het bezit van Oosterhoutse amateur-archeologen.

Nadat de bouwactiviteiten achter de rug waren, werd door de bewoners van de nieuwe huizen begonnen met het inrichten van de huizen en tuinen. In augustus 1990 kwam bij de aanleg van een vijver achter het pand Rulstraat 27 een dik pakket aardewerk tevoorschijn. De scherven lagen in een ronde, in het zand ingegraven kuil met een geschatte diameter van 3 meter en een diepte van ongeveer 3,5 meter. De eigenaresse van het perceel waarschuwde Jan Oomen, amateur-archeoloog en lid van de heemkundekring “De Heerlijkheid Oosterhout”. Hij stelde meteen vast dat het gevonden materiaal afval van een pottenbakkerij was. Verscheidene scherven, afkomstig van ingezakte en te heet gebakken voorwerpen, wezen hierop. Al het aardewerk werd voorzichtig uitgegraven en in meer dan 140 dozen en groentekistjes opgeslagen op de zolder van Rulstraat 27.

De gemeente Oosterhout nam het jaar daarop via het Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek (ITHO) uit Tilburg voor één dag in de week een archeoloog in dienst om het gemeentelijk archeologisch beleid vorm te geven. Naast het begeleiden van nieuwbouwplannen, het inrichten van een archeologische werkruimte en het opzetten van een groep vrijwilligers behoorde tot zijn taak het beschrijven van eerder gedane oudheidkundige vondsten. In overleg met de heer Oomen besloot de archeoloog de werkruimte, die eind 1992 gereed was gekomen, beschikbaar te stellen voor het uitwerken van de schervenvondst uit de Rulstraat. De inmiddels gevormde groep vrijwilligers is maanden bezig geweest met het schoonmaken en uitzoeken van de scherven. Onder begeleiding van de gemeentelijk archeoloog en de ervaren aardewerk restaurateur Ruud Schneider, eveneens in dienst van het ITHO, werd vervolgens gewerkt aan het plakken en reconstrueren van de gebroken voorwerpen.

Het materiaal bleek uit het midden of de tweede helft van de 18de eeuw te stammen (zie 2.5). Jan Oomen deed met dit gegeven in het achterhoofd onderzoek in het archief naar de herkomst van de afvalberg. Het resultaat van dit alles was dat uiteindelijk voor het eerst een beeld geschetst kon worden van enige produkten van de Oosterhoutse aardewerkindustrie gebaseerd op het afval uit een Oosterhoutse oven.

2.2. Historische gegevens

Op de plaats waar het afval gevonden is, heeft vroeger een pottenbakkerij met erf gestaan. De stichtingsdatum is niet bekend. De eerste vermelding betreft het overlijden in 1706 van de vrouw van de eigenaar. De man zelf, ene Cornelis Abraham Vermeulen, overlijdt in 1723 (63). Voor hem wordt fl. 10,10 waslicht (64) betaald. Dit is een vrij hoog bedrag, bij andere gildebroeders lag dit over het algemeen lager. Zijn opvolger, Dingeman Jansse Crul, betaalt in 1726 drie gulden belasting voor het bedrijf dat toen bestond uit “een huijs, potterije en...vijff roede erve” (65). Hij overlijdt in 1733. Zijn vrouw, Adriana Maria van Gils, trouwt het jaar daarop met Heijliger Adriaan Stadhouder. De zaken gaan goed want in 1750 laten zij een schuur bijbouwen waardoor de belasting met 15 cent verhoogd wordt (66). In hun testament, opgemaakt 24 oktober 1758, bepalen zij dat hun twee dochters de pottenbakkerij erven. De waarde van het bedrijf wordt op fl. 1600,- geschat (67).

Na de dood van haar ouders neemt Maria Heijliger Stadhouders in 1792 het beheer van de pottenbakkerij op zich. In 1793 verkoopt zij het bedrijf aan Jan Govert Schoormans, de zoon van haar halfzus Johanna Crul (68). Het bedrijf is in de tussentijdse jaren flink in waarde gestegen want de koopprijs bedraagt fl. 2750,-. Jan Govert Schoormans kocht de pottenbakkerij niet voor zichzelf maar voor zijn zoon Govert Jan die de zaak in 1832 voor fl. 1600,- overdoet aan zijn zoon Marcellis Govert (69). Cornelis Jan, de zoon van Marcellis, neemt reeds vier jaar later het bedrijf van zijn vader over. Hij is het die de pottenbakkerij tenslotte in 1886 laat afbreken.

2.3 Beschrijving baksel en oppervlaktebehandeling

Het baksel is oranje van kleur. In vergelijking met Bergen op Zooms aardewerk lijkt het Oosterhoutse lichter en eerder oranje dan rood te zijn, maar aangezien hier slechts één oveninhoud bekeken is, kan dit toeval zijn. De hardheid van het aardewerk is vrij groot. Met de nagel kunnen geen krassen in de scherf gemaakt worden, wel slijt de nagel af. De voorwerpen zijn bedekt met doorzichtig loodglazuur en diep donkerbruin loodglazuur dat waarschijnlijk mangaanoxyde bevat. De verhouding tussen de aantallen voorwerpen met doorzichtig loodglazuur en donkerbruin glazuur kan geschat worden op 10:2. Een enkel voorwerp is bedekt met groen tot gifgroen loodglazuur.

Hier is waarschijnlijk koperoxyde doorgemengd.

Doordat het hier pottenbakkersafval betreft is bij de meeste voorwerpen iets fout gegaan. Voor het glazuur betekent dit dat de temperatuur soms zo hoog was dat het ging verkleuren. Het doorzichtige loodglazuur werd dan grijsgroen en dof (70). Opmerkelijk is dat dit vooral wordt aangetroffen op scherven van grote, bolle voorwerpen zoals doofpotten en kannen.

De voorwerpen zijn soms versierd met dunne tot zeer dunne golvende lijntjes, streepjes, krulletjes of dubbele krullen van witte slib dat door het loodglazuur geel gekleurd is. Deze versiering is opgebracht met behulp van een ringeloor. Een type kop heeft een geheel met witte slib bedekte bodem.

Gepoogd is te kijken of er met behulp van een microscoop eenvoudig een onderscheid gemaakt kon worden tussen het Oosterhoutse en Bergse aardewerk omdat dit op het eerste gezicht veel op elkaar lijkt. Omdat zowel het Oosterhoutse als het Bergse aardewerk van klei uit de Formatie van Tegelen gemaakt is bleek dit problematisch. Alleen een grootschalig onderzoek waarbij tientallen scherven uit meerdere afvalcomplexen bekeken worden kan misschien resultaat opleveren. Een onderzoek gebaseerd op scherven uit één Oosterhoutse afvalkuil is om deze reden niet betrouwbaar en daarom niet verder uitgevoerd.

2.4. Vormen

Uit de opgegraven schervenberg konden 30 aparte vormen worden gereconstrueerd. Daarnaast konden vijf vormen niet helemaal worden gereconstrueerd maar waren er toch voldoende kenmerken om een beschrijving van het voorwerp te kunnen geven, of om er voor Oosterhout kenmerkende details uit te halen. Een aan de onderkant beroete pan met kromme steel, een gebruikt Nederrijns bord en een majolicabord met slijtsporen behoren niet tot het pottenbakkersafval maar gewoon tot het gebruiksgoed van de pottenbakker en zijn gezin. Zij zijn van belang voor de datering van het complex (zie 2.5) en worden daarom ook beschreven.

In de nu volgende beschrijving van de vormen worden eerst de complete voorwerpen behandeld, dan de fragmenten en tenslotte de drie voorwerpen die niet tot het afval behoren.

2.4.1 Complete vormen

Diepe borden

Tientallen fragmenten en een aantal vrijwel complete platte, diepe borden (cat. nr. 1) zijn tussen het afval gevonden. Zij komen ruwweg in drie maten voor. De kleinste heeft een diameter van 28 cm, de middelste van 31 cm en de grootste van 48 cm. Het kleinste exemplaar is zowel in- als uitwendig geglazuurd, de andere twee over het algemeen alleen inwendig hoewel één exemplaar met een diameter van 48 cm ook aan twee zijden geglazuurd is.

In Bergen op Zoom ligt de produktie van diepe borden vanaf het begin van de 17de eeuw vrijwel stil door de invoer van goedkope schotels uit het Nederrijnse gebied (71) en uit Oosterhout. In 1750 vraagt het Bergse potmakersgilde aan het stadsbestuur om maatregelen hiertegen. Kort daarop worden in Bergen op Zoom borden geproduceerd met een ronde rand, net als in Oosterhout. Het verschil met Oosterhout is dat deze borden op standlobben staan. Pas in de loop van de 19de eeuw krijgen de Bergse borden ook een standvlak (72).

Borden op standring

Borden op standring komen in verscheidene maten en vormen voor. Het kleinste bord (cat. nr. 4) heeft een diameter van 12,6 cm, een S-vormig profiel, een geknepen, met de hand aangezette voetring en een slingerende sliblijn aan de bovenzijde. Op de overgang van de spiegel naar de vlag heeft dit bordje een geprononceerde draairibbel. Het tweede bord (cat. nr. 3), met een diameter van 16,4 cm, is vrijwel identiek aan het eerste, inclusief de sliblijn, alleen de rand is dikker en aan de zijkant hol. Ook dit model heeft op de overgang spiegel-vlag een ribbel.

Het derde bord (cat. nr. 6), diameter 31,5 cm, heeft een tamelijk recht profiel en eveneens een rand met holle zijkant. Ook hier ontbreekt de sliblijn niet, evenals de reeds eerder beschreven ribbel.

Het laatste exemplaar tenslotte is van hetzelfde model als het vorige en heeft een diameter van 24,5 cm. (cat. nr. 5). Bij dit bord is echter geen sliblijn aanwezig.

Van alle borden is alleen de bovenzijde geglazuurd. Opvallend is eveneens dat bij alle borden op de overgang van de spiegel naar de vlag een ribbel is aangebracht. Voor zover bekend is dit tussen pottenbakkersafval uit andere plaatsen nooit aangetroffen. Vandaar dat dit wel eens een Oosterhouts kenmerk kan zijn. De zojuist beschreven borden vallen onder het “platgoed van de groote tot de kleine” dat in de opsomming van 1805 genoemd wordt. Uit deze opsomming blijkt dat platgoed met 500 worp een kwart van het totaal vormde dat een pottenbakker in voorraad moest hebben om “in de klagt” te mogen gaan. Een belangrijk produkt dus.

Deksels

Deksels werden in verscheidene vormen en maten geproduceerd in Oosterhout. Een aan beide zijden geglazuurde grote deksel (diameter 34 cm) met dekselgeul en oor (cat. nr. 8) heeft ongetwijfeld gediend om grote pannen als sluitpannen en dergelijke af te sluiten.

Een bolle deksel met oor bovenop en een soort manchet aan de binnenkant (cat. nr. 7) is voor een doofpot bestemd geweest. Door het manchet dat in de pot stak en de rand van de deksel die over de pot viel kon de pot goed gesloten worden waardoor vonken onmogelijk uit de doofpot konden springen.

Een uitwendig geglazuurd dekseltje met een diameter van 10,2 (cat. nr. 9) heeft een opvallende rechte wand, een bolle bovenzijde waarop een klein knopje is aangebracht. Het knopje houdt nogal onhandig vast. Op welk potje dit dekseltje gepast heeft kan niet uit de vorm afgeleid worden, maar het kan voor een voorraadpot zijn bedoeld. Drie kleine (diameter 4 tot 6 cm), eenvoudige stempelvormige dekseltjes zijn in feite niet meer dan drie variaties op hetzelfde thema: een ronde schijf klei, aan de onderzijde

plat, aan de bovenzijde wat hol met een staafvormig knopje erop. Eén dekseltje heeft een geribbeld knopje (cat. nr. 10), de andere twee gladde knopjes. Deze laatste twee verschillen alleen in de kleur van het glazuur. De een heeft gewoon loodglazuur aan de buitenzijde, de ander donkerbruin gekleurd loodglazuur. Een in- en uitwendig geglazuurd bordvormig voorwerp, diameter 26,8 cm, met meegedraaide voetring draagt aan de binnenzijde het met gele slib aangebrachte nummer VII (cat. nr. 2). Het feit dat het voorwerp aan beide zijden geglazuurd is geeft aan dat het geen gewoon bord is. Waarschijnlijk betreft het hier een bord dat eveneens als deksel gebruikt kan worden, of beter, een deksel die als bord dienst kan doen.

In de loop van de 18de eeuw doet het fornuis zijn intrede en was vanaf het midden van de 18de eeuw in stedelijke milieus vrij populair. Pannen met platte bodem, de zogenaamde kachelpannen, waren noodzakelijk om te kunnen koken op een fornuis. Deze kachelpannen waren voorzien van een bijpassende deksel. Deze deksels konden omgekeerd op tafel gezet worden en dan als bord dienen. Pan en deksel werden gezamenlijk verkocht. Het nummer VII kan verwijzen naar de maat van de bijbehorende pan. Ook in Bergen op Zoom is een dergelijke deksel gevonden, maar dan met het nummer VIII er ingekrast. In de administratie van een Oosterhoutse pottenbakker is sprake van de levering van “pannenschotels”. Het kan zijn dat dit de benaming voor dit soort voorwerpen is (75).

De misschien voor Oosterhout kenmerkende ribbel op de overgang spiegel-vlag komt bij deze “pannenschotels” ook voor.

Doofpot en doofpotdeksel

Van verscheidene doofpotten zijn randen en grotere fragmenten gevonden. Eén exemplaar kon gereconstrueerd worden (cat. nr. 22). Het is een 32,8 cm hoge pot met rechte rand en twee, ruim boven de rand uitstekende oren. Een bijbehorende deksel (diameter 18,2 cm) is eveneens gevonden (cat. nr. 22). Zowel pot als deksel zijn uitsluitend uitwendig geglazuurd. Het glazuur is grijsgroen. Dit komt doordat de pot door een te hoge temperatuur grijsgroen is uitgeslagen.

Uit de opsomming van 1805 blijkt dat een pottenbakker slechts 40 worp “hoge en plaatten” doofpotten in voorraad moest hebben om te mogen klagen. Van andere voorwerpen moest veel meer in voorraad zijn. Doofpotten vormden dus waarschijnlijk maar een klein deel van de productie.

Kan

Twee redelijk complete kannen konden uit de schervenberg tevoorschijn getoverd worden. Beiden hebben inwendig grijsgroen glazuur en uitwendig op de schouder en hals donkerbruin glazuur. Wat vorm betreft zijn ze identiek: voetring, hoog, bol lijf, verticaal oor, naar buiten gebogen rand met schenklip. In hoogte verschillen ze nauwelijks. Het meest gave exemplaar met een hoogte van 24,2 cm is getekend (cat. nr. 13).

Ook kannen vormen in de opsomming van 1805 met 70 worp maar een bescheiden groep. Groeneweg beschrijft de in Bergen op Zoom gemaakte kannen en merkt op dat de Oosterhoutse en Bergse exemplaren nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn (76). De in de Rulstraat gevonden kannen wijken echter duidelijk af van de Bergse. De laatst genoemde kannen hebben een bolle buik waar een hals op staat. Op de overgang buik-hals bevindt zich een knik. De Oosterhoutse kan heeft een minder bolle buik terwijl de overgang van de buik naar de hals veel vloeiender verloopt.

Kooltjespan

De kooltjespan (cat. nr. 14), een grote, ronde, wijd uitlopende kom met twee oren en drie pootjes heeft één omhooggebogen, platte zijde en een versiering in de vorm van een banden met vingertopindrukken onder de rand. Opvallend is dat de kooltjespan alleen een beetje glazuur aan de rand heeft maar verder ongeglazuurd is. Het is een typisch Oosterhouts produkt. Fragmenten van meerdere van dit soort pannen zijn

tussen het pottenbakkersafval aangetroffen. Slechts één exemplaar, waarvan de diameter 46,2 cm is, kon worden gereconstrueerd. De pan werd zo voor, het haardvuur gekanteld dat de rechtopstaande zijde plat op de grond kwam te rusten en gloeiende kooltjes in de pan geschoven konden worden. Vervolgens werd de pan onder een ijzeren rek gezet waarop spijzen stonden die warm gehouden moesten worden. In feite is het dus niets anders dan een grote vuurtest.

Misschien vallen kooltjesspannen onder de grote “komvoren” uit de lijst van 1805. Met 140 worp vormen zij een middelgroot deel van het totale assortiment.

Kinderspeelgoed kooltjesspan

Incompleet maar redelijk te reconstrueren is een kinderspeelgoed pan (cat. nr. 17). Wat vorm betreft komt hij zeer overeen met de kooltjesspan alleen is hij beduidend kleiner, de doorsnede bedraagt slechts 13,4 cm. De manier van glazuren (glazuur alleen op de rand) is echter kenmerkend voor kooltjesspannen zodat duidelijk is dat het hier om het kleine broertje van de grote kooltjesspan gaat.

Koppen

Twee soorten koppen zijn gevonden. Wat vorm betreft lijken ze op elkaar: een bakje met een rechte wand, horizontaal oor op een geknepen, met de hand aangezette voetring. Het ene type (cat. nr. 19) heeft een diameter van rond de 15 cm en is over het algemeen inwendig geheel en uitwendig alleen voor de bovenste helft van glazuur voorzien, hoewel drie fragmenten aan de buitenzijde ook geheel geglaazuurd zijn. Verder is één fragment van dit type aangetroffen met inwendig fel, gifgroen glazuur - waarschijnlijk een gelegenheidsstuk. Het andere type (cat. nr. 18) is beduidend kleiner, de diameter hiervan bedraagt 10 tot 11 cm en is zowel in- als uitwendig geheel geglaazuurd. Een tweede verschil is dat de bodem van het kleine kommetje voorzien is van een gele sliblaag. Van beide typen zijn tientallen exemplaren gevonden. Koppen zoals deze worden in Bergen op Zoom na 1600 vrijwel niet meer gemaakt (77).

Lekschalen

Twee typen lekschalen zijn tussen het afval aangetroffen. Beide zijn plat en zowel in- als uitwendig van glazuur voorzien. Ze staan op drie pootjes en hebben twee oren. Ze verschillen alleen in rand en oren. Het ene model (cat. nr. 21) met een diameter van 44,6 cm, heeft een dikke rand die aan de buitenzijde glad is terwijl de ooraanzetten van vingertopindrukken voorzien zijn. Deze oren zijn bijgesneden of rond een mal gevormd. Het andere model (cat. nr. 20) heeft juist een dunne rand die aan de buitenzijde geprofileerd is en onversierde worstoren. De diameter bedraagt 42,6 cm. Van beide typen, die soms versierd zijn met groene koperoxyde-plekken, zijn verscheidene exemplaren aangetroffen.

Volgens Groeneweg 1992, blz. 222, zijn in Bergen op Zoom een dunne, geprofileerde rand en het worstoor kenmerkend voor het begin van de 18de eeuw. In de loop van die eeuw wordt de rand gladder en dikker en vervangt men het worstoor door een doorboord oor. In Oosterhout komen beide soorten randen tegelijk in de tweede helft van de 18de eeuw voor.

Kom, melkteil

Eveneens rijk vertegenwoordigd tussen de scherven waren fragmenten van melkteilen. Slechts één exemplaar, met een doorsnede van 53,2 cm, kon worden gereconstrueerd. De melkteil (cat. nr. 15) is een inwendig geglaazuurde bak en heeft een voetring, een geprofileerde rand met schenklip en twee horizontale oren aan de rand. Het lijkt alsof de oren om een mal gevormd zijn, of na het aanbrengen zijn bijgesneden.

Een dergelijke teil werd gevuld met melk. Na een paar uur dreef de room boven en door de bovenzijde van de schenklip met de duim af te sluiten kon de dunne melk worden afgegoten en bleef de room achter. Ook de melktest en de tuitpot konden hiervoor worden gebruikt (78). De melkteil is een typisch voorwerp van het platteland.

Kom, melktest

Veel scherven van melktesten zijn aan de Rulstraat gevonden. Twee testen konden worden gereconstrueerd waarvan er één is afgebeeld (cat. nr. 16). Het zijn inwendig geglazuurde, brede kommen op een voetring met een zware, overhangende rand en een schenklip. De diameter bedraagt ongeveer 45 cm. Hun functie is dezelfde als die van de melkteil. Ze onderscheiden zich van de melkteil door het ontbreken van oren. Van der Meulen en Smeele merken op dat de termen melkteil en melktest in de archieven door elkaar worden gebruikt (79). Ook Groeneweg constateert ook dat er nog geen duidelijkheid bestaat over welke term nu op welke vorm slaat (80). De door hem aangegeven oplossing, die verre van zalmakend is, wordt bij de beschrijving van de vondsten uit de Rulstraat nagevolgd. Dat wil zeggen dat met een melkteil een grote, wijduitlopende schaal met oren bedoeld wordt en met een melktest een zelfde schaal maar dan zonder oren. Dit is gebaseerd op de benaming die de oude Bergse pottenbakker Wakkee aan zijn produkten gaf: melkteil voor een kom met oren, melktest voor een zonder (81). Uit de lijst van 1805 blijkt dat melktesten een tamelijk grote produkten waren. Om “in de klagt” te mogen gaan moest de pottenbakker 240 stuks in voorraad hebben en niet 240 worp. Een melktest was dus klaarblijkelijk groter dan een worp.

Sluitpan

Een brede, platte pan, diameter 38,2 cm, op drie poten met twee verticale oren draagt een spakenrad stempel (cat. nr. 11). Het is een zogenaamde sluitpan, een pan met een speciaal gedraaide opstaande rand zodat hij met een deksel goed afgesloten kon worden. Een tweede sluitpan (cat. nr. 12) verschilt niet veel van de vorige, alleen de oren zijn horizontaal aangezet. De diameter van deze pan bedraagt 40,1 cm. Beiden pannen zijn in- en uitwendig geglazuurd.

Uit de lijst van 1805 blijkt dat sluitpannen het kleinste onderdeel van de produktie vormen. Slechts 30 worp in voorraad is genoeg om op het gebied van de sluitpannen aan de eis van de Klagt te voldoen.

Steelpannen

Scherven van twee soorten steelpannen, variërend in maat tussen de 15 en 30 cm, komen voor in het pottenbakkersafval. Het ene type, met de steel aan de rand (cat. nr. 25), is kenmerkend voor de 18de eeuw terwijl het andere, met de steel vlak boven de bodem (cat. nr. 26), ook doorloopt tot in de 19de eeuw. Dit laatste type wordt ook wel kromstaart of kromsteert genoemd. Ze zijn alleen inwendig van glazuur voorzien. Groeneweg (82) merkt op dat het verschil tussen Bergse en Oosterhoutse steelpannen van het tweede type is dat in Bergen op Zoom de aanzet van de steel zich tegen de bodemrand aan bevindt terwijl in Oosterhout de steelbasis 10 tot 15 mm boven de bodemrand te vinden is. Verscheidene fragmenten van mislukte kromsteerten tussen het afval uit de Rulstraat bewijzen echter dat in Oosterhout de stelen soms ook tegen de bodemrand geplaatst werden. De afgebeelde pan is hier een voorbeeld van.

Tuitpot

Ongetwijfeld de meest opmerkelijke vondst is een zeer grote (diameter 44,4 cm) tuitpot op voetring met twee verticale oren, een dikke tuit met schenklip en een fraaie versiering in de vorm van een lijst van vingertopindrukken onder de rand en streepjes en dubbele slibkrullen op de wand en tuit (cat. nr. 24). De binnenzijde is geheel geglazuurd terwijl aan de buitenzijde alleen op de schouder en hals glazuur is aangebracht. Het lijkt alsof de krullen met een ringeloor met dubbele spuitmond (83) zijn aangebracht. Opvallend is dat er nogal zuinig gewerkt is. Het slib is dun opgebracht zodat de krullen smal en doorzichtig zijn. Vaak ontbreken delen van de krullen omdat er geen slib op zit. Deze zuinig opgebrachte slibversiering, vaak in de vorm van slingerlijnen, krullen of dubbele krullen is waarschijnlijk typisch voor Oosterhout. Op losse

scherven uit andere afvalkuilen uit de Rulstraat en de Heuvel is deze versiering namelijk ook aanwezig (84).

In de lijst van 1805 is sprake van “tuint potten van de groote tot de klijne”.

Overduidelijk is dat deze tuitpot “van de groote” is. Ze waren met 70 worp geen al te groot onderdeel van de totale productie.

Vaas

Van een 10,4 cm hoge bloemenvaas (cat. nr. 27) zijn een paar fragmenten gevonden. De vaas staat op een voet, heeft een bol lijf dat naar boven toe wat versmalt en een naar buiten gebogen rand. Het ronde oor is incompleet maar kan zonder problemen gereconstrueerd worden. Precies aan de andere kant, recht tegenover het oor, is de aanzet te zien van iets wat lijkt op een niet-symmetrisch tweede oor. Uitwendig is donkerbruin glazuur aangebracht, inwendig is dit alleen op de bovenste helft gedaan. Mogelijk is het donkerbruine glazuur een poging om het Tegelse Bruin of het Engelse “Jackfield” te imiteren. Deze twee aardewerksoorten werden vanaf 1740 gemaakt en drongen sterk de markt binnen. Verscheidene Nederlandse pottenbakkerscentra zijn dit toen na gaan maken (73) o.a. Gennepe (74).

Vogelfluitje

De afgelopen jaren zijn verscheidene vogelfluitjes, misbaksels en gave exemplaren, in Oosterhout gevonden (85). Vaak zijn ze versierd met de dunne, zuinig opgebrachte, slibversiering en van buiten van glazuur voorzien.

Een vrijwel compleet exemplaar met sporen van slibversiering werd ook tussen de scherven van de Rulstraat aangetroffen (cat. nr. 28). De “gewone” vogelfluitjes staan op een voet, hebben een bolle buik met mondstuk en vaak een bovenzijde die bestaat uit een van twee of drie gaatjes voorzien bol kopje waarop twee uit klei gevormde oogjes en een snaveltje zijn geplakt zodat het fluitje enigszins op een vogeltje lijkt. Dit exemplaar, met een hoogte van 5,7 cm, heeft echter een platte bovenkant met een groot gat. Waarschijnlijk is een snaveltje als applique aan de rand aangebracht. Dit snaveltje is echter, net als het mondstuk, verdwenen. De fluitjes werden gevuld met water. Door in de tuit te blazen ontstond door het borrelende water het rollende geluid van een zingend vogeltje.

Voorraad of Inmaakpot

Een 26,2 cm hoog fragment (cat. nr. 23) van een erg op de doofpot lijkende pot heeft een dikke, geribbelde rand die duidelijk verschilt van de rechte rand van de doofpot. Verder is deze pot zowel van binnen als van buiten geglazuurd. Hierdoor rijst het vermoeden dat dit geen doofpot is - die zijn namelijk zelden of nooit van binnen geglazuurd. Ook kan op de geribbelde rand moeilijk een doofpotdeksel gedaan worden omdat er weinig ruimte overblijft tussen de dikke rand en de rechtopstaande oren. Waarschijnlijk is dit stuk aardewerk een voorraad- of inmaakpot geweest die met een deksel met dunne, rechte wand (cat. nr. 9) of een houten stop afgedekt kon worden. Van der Meulen en Smeele beschrijven een soortgelijke pot waarvan het glazuur door inwerking van het zout voor het inmaken zwaar aangetast is (86).

2.4.2. Fragmenten

Bord

Een deel van een bord heeft aan de geglazuurde bovenzijde een slibversiering (cat. nr. 29) in de vorm van een dubbele, golvende lijn en een soort ribbel op de overgang spiegel-vlag. Deze dubbele golvende lijn wordt vaker in Oosterhout aangetroffen.

Grape

Fragmenten van een grape, een bolle pot op drie poten en met twee oren, zijn ook gevonden (cat. nr. 30). De binnenzijde is geheel geglazuurd, de buitenzijde alleen vanaf de schouder naar boven toe. Dit soort potten is al vanaf de Middeleeuwen in gebruik

geweest voor het bereiden van voedsel.

Hoewel de bodem ontbreekt kan toch een aardige indruk verkregen worden van de vorm van een Oosterhoutse grape. De rand van deze Oosterhoutse grape verschilt duidelijk van die van de Bergen op Zoomse (zie 3.3).

Koffiepot

In- en uitwendig met toepasselijk donkerbruin glazuur bedekt is een scherf met tuit van een koffiepot (cat. nr. 33). De pot heeft waarschijnlijk een platte bodem gehad en een iets toelopend, cilindrisch lichaam. Ook in Bergen op Zoom zijn bruine of zwarte koffiepotten vervaardigd (87).

Olielamp

Een deels geglazuurde, gedraaide staaf (cat. nr. 31) die naar onder toe breed uitloopt is de stam geweest van een olielampje. In de reconstructietekening is te zien welk onderdeel van een olielampje het precies is. Hoewel detailkenmerken van de lamp niet gegeven kunnen worden bewijst dit fragment wel dat in het 18de eeuwse Oosterhout ook olielampen gedraaid werden.

Pot

Het bewijs dat in Oosterhout niet altijd zo zuinig met de ringeloor omgesprongen werd is te zien op een aan beide zijde van glazuur voorziene wandfragment van een bolle pot (cat. nr. 32). De sliblijnen op dit fragment zijn dik en duidelijk. Wanneer een voorwerp een dik opgebrachte slibversiering heeft, hoeft dit niet te betekenen dat een herkomst uit Oosterhout uitgesloten is.

2.4.3. Gebruikte vormen

Nederrijns bord

Afwijkend van de Oosterhoutse borden is een klein rood aardewerkenbord met platte bodem en een slibversiering in de vorm van een kievetsbloem op een grondje (cat. nr. 34). De doorsnede bedraagt 31,3 cm. In het tweede en derde kwart van de 18e eeuw (88) werden deze bordjes massaal geproduceerd langs de Rijn in het Nederlands-Duitse grensgebied. Vandaar de naam Nederrijnse bordjes.

Dit bordje vertoont slijt- en krassporen aan de beneden- en bovenzijde. Hieruit blijkt dat het geen onderdeel vormt van het ovenafval.

Steelman

Tussen het afval van de pottenbakker zijn ook scherven aangetroffen van een gebruikte rood aardewerken steelman (cat. nr. 35). De diameter bedraagt 29,4 cm., de bodem is beroet en de binnenzijde heeft krassporen.

Majolica bord

Het enige majolica bord dat is gevonden, heeft een paars-gele beschildering in de vorm van een vogel op een grondje met aan weerszijden bomen (cat. nr. 36). De rand is voorzien van paarse streepjes. Het dateert uit het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw (89). De voetring is gedeeltelijk afgesleten.

2.5. Datering

De datering van het ovenafval kan worden afgeleid uit de vorm van de voorwerpen die uit de scherven gereconstrueerd konden worden. Een bepaald type aardewerk maakt een ontwikkeling door, verandert door de eeuwen heen en kan zo in een bepaalde periode geplaatst worden. Deze veranderingen gaan soms snel, maar het komt vaker voor dat bepaalde vormen tientallen jaren of langer onveranderd in gebruik blijven. Een datering gebaseerd op de vormontwikkeling is daarom over het algemeen vrij grof, eerder in perioden van 25 tot 50 jaar dan van 5 tot 10 jaar. Tussen het afval zijn scherven van voorwerpen aangetroffen waarvan bekend is uit welke periode zij afkomstig zijn. Het gebruikte Nederrijnse bordje (cat. nr. 34) stamt uit het tweede en derde kwart

van de 18de eeuw. Het majolica bordje (cat. nr. 36) dateert uit het einde van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw. De met donkerbruin tot zwart glazuur bedekte scherven van misbaksels zijn waarschijnlijk een poging tot imitatie van het bruine aardewerk uit Tegelen of het Engelse "Jackfield" dat vanaf 1740 vervaardigd werd en langzaam de markt binnendrong (90).

Er vanuit gaande dat de twee bordjes al enige tientallen jaren oud waren toen ze weggegooid werden en dat het imitatie "Jackfield" direct na vervaardiging ongebruikt is weggegooid kan het pottenbakkersafval uit de Rulstraat wel in de tweede helft van de 18de eeuw gedateerd worden. De overige vormen die uit de scherven gereconstrueerd kunnen worden bevestigen deze datering. Zij komen allemaal in deze periode voor. Sommige beginnen wat eerder zoals het bordje met de slingerende sliblijn, anderen lopen wat langer door zoals de grote platte, diepe borden (cat. nr. 1), maar alle overlappen zij het midden en de tweede helft van de 18de eeuw.

Daterende voorwerpen die nauwkeuriger de periode van ontstaan aangeven, zoals muntjes of pijpekoppen, zijn voorzover bekend niet tussen het afval aangetroffen.

3. Conclusies

3.1. Is het afval representatief voor Oosterhout?

Uit de organisatie van het gilde en het bestaan van De Klagt met al zijn eisen en voorschriften blijkt dat de Oosterhoutse pottenbakkers streefden of dat ze gedwongen werden te streven naar een uniform produkt. Hieruit kan afgeleid worden dat de bedrijven tot aan de afschaffing van het gilde in de Franse Tijd en de ondergang van De Klagt waarschijnlijk kort daarna produkten met in grote lijnen dezelfde vormen in dezelfde maten maakten. Het ovenafval uit de Rulstraat dateert uit het midden of de tweede helft van de 18de eeuw, dus van vóór de Franse Tijd, en geeft daarom een redelijk goed beeld van enige van de vormen die in deze periode in Oosterhout werden geproduceerd.

Dit wil echter niet zeggen dat hiermee een totaalbeeld van de 18de eeuwse Oosterhoutse aardewerkproductie verkregen is. Het afval is namelijk slechts het resultaat van misschien één of twee keer bakken door één bepaalde pottenbakker, en het is onwaarschijnlijk dat hij juist deze één of twee keer alle vormen maakte. Sterker nog, er zijn in Oosterhout zeker meer vormen gebakken dan de vormen die tussen dit afval zaten (91).

Ook is het niet zo dat de voorwerpen die wel tussen het beschreven afval werden aangetroffen ook tot in detail kenmerkend zijn voor dit soort produkten uit andere 18de eeuwse Oosterhoutse ovens. Immers, het resultaat van wat uit de oven kwam was niet alleen een gevolg van goed door de pottenbakker te controleren processen als draaien, aanzetten van oren en tuiten, versieren en glazuren maar ook van moeilijker of vrijwel onmogelijk te beheersen onderdelen zoals de krimp tijdens het drogen, de luchtvochtigheid, de temperatuur in de oven - die bij aanwakkeren of afnemen van de wind kon veranderen - en de daaraan gekoppelde stooktijd. Daarnaast heerste binnen een oven een verschil in temperatuur waardoor een voorwerp dat dicht bij het vuur stond een andere kleur kon krijgen of een andere hardheid bereikte dan iets wat verderop stond. Vandaar dat het ene voorwerp kromgetrokken en zwartgeblakerd kon zijn en het andere mooi rood en goed van vorm. Hoewel het volgens de gildebrief dus de bedoeling was dat de pottenbakkers naar een gelijk produkt streefden, kon dit alleen al door de enigszins primitieve ovens niet bereikt worden. Met andere woorden: de vormen uit de Rulstraat zijn niet tot in detail kenmerkend voor gelijksoortige 18de eeuwse produkten elders uit Oosterhout.

Wanneer gekeken wordt naar de tussen het ovenafval gevonden vormen en de voor-

werpen die in de opsomming van 1805 genoemd worden, blijkt er een grote mate van overeenkomst te zijn. Van de 18 opgesomde voorwerpen is van vier niet helemaal duidelijk wat het zijn (vlijsbaken, sottine potten, Keulse schotels en schitten) en wordt er één voorwerp twee maal genoemd (koekpotten). Van de overgebleven 13 voorwerpen zijn er 9 tussen het afval aangetroffen: tuitpotten, visbennen, sluitpannen, komforen, kannen, doofpotten, platgoed en melktesten. Dit suggereert echter wel dat tussen het afval van de Rulstraat een belangrijk deel van de in de 2e helft van de 18de eeuw in Oosterhout vervaardigde vormen vertegenwoordigd is. Daarnaast lijkt het er op dat de produktie van deze 18de eeuwse vormen in de 19de eeuw doorgezet wordt. Of deze latere produkten wijzigingen in vorm of details ondergaan hebben, kan natuurlijk niet afgeleid worden uit het afval uit de Rulstraat. Daar is 19de eeuws Oosterhouts ovenafval voor nodig.

3.2. Algemene kenmerken

Ondanks de bovengenoemde bezwaren kunnen de scherven uit de Rulstraat ons toch een inzicht geven in vermoedelijk een flink deel van de 18de eeuwse Oosterhoutse aardewerkprodukten. Het aan de Rulstraat geproduceerde aardewerk behoort tot het gewone, eenvoudige, rood aardewerken gebruiksgoed uit die tijd: grote melkteilen, melktesten, kooltjespannen, bakken (borden), lekschalen, steelpannen, sluitpannen met deksels, steelpannen, kannen, grappen, doofpotten met deksels en voorraadpotten. Dit zijn voorwerpen voor in de keuken, de kelder of op de boerderij. De borden, de koppen, de bloemvaas en de olielamp zijn eveneens bestemd voor een eenvoudige omgeving maar zijn wat fijner van aard. Het vogelfluitje en de kinderspeelgoed kooltjespan zijn gespecialiseerde produkten maar niet van een bovenmatige goede of dure kwaliteit.

De vormen zijn simpel, nauwelijks versierd maar soms wel van gekleurd loodglazuur voorzien. De weinige versiering bestaat uit een lijst met vingertopindrukken, een slingerend sliblijntje, een paar krulletjes van slib of een geheel met slib bedekte bodem. De enige uitzondering die tussen het afval aangetroffen werd, is de grote tuitpot. Deze is, in vergelijking met de rest van het materiaal, overdadig versierd met zeer dunne dubbele krullen en streepjes in combinatie met een lijst met vingertopindrukken. Op de bakken (borden) na, die een platte bodem hebben, staan alle voorwerpen op een voet, drie pootjes of hebben een standvoet of standing. Deze laatste is bij de koppen en borden met de hand aangezet maar heel opvallend bij de “pannendeksel” niet. Pannen die een vlakke bodem hebben zodat ze op een fornuis kunnen staan, vermoedelijk een vorm uit de tweede helft van de 18de eeuw (92), ontbreken.

Bij de grote voorwerpen zijn de oren met flinke vingerindrukken aangezet. Opvallend zijn de hoge oren bij de voorraadpot en de doofpot. De oren van de melkteil en een van de lekschalen lijken om een mal gevormd of bijgesneden te zijn.

3.3. Typisch Oosterhoutse kenmerken en produkten

Het geven van kenmerken die typisch zijn voor een bepaald aardewerkcentra is gevaarlijk. Onderzoek hiernaar begint nu pas goed op gang te komen maar voor het rode aardewerk uit de 18de eeuw kan nog nauwelijks gezegd worden wat kenmerkend is en wat algemeen. Daarnaast hebben pottenbakkers door het navolgen van methoden en technieken van anderen, het kopen van klei bij de concurrent en zelfs het ijskoud imiteren van elkaars produkt geprobeerd elkaar een deel van de markt af te snoepen of van de successen van anderen mee te profiteren. Toch kunnen enige kenmerken genoemd worden die tot nu toe niet op ovenafval buiten Oosterhout zijn aangetroffen. Typisch voor Oosterhout zijn de randprofielen van de vormen, zoals bij de grappen goed te zien is. Wanneer de Oosterhoutse randen vergeleken worden met de randen

Rand Oosterhout

Rand Bergen op Zoom

van soortgelijke voorwerpen uit het nabijgelegen Bergen op Zoom of uit andere productiecentra dan blijkt geen enkele rand overeen te komen. Of binnen Oosterhout de randen ook verschillen is onbekend.

Een ander kenmerkend verschijnsel voor Oosterhout is de ribben op de overgang spiegel-vlag bij de borden en de pannendeksel. Voor zover bekend wordt dit elders nooit aangetroffen.

Eveneens typisch voor het Oosterhoutse aardewerk uit het midden of de 2e helft van de 18de eeuw lijkt de dun opgebrachte slibversiering van dubbele krullen te zijn die zo goed te zien is op de tuitpot. Ook afval uit andere delen van Oosterhout heeft dit soort dun opgebrachte dubbele krullen opgeleverd. Of de slingerlijnen en dubbele slingerlijnen op de borden en de krullen en strepen op de potscherf tot typisch Oosterhouts bestempeld kunnen worden is met de huidige stand van onderzoek niet te zeggen. Wel is het zo dat deze slibdecoratie zich duidelijk onderscheidt van de Rijnlandse, de Friese, de Noord-Duitse en de Noord-Hollandse manier van versieren (93). In West-Brabant is het tot nu toe ook niet bekend. In Bergen op Zoom werd vrij zelden een slibdecoratie aangebracht zodat het daar dus ook niet op lijkt. Alleen kamerpotten waren daar regelmatig voorzien van slibboogjes (94). Ovenafval elders uit West-Brabant is tot nu toe niet gepubliceerd.

Wat vormen betreft is de kooltjespan in pottenbakkerscentra buiten Oosterhout nog niet aangetroffen. Voor de kopjes met gele slibbodem is dit ook het geval. Zij zijn in Bergen op Zoom niet gemaakt terwijl er ook geen aanwijzingen zijn dat zij elders buiten Oosterhout werden gedraaid. Van de salpeter-lambieken, die volgens Hazewinkel (zie 1.5) ook alleen in Oosterhout gemaakt werden is nog nooit een stuk van teruggevonden.

Samengevat kan dus gezegd worden dat wat vormen betreft de kooltjespan en de kop met slib-bodem dus typisch Oosterhouts zijn terwijl uit de literatuur bekend is dat hier misschien lambieken aan toe moeten worden gevoegd. Probleem is dat van deze laatste niet bekend is hoe deze eruit zagen.

In detail zijn de randprofielen van de vormen en de ribbel op de overgang spiegel-vlag bij de borden en pannendeksel kenmerkend voor Oosterhout.

Wat betreft de versiering kan als kenmerkend gelden de met dunne sliblijnen opgespoten dubbele krullen terwijl misschien ook de enkele en dubbele slingerlijnen en de enkele krullen en streepjes hieraan toegevoegd kunnen worden.

Catalogus

De gebruikte typechronologie is het zogenaamde “Deventer-systeem” (95). Het wordt bij veel beschrijvingen van aardewerk- en glascomplexen uit alle delen van Nederland toegepast. Door de Oosterhoutse vormen bij dit systeem te laten aansluiten kunnen zij makkelijker worden vergeleken met aardewerkvormen die elders gevonden zijn dan wanneer voor een minder wijd verspreide of eigen typechronologie gekozen zou worden.

Schematisch ziet de beschrijving van een voorwerp in de chronologie er zo uit:

- 1: inventarisnummer
- 2: type-code
- 3: datering
- 4: breedte/hoogte
- 5a: baksel
- 5b: oppervlakte behandeling
- 5c: versiering
- 5d: ovenfouten
- 6a: bodem
- 6b: additief
- 6c: diversen
- 7: hoofdvorm, functie/naam
- 8: productiecentrum
- 9: literatuur

Het inventarisnummer (1) is het nummer waarmee het voorwerp in de vergelijkingscollectie van de archeologische werkruimte in Oosterhout te vinden is.

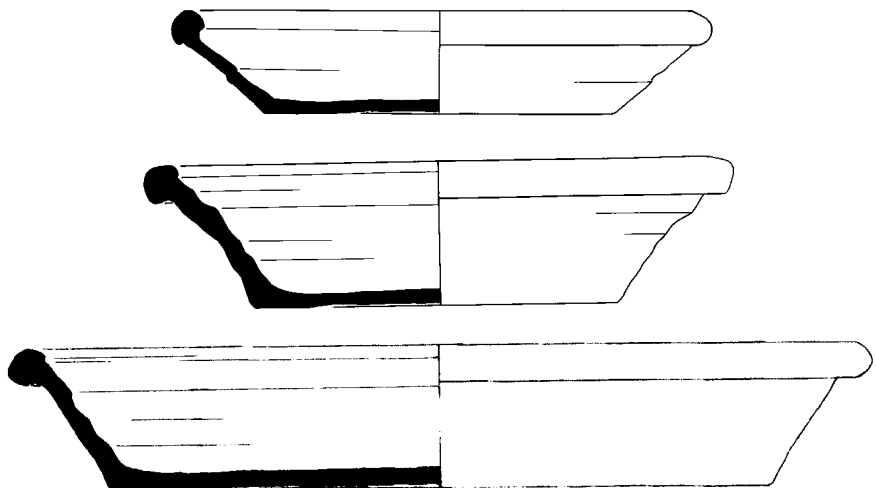
De type-code (2) bestaat uit de bakselaanduiding ("r" voor rood aardewerk, "m" voor majolica), de eerste drie letters van de hoofdvorm ("bor" voor bord, "gra" voor grape, "kan" voor kan enz.) en een volgnummer.

Vervolgens de datering (3). In cijfers worden de hele eeuwen gegeven, de hoofdletters A of B staan voor de eerste of tweede helft van de eeuw en de kleine letters a, b, c, en d voor de kwarten van de eeuw. **18B** betekent dus "tweede **helft** 18de eeuw" en **18b** "tweede **kwart** 18de eeuw".

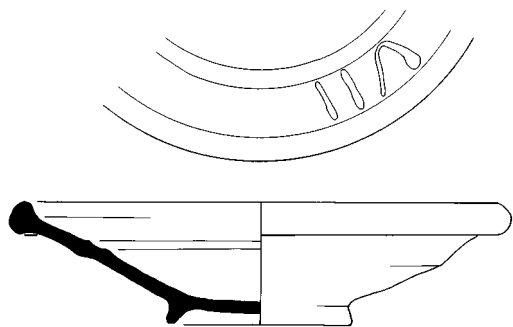
De grootste breedte en hoogte maten (4) zijn in centimeters. Oren, stelen, tuiten en dergelijke zijn niet bij de maten inbegrepen.

De beschrijvingen van het baksel (5a), eventuele versiering (5c), ovenfouten (5d), de bodem (6a), de oren of de steel (6b) en eventuele opvallende kenmerken (6c) spreken voor zich. Bij het glazuur (5b) dient opgemerkt te worden dat wanneer een voorwerp zowel in- als uitwendig met glazuur bedekt is alleen vermeld wordt: "loodglazuur".

De hoofdvorm van nummer 7 is de algemene vorm van het voorwerp terwijl de functie/naam wat toegespitster is. De term "bord" is de benaming voor een hoofdvorm die als functie of naam kan hebben: etensbord, schaal, boterschaal, schoteltje, soepbord of zelfs sierbord. Over het algemeen wordt besloten met een verwijzing naar de plaats waar het voorwerp vervaardigd is (8) en de literatuur (9) waarin soortgelijke voorwerpen behandeld worden. De tekeningen zijn, tenzij anders vermeld, 1:4 afgebeeld.

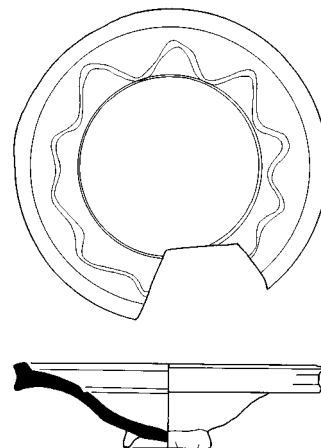

1.
1. 1; 2. OH1, r-bor-12; 3. 18B; 4. 28,2/5,4 - 1,2/7,6 - 48,2/7,9; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 6a. standvlak; 7. bord (bak of schotel); 8. Oosterhout; 9. Thijssen 1991, blz. 73, afb. 88 en 89.

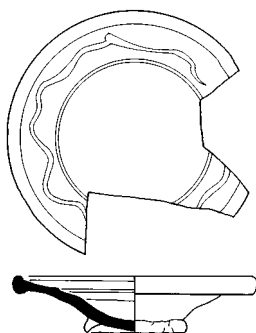
2.

1. 2; 2. OH1, r-bor-4; 3. 18B; 4. 26,8/6,0; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig en op buitenrand loodglazuur; 6a. standring, glad; 6b. in gele slib op de binnenzijde staat het cijfer VII; 6c. ribbel op overgang vlag-spiegel; 7. bord, deksel/bord; 8. Oosterhout; 9. Thijsen 1991, blz. 72, afb. 84, Groeneweg 1992, blz. 162, afb. 638.1.

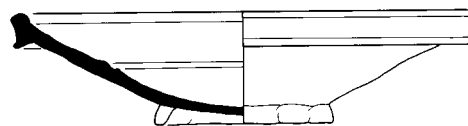
3.

1. 3; 2. OH1, r-bor-21; 3. 18B; 4. 16,4/4,5; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 5c. slingerlijn van gele slib op de vlag; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6c. inkeping overgang vlag-spiegel; 7. bord; 8. Oosterhout.

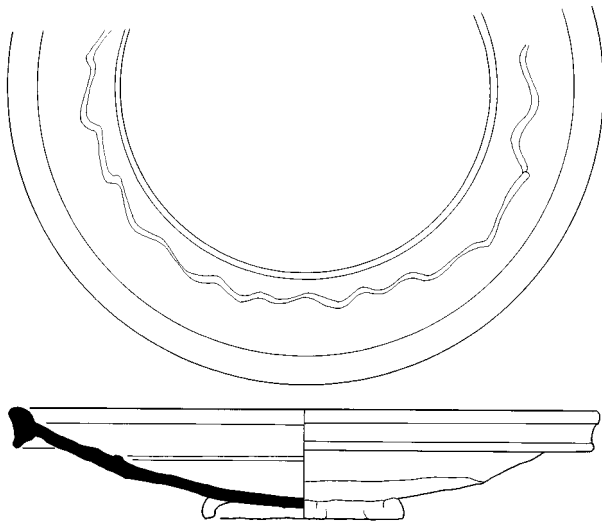
4.

1. 4; 2. OH1, r-bor-18; 3. 18B; 4. 12,6/3,1; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 5c. slingerlijn van gele slib op de vlag; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6c. ribbel op overgang vlag-spiegel; 7. bord; 8. Oosterhout.

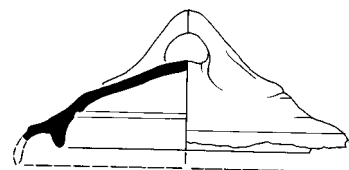
5.

1. 5; 2. OH1, r-bor-11; 3. 18B; 4. 24,5/5,9; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6c. ribbel op overgang vlag-spiegel; 7. bord; 8. Oosterhout.

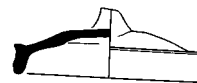
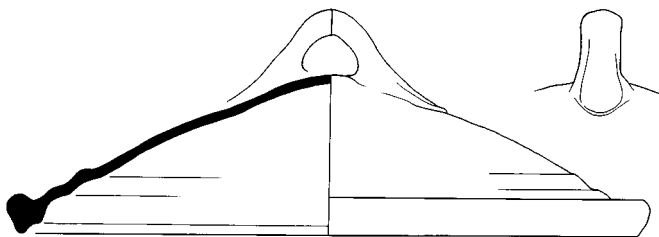
6.

1. 6; 2. OH1, r-bor-11; 3. 18B; 4. 31,5/5,8; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 5c. slingerlijn van gele slib op de vlag; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6c. ribbel op overgang vlag-spiegel; 7. bord; 8. Oosterhout.

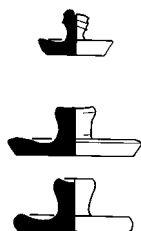
7.

1. 7; 2. OH1, r-dek-4; 3. 18B; 4. 18,2/7,4; 5a. rood aardewerk; 5b. uitwendig loodglazuur; 5d. te heet gebakken?; 6b. rechtopstaand worstoor; 6c. rand afgebroken; 7. deksel, doofpotdeksel; 8. Oosterhout; 9. Groeneweg 1992, blz. 83, afb. 483-490.

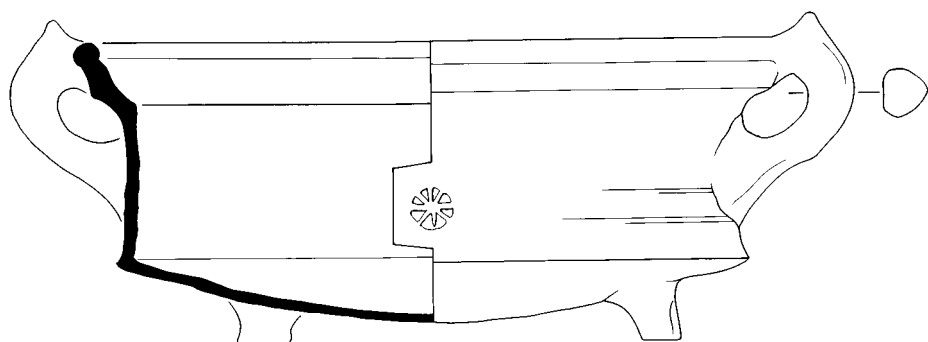

8.
1. 8; 2. OH1, *r-dek-7*; 3. 18B; 4. 34,0/8,4; 5a. rood aardewerk; 5b. buitenzijde loodglazuur; 6b. rechtopstaand worstoor; 7. deksel; 8. Oosterhout; 9. Carmiggelt en Van Veen 1995 nr. 26.

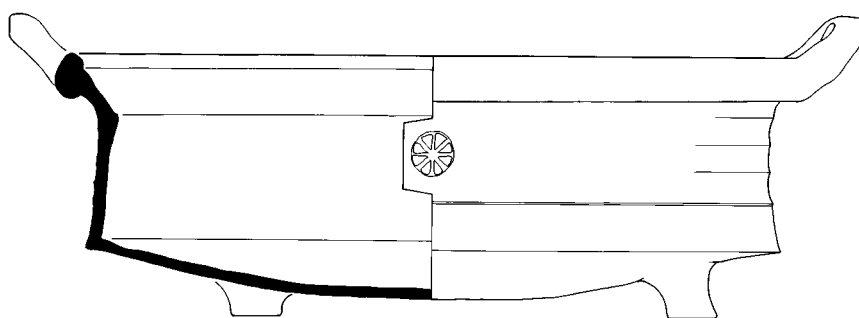
9.
1. 9; 2. OH1, *r-dek-11*; 3. 18B; 4. 10,2/3,5; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 6b. knop; 6c. rechtopstaande wand; 7. deksel; 8. Oosterhout.

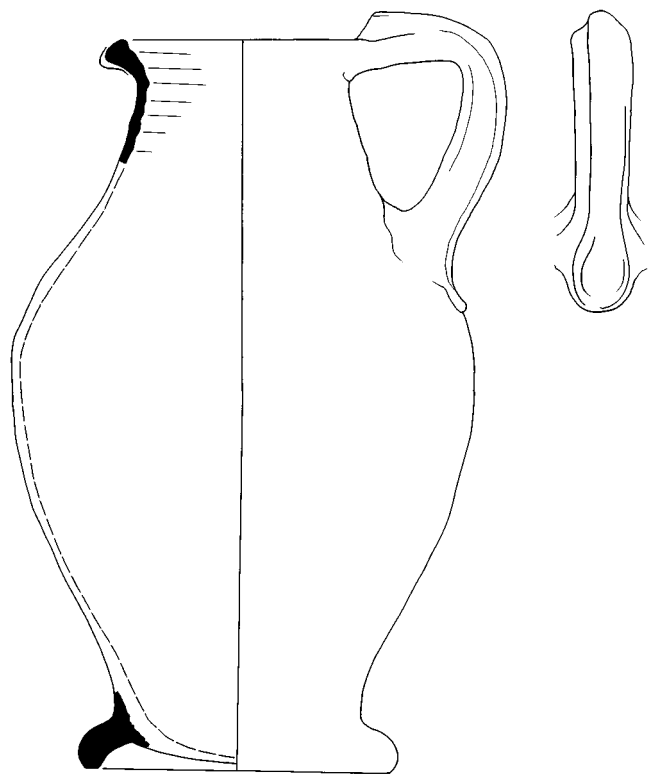
10.
1. 10; 2. OH1, *r-dek-12*; 3. 18B; 4. 6,2/2,6 - 4,0/2,4; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 6b. knop (soms geribbeld); 7. deksel; 8. Oosterhout; 9. Groeneweg 1992, blz 100, afb. 56.

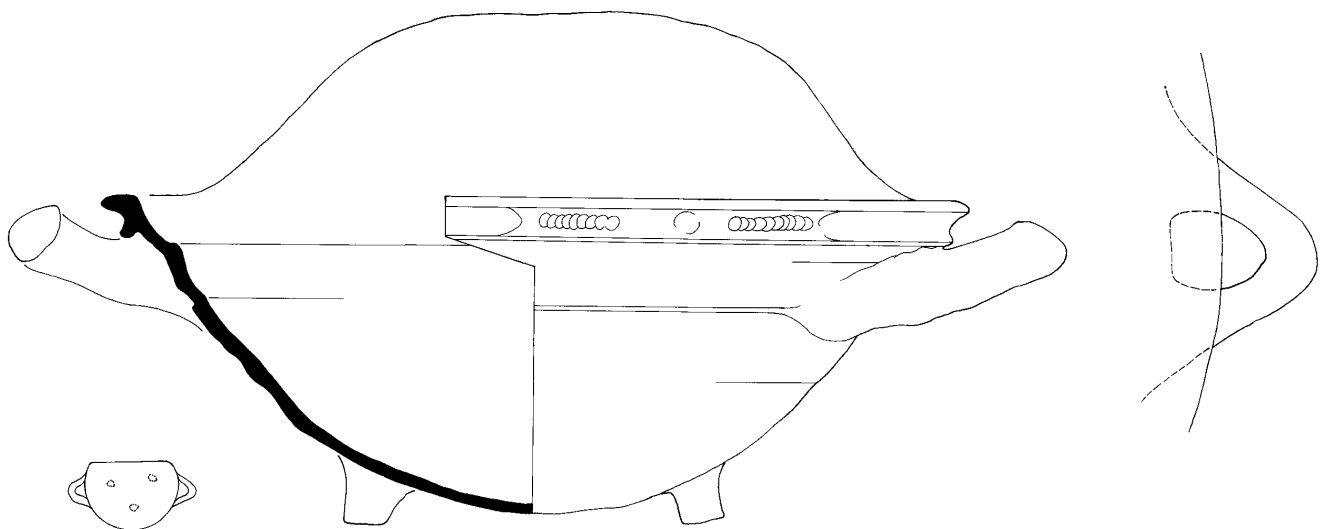
11.
1. 11; 2. OH1, *r-gra-12b*; 3. 18B; 4. 38,2/16,1; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee worstoren, verticaal, geknepen; 6c. voor- en achterzijde spakenrad stempel; 7. grape, sluitpan; 8. Oosterhout.

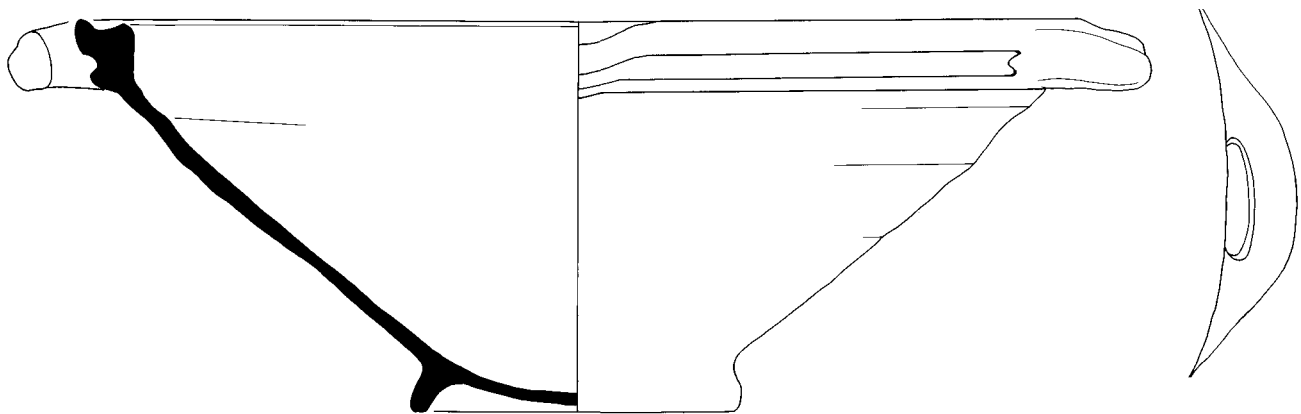
12.
1. 12; 2. OH1, *r-gra-48b*; 3. 18B; 4. 40,1/13,9; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee schuin omhoogstekende nokoren; 6c. voor- en achterzijde spakenrad stempel; 7. grape, sluitpan; 8. Oosterhout.

13.
 1. 13; 2. OH1, r-kan-27; 3. 18B; 4. 24,2/38,1; 5a. rood aardewerk; 5b. binnenzijde geelgroen loodglazuur buitenzijde bruin loodglazuur op hals en schouder; 6a. standring; 6b. worstoor, verticaal, geknepen; 6c. schenklip; 7. kan; 8. Oosterhout.

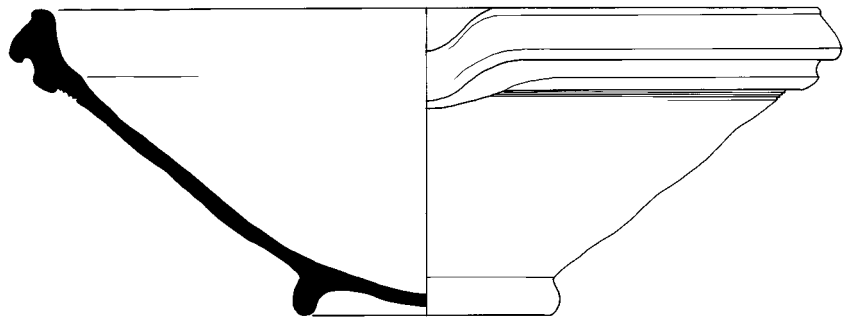

14.
 1. 14; 2. OH1, r-kom-31; 3. 18B; 4. 46,2/17,2; 5a. rood aardewerk; 5b. op de rand loodglazuur; 5c. versiering van vingertopindrukken op de buitenzijde van de rand; 6a. driepoot; 6b. twee worstoren, verticaal, geknepen; 6c. één rechtopstaande zijde; 7. kom, kooltjespan; 8. Oosterhout.

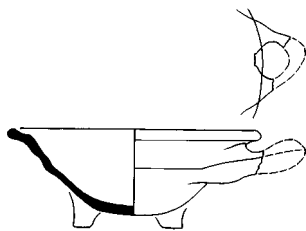
15.

1. 15; 2. OH1, r-kom-32; 3. 18B; 4. 53,2/20,6; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 6a. standring; 6b. twee smalle, horizontale, uitgesneden of in mal gevormde oren; 6c. zeer zware en geprofileerde rand, schenklip; 7. kom, melkteil; 8. Oosterhout.

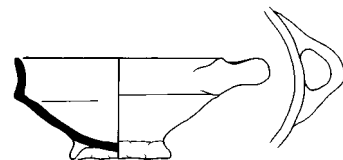
16.

1. 16; 2. OH1, r-kom-33; 3. 18B; 4. 44,2/16,2; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 6a. standring; 6c. schenklip; 7. kom, melktest; 8. Oosterhout.

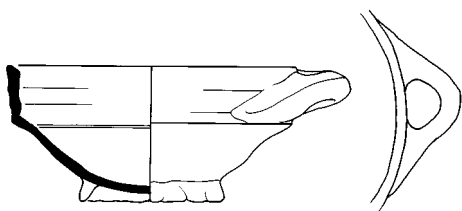
17.

1. 17; 2. OH1, r-min; 3. 18B; 4. 13,4/5,2; 5a. rood aardewerk; 5b. op de rand loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee worstoren, horizontaal (een aanzet); 7. kinderspeelgoed kooltjespan; 8. Oosterhout.

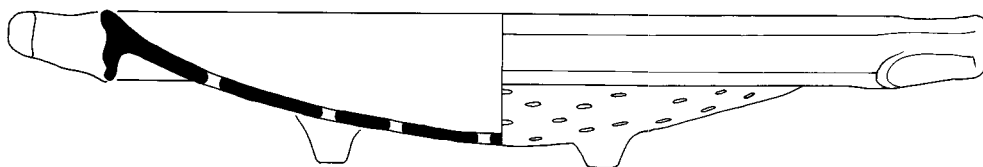
18.

1. 18; 2. OH1, r-kop-12; 3. 18B; 4. 11,2/5,4; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 5c. bodem bedekt met gele slib; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6b. worstoor, horizontaal; 7. kop; 8. Oosterhout.

19.

1. 19; 2. OH1, r-kop-12; 3. 18B; 4. 15,1/7,1; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 6a. geknepen standring, apart aangezet; 6b. worstoor, horizontaal; 7. kop; 8. Oosterhout.

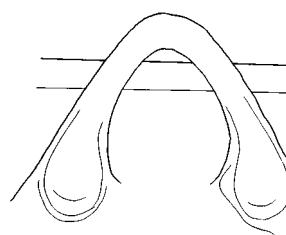
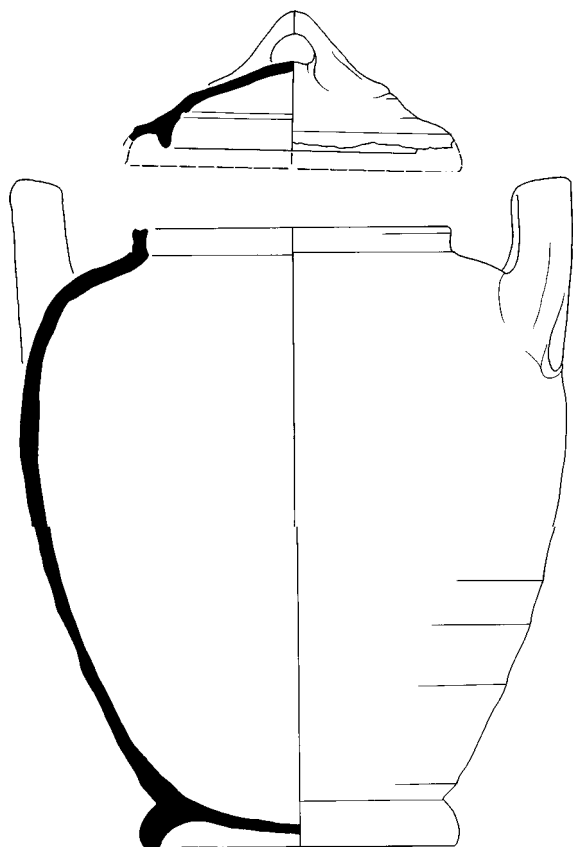
20.

1. 20; 2. OH1, r-lek-1; 3. 18B; 4. 42,6/8,0; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur, groene vlekken op de rand (koperoxyde); 6a. driepoot; 6b. twee horizontale nokoren; 6c. gebruikt (?); 7. lekschaal; 8. Oosterhout;

21.

1. 21; 2. OH1, r-lek-2; 3. 18B; 4. 44,6/5,9; 5a. rood aardewerk; 5b. beide zijden loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee horizontale, uitgesneden of om mal gevormde nokoren met drie vingertopindrukken bij elke ooraanzet; 6c. dikkere en gladdere rand dan 14; 7. lekschaal; 8. Oosterhout; 9. Thijssen 1991, blz. 88, afb. 138, Groeneweg 1992, blz. 221, afb. 145d.

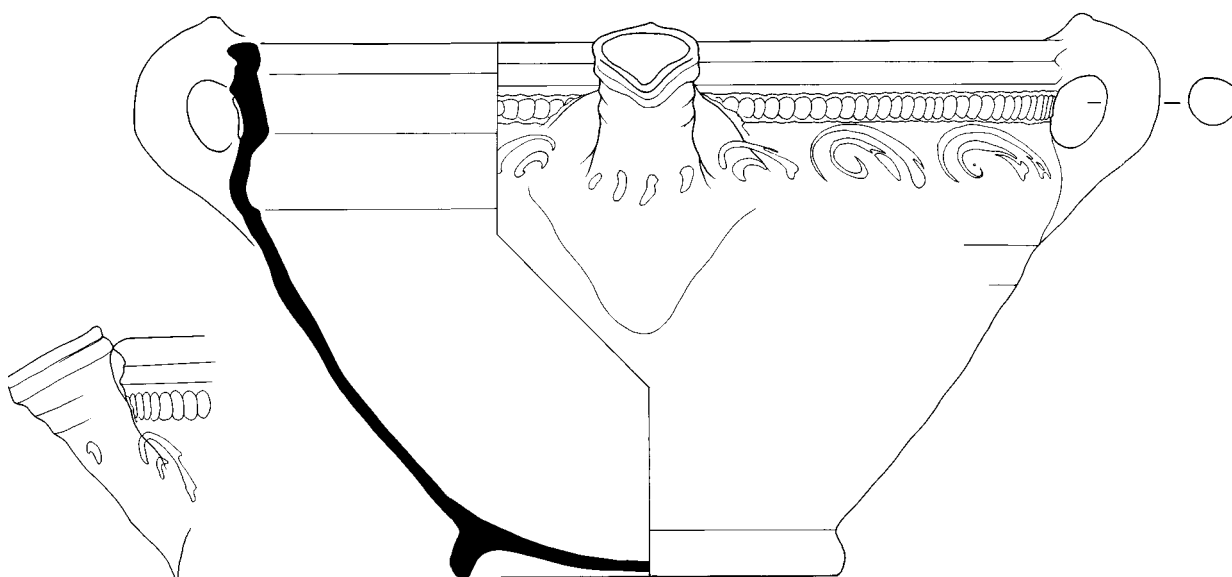
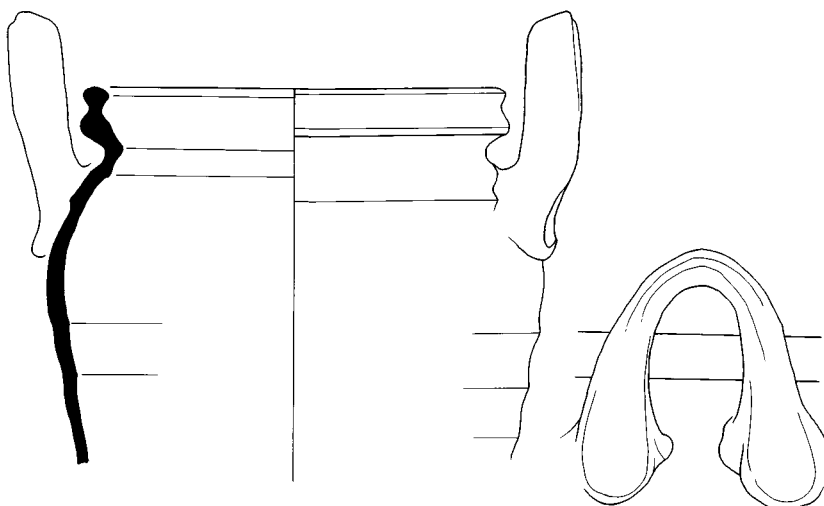

22.

1. 22; 2. OH1, r-pot-3; 3. 18B; 4. 29,0/32,8; 5a. rood aardewerk; 5b. uitwendig loodglazuur met koperoxyde; 5d. te heet gebakken?; 6a. standing; 6b. twee worstoren, verticaal, geknepen; 6c. rechte rand; 7. pot, doofpot; 8. Oosterhout; 9. Van der Meulen en Smeele 1989, blz. 83, afb. 40 midden achter. Thijssen 1991, nr. 145.

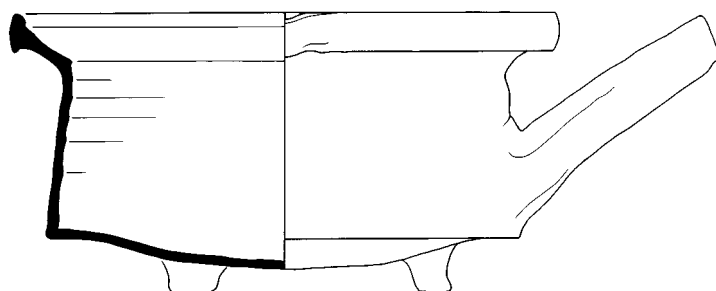
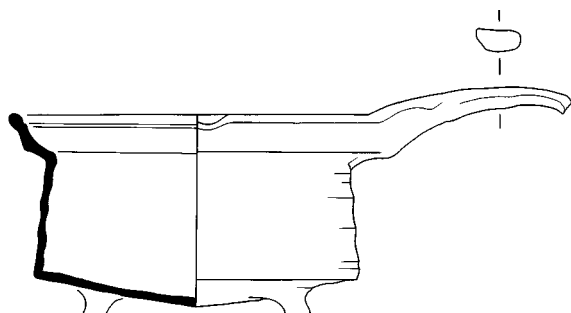
23.

1. 23; 2. OH1, r-pot-11; 3. 18B; 4. 26,2/-; 5a. rood aardewerk; 5b. uitwendig loodglazuur; 6b. twee worstoren, verticaal, geknepen; 6c. geribbelde rand; 7. pot, voorraadpot; 8. Oosterhout; 9. Van der Meulen en Smeele 1989, blz. 17, afb. 12.

24.

1. 24; 2. OH1, r-pot-10; 3. 18B; 4. 44,4/28,3; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 5c. versiering van dubbele gele slib-boogjes op de schouder en streepjes op de tuit en een lijst van vingertopindrukken onder de rand; 6a. standring; 6b. twee worstoren, verticaal, geknepen; 6c. tuit (met schenkclip); 7. pot, roompot; 8. Oosterhout.

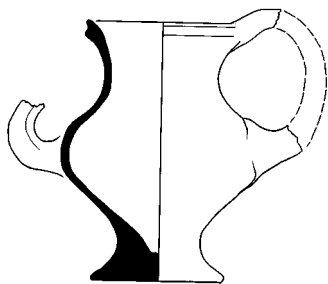

25.

1. 25; 2. OH1, r-gra-46c; 3. 18B; 4. 19,8/10,6; 5a. rood aardewerk; 5b. binnenzijde en op steel loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. platte steel aan de rand; 6c. uiteinde steel heeft in de oven een vlekje gele slib overgenomen, schenkclip 90 graden t.o.v. steel; 7. grape, steelpan; 8. Oosterhout.

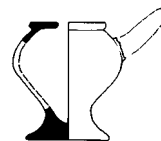
26.

1. 26; 2. OH1, r-gra-47c; 3. 18B; 4. 29,8/14,6; 5a. rood aardewerk; 5b. binnenzijde loodglazuur; 5d. buitenzijde gesinterd; 6a. driepoot; 6b. ronde steel op bodemrand; 7. grape, steelpan; 8. Oosterhout.

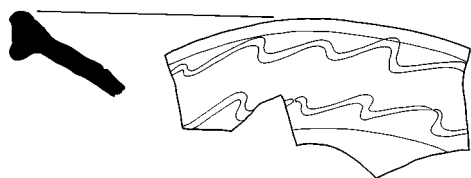
27.

1. 27; 2. OH1, r-vaa-1; 3. 18B; 4. 10,4/13,8; 5a. rood aardewerk; 5b. buitenzijde loodglazuur met mangaanoxijde (donkerbruin); 6a. voet; 6b. twee worstoren, verticaal; 7. bloemenvaas; 8. Oosterhout.

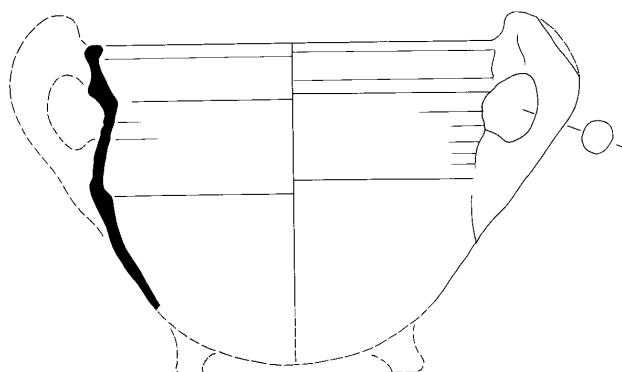
28.

1. 28; 2. OH1, r-vfl-1; 3. 18B; 4. 5,7/6,3; 5a. rood aardewerk; 5b. uitwendig loodglazuur; 5c. met gele slib versierde applique (waarschijnlijk vogelkopje) afgebroken; 6a. voet; 6c. mondstuk afgebroken; 7. vogelfluit (lokluit); 8. Oosterhout.

29.

1. 29; 2. OH1, r-bor-; 3. 18B; 4. geschatte diameter 48 cm; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 5c. slibversiering van twee parallele golvende lijnen op de vlag; 6c. deze scherf heeft eveneens de voor Oosterhout kenmerkende borden-ribbel; 7. bord; 8. Oosterhout.

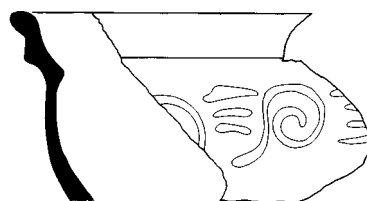
30.

1. 30; 2. OH1, r-gra-b; 3. 17/18; 4. geschatte diameter 22 cm; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig geheel bedekt met loodglazuur, uitwendig alleen op hals en schouder; 6a. driepoot; 6b. twee verticale worstoren; 7. grape; 8. Oosterhout.

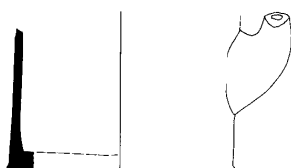
31.

1. 31; 2. OH1, r-oli-; 3. 18B; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 7. fragment olielamp; 8. Oosterhout.

32.

1. 32; 2. OH1, r-pot-; 3. 18B; 4. geschatte diameter 30 cm; 5a. rood aardewerk; 5b. loodglazuur; 5c. slibversiering van krullen met streepjes ertussen; 7. pot; 8. Oosterhout.

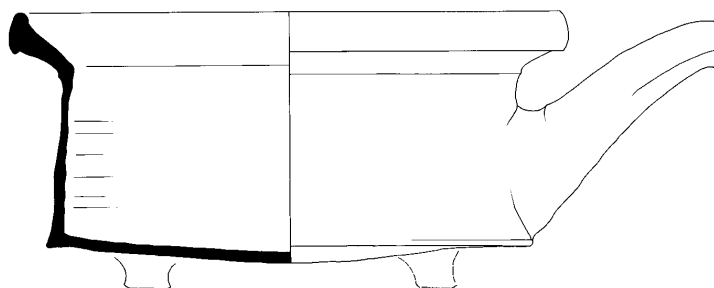
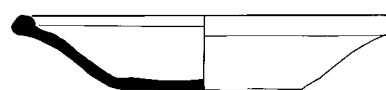
33.

1. 33; 2. OH1, r-the-; 3. 18B; 4. geschatte diameter 12 cm; 5a. rood aardewerk; 5b. in- en uitwendig geheel bedekt met donkerbruin loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee verticale worstoren; 6c. kromme tuit; 7. thee-, koffiepot; 8. Oosterhout.

niet oosterhouts

34.

1. 34; 2. r-bor-10; 3. 18B; 4. 31,3/5,8; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 5c. in gele slib een soort kievitsbloem op grondje; 7. bord; 8. Nederrijse gebied; 9. Thijsen 1991, blz. 72, afb. 86.

35.

1. 35; 2. r-gra-47c; 3. 18B; 4. 29,4/14,8; 5a. rood aardewerk; 5b. inwendig loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. steel op bodemrand; 7. steelpen; 8. Bergen op Zoom?.

36.

1. 36; 2. m-bor-5; 3. 18B; 4. 22,5/4,4; 5a. majolica; 5b. tinglazuur, paars; 5c. vlag: strepen, spiegel: vogel; 6a. standring; 7. bord.

Bijlage 1

Typenlijst

Deze lijst bevat de verschillende in Oosterhout vervaardigde vormen uit het door Jan Oomen in de Rulstraat aangetroffen ovenafval. Zowel complete als incomplete vormen worden genoemd. Achter elke vorm staat het minimaal aantal individuen dat minstens tussen het afval gezeten heeft.

- 7 platte diepe borden, groot (r-bor-12)
- 2 platte diepe borden, middel
- 1 plat diep bord, klein
- 1 bloemenvaas (r-vaa-1)
- 2 borden, klein (r-bor-18)
- 1 bord middel (r-bor-21)
- 7 borden groot (r-bor-11)
- 3 deksels groot (r-dek-7)
- 4 deksels klein (r-dek-11)
- 7 doofpotten (r-pot-)
- 7 doofpotdeksels (r-dek-4)
- 6 grappen
- 8 kannen (r-kan-27)
- 1 kinderspeelgoed kooltjespan (r-min-)
- 1 koffiepote (r-the-)
- 12 kooltjespannen (r-kom-31)
- 73 koppen (r-kop-2)
- 46 koppen met gele bodem (r-kop-2)
- 3 lekschalen glad (r-lek-1)
- 2 lekschalen vingertop (r-lek-2)
- 3 lekschalen onbepaald
- 6 melkteilen (r-kom-32)
- 2 melktesten (r-kom-33)
- 4 melkteilen of melktesten
- 1 olielamp
- 12 sluitpannen, verticale oren
- 2 sluitpannen, horizontale oren
- 12 steelpannen, steel aan rand (r-gra-46c)
- 33 steelpannen, steel aan bodem (r-gra-47c)
- 1 tuitpote (r-pot-)
- 1 vogelfluitje (r-vfl-1)
- 2 voorraadpotten (r-pot-)

Noten

1. Vooral de publicaties van C.J.F. Slootmans, L.J. Weijs en G.C. Groeneweg dienen in dit verband genoemd te worden.
2. Oomen 1982, 75 - 89.
3. Verhulst 1970, 210-212 en 250-254.
4. Van der Meulen en Smele 1989a en 1989b.
5. Van Diepen 1968, 127.
6. Pot-lood is tot poeder gemalen lood dat wordt gemengd met een dunne kleipap. Dit mengsel wordt op het aardewerk aangebracht en tijdens het bakken versmelt het tot een glaslaagje: het glazuur.
7. Oomen 1982, 23.
8. Persoonlijke mededeling M. Bahiaoui.
9. Groeneweg 1992, 18 - 19.
10. Gemeentelijk Archief (G.A.) Oosterhout No. 311.
11. Oomen 1982, 75 - 77.
12. Slootmans 1970, 33, 56 en 221.

13. Verhulst 1970, 251.
14. Baart 1986, 101 - 103.
15. Oomen 1982, 78 - 70.
16. Oomen 1982, 78.
17. Oomen 1982, 79.
18. Een worp is een bepaald gewicht klei (2 tot 5 kilo) waaruit één of meerdere voorwerpen gemaakt kunnen worden. Het gewicht van de worp verschilde per pottenbakkerscentrum.
19. Oomen 1982, 79.
20. Groeneweg 192, 231 - 236.
21. Van der Meulen en Smeele, 1989a, geven op blz. 4 en 5 een lijst van Oosterhoutse pottenbakkerijen van ná 1800. Zij gaan er vanuit dat er in 1813 15 pottenbakkerijen in bedrijf geweest zijn. Jan Govert Schoormans heeft echter in deze periode 2 pottenbakkerijen in zijn bezit, één in Kruisstraat en één in de Rulstraat. Het bedrijf in de Rulstraat komt in handen van zijn zoon Govert Jan die het in 1832 verkoopt aan zijn zoon Marcellis (Not. Archief Oosterhout, inv. 5640 akte 135, notaris Adr. Brouwers, 1 augustus 1832). Om onduidelijke redenen staat deze pottenbakkerij niet ingetekend op de kadasterkaart van 1830, maar wordt hij in de begeleidende tekst wel vermeld ("wijk K, sectie 397a, pottenbakkerij"). Er zijn zodoende in 1813 16 pottenbakkerijen in bedrijf geweest.
22. Van der Meulen en Smeele, 1989a, 4 - 7.
23. Van der Meulen en Smeele, 1989b, 75.
24. Van der Meulen en Smeele, 1989a, 10 - 11.
25. Van der Meulen en Smeele, 1989a, 11.
26. Van der Meulen en Smeele, 1989a, 3 - 4.
27. De Kleyn 1986, 188 - 189.
28. Bruijn, 1979, 17 - 18, Groeneweg, 1992, 21.
29. Grote Historische Atlas van Nederland 1990, 35.
30. Sloomans 1970, 130.
31. Aantekeningen J. Oomen, Oosterhout, uit verkoopboek G.J. Schoormans in bezit P. Smeele, Rotterdam.
32. Oud-Administratief Archief (O.A.) 1586.
33. Van der Meulen en Smeele 1989a, 19 - 21.
34. Groeneweg 1992, 86.
35. Van der Meulen en Smeele 1989b, 73.
36. Groeneweg 92, 107.
37. Zie hoofdstuk 2.
38. Van der Meulen en Smeele 1989a, 12 - 23 en 1989b, 85 - 87.
39. Groeneweg 1992, 86.
40. Groeneweg 1992, 105 - 109.
41. Groeneweg 1992, 109 - 110.
42. Van der Meulen en Smeele 1989b, 86 - 87.
43. Van der Meulen en Smeele 1989a, 17.
44. Groeneweg 1992, 189.
45. Hazewinkel, 1974, 776.
46. Het museum "Dit in in Bethlehem" in Gorinchem, het Catharinagasthuis in Gouda, het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, de oudheidkamer van Den Burg op Texel en het streekmuseum "Crimpenhof" in Krimpen aan de IJssel bezitten gemerkt Oosterhouts aardewerk.
47. Waarschijnlijk een pan met platte bodem die op de kachel geplaatst kon worden.
48. ?
49. Vleeschotels?
50. ?
51. Dit is waarschijnlijk een platte vergiet dat gebruikt kan worden om groente, fruit of vis op uit te laten lekken. Dergelijke platte zijn vergieten ook in majolica-uitvoeringen bekend zijn, compleet met een beschildering van vissen erop, waaruit het gebruik afgeleid kan worden.
52. Een pan op pootjes met een krom handvat.
53. Een pan met diepe dekselgeul waardoor de deksel goed op de pan sloot.
54. ?
55. In de administratie van pottenbakker Jan Schoormans wordt melding gemaakt van ijzeren pannen (Van der Meulen en Smeele 1986, 68). Dat met ijzeren pannen wel degelijk aardewerken voorwerpen bedoeld werden blijkt uit het feit dat ze per worp verkocht werden. Wat voor pannen het zijn is echter een raadsel.
56. Borden en schalen.
57. Vierkante pot in houten toilet.
58. Van der Meulen en Smeele, 1989b, 69 - 87.
59. Van der Meulen en Smeele, 1989b, 67.
60. Bijvoorbeeld het namaken van Frankforter waar in de tweede helft van de 18de eeuw in Bergen op Zoom, Groeneweg, 1992, 90 - 91.
61. De Kleyn 1986, 188 - 189.
62. Van der Meulen en Smeele, 1989b, 80 - 81.
63. Begravenisregister Oosterhout.
64. Dat is de prijs van de waskaarsen naast de baar tijdens de dodenwake.
65. Oud-Administratief Archief (O.A.) Oosterhout, inv. no. 156, verpondingsboek 1726, folio 30.
66. O.A. Oosterhout, inv. no. 160, verpondingsboek 1750, folio 38.
67. Notarieel Archief (N.A.) Oosterhout, inv. no. 55333 folio 96 t/m 101, notaris A. de Gandt akte d.d. 24 oktober 1758.
68. O.A. Oosterhout, inv. no. 169, folio 38 en Oud-rechterlijk Archief Oosterhout, inv. no. 326 folio 271, vestbrief d.d. 2 november 1793.

69. N.A. Oosterhout, inv. no. 5640 akte 135, notaris A. Brouwers, d.d. 1 augustus 1832.
70. Deze verkleuring is ook aangetroffen op het pottenbakkersafval uit Alkmaar, Bitter 1995, 94.
71. Mars 1991, 28 - 29.
72. Groeneweg 1992, 189 - 190.
73. Thijssen e.a., 1984, 18.
74. Mars 1991, 94.
75. Groeneweg 1992, 161 - 162, afb. 98 en De Kleyn 1986, 141, afb. 95.
76. Groeneweg 1992, 169.
77. Groeneweg 1992, 184.
78. Groeneweg 1992, 180 - 183.
79. Van der Meulen en Smeele 1989b, 72.
80. Groeneweg 1989, 180- 182.
81. Groeneweg, 1992, 183.
82. Groeneweg 1992, 179.
83. De Kleyn 1986, 207, afb. 165.
84. Door de schrijver zelf geconstateerd.
85. Persoonlijke mededeling A. van Groesen, voorzitter van de Oosterhoutse AWN-afdeling "Archos".
86. Van der Meuten en Smeele 1989a, 17 afb. 12.
87. Groeneweg 1992, 172.
88. De Kleyn 1986, 216 en afb. 173a, Mars 1991 92, Carmiggelt 1991, 13 en Lenting, van Gangelen en Westing 1993, 214 - 218.
89. Carmiggelt 1991, 21 en afb. 3.14, Lenting, van Gangelen, Westing 1993, 268, afb. 137.
90. Thijssen e.a., 1984, 18.
91. Pottenbakkersafval uit andere afvalkuilen uit de Rulstraat en uit afvalkuilen van de Heuvel hebben vromen opgeleverd die niet tussen de hier behandelde vormen zitten maar die wel uit de 18e eeuw dateren.
92. Groeneweg 1992, 161.
93. Vergelijk De Kleyn 1986, blz. 197 en verder, Mars 1991, Lenting en Van Gangelen en Van Westing 1993, blz. 167 en verder.
94. Groeneweg 1992, 43.
95. Clevis en Kottman 1989, Thijssen 1991.
96. Groeneweg, 1992, 148.

Literatuur

- Baart, J.M., W. Krook, A.C. Lagerweij, 1986, "Opgravingen aan de Oosterburgermiddenstraat", in: Kist e.a., *Van VOC tot Werkspoor. Het Amsterdamse Industrierrein Oostenburg*, Utrecht, 83-142.
- Bruijn, A., 1979, *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*, Rotterdam papers III, Rotterdam.
- Carmiggelt, A., 1991, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*, Den Haag.
- Clevis, H., J. Kottman, 1989, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375 - 1750*, Kampen.
- Clevis, H., M. Smit, 1990, *Verscholen in vuil. Vondsten uit de Kamper bodem*, Kampen.
- Clevis, H., P. Kleij, 1990a, "Het Zwolse Celhuisje, de bewoners en hun afval 1550-1650, in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 7, 1990 nr.3, Zwolle.
- Diepen, D. van, 1968, *De bodem van Noord-Brabant. Toelichting bij blad 8 van de bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000*, Stiboka Wageningen.
- Groeneweg, G., 1992, *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiks-aardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*, Waalre.
- Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000 - 4 Zuid-Nederland 1838-1857*, Groningen 1990.
- Hazewinkel, H.C., 1974, *Geschiedenis van Rotterdam, Zaltbommel*.
- Kist, J.B., e.a., 1986, *Van VOC tot Werkspoor. Het Amsterdamse Industrierrein Oostenburg*, Utrecht
- Kleyn, J. de., 1986, *Volksaardewerk in Nederland sedert de Late-Middeleeuwen*, Lochem.
- Lenting, J.J., H. van Gangelen, H. van Westing, 1993, *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580 - 1850*, Sellingen.
- Mars, A., 1991, *Genneps aardewerk. Een 18de-eeuwse Pottenbakkerij archeologisch onderzocht*, Gennep.
- Meulen, A. van der, P. Smeele, 1989a, "Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw - Deel I" in: *Antiek* XXIV, 2 - 23.
- Meulen, A. van der, P. Smeele, 1989b, "Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw - Deel II" in: *Antiek* XXIV, 63 - 87.
- Oomen, J.A.A.M., 1982, *Oosterhout van vroeger, Raamsdonkveer, Oosterhout*.
- Slootmans, C.J.F., 1970, *Tussen hete vuren I*, Tilburg.
- Thijssen, J.R.A.M. (e.a.), 1981, *Van huisvuil tot museumstuk. Vondsten uit een afvalput aan de Nonnenstraat*, Nijmegen.
- Thijssen, J.R.A.M. (e.a.), 1984, *Een burgerfamilie in de Smidstraat 1760-1840*, Catalogus Nijmeegs Museum
- Commanderie van Sint-Jan 19 mei t/m 42 juni 1984, Nijmegen.
- Thijssen, J. (red), 1991, *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de "Hof van Batenburg" te Nijmegen, 1375 - 1850*, Nijmegen.
- Verhulst, J.W.A., 1970, *Duizend-en-een bijzonderheden uit het oude Oosterhout II*, Oosterhout.